

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Україна між двома війнами (1921—1941 рр.)

Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради

Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

Гетьман Пилип Орлик і Франція

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.)

П. А. Століпін: з життя та державної діяльності

О. Субтельний. Україна. Історія

М. Драгоманов. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654—1876

9'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (366), сентябрь, 1991. Академия наук Украинской ССР, Институт истории Украины АН УССР. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (366)

ВЕРЕСЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921—1941 рр.) *(Закінчення)* 3
Новий погляд на проблему

Універсали Центральної Ради 18
Гамрецький Ю. М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради *(Закінчення)* 23

Ковалюк В. Р. *(Львів)*. Західна Україна на початку другої світової війни 30
100-річчя української еміграції в Канаді

Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми 42

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) *(Продовження)* 50

150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова

Сарбей В. Г. До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання 60

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція *(Продовження)* 71

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) 80

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності *(Продовження)* 87

Трибуна молодого автора

Шарпатов В. Г. М. О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927—1933 рр.) 96

Питання вітчизняної історії в зарубіжних дослідженнях

Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія (Продовження) 104

Обговорюємо, дискутуємо

Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). Богдан Хмельницький і проблеми державності України 115

З історіографічної спадщини

Іванова Л. Г. М. П. Драгоманов і історія України 127

Драгоманов М. П. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654—1876 131

Критика та бібліографія

Головко М. Л., Рященко Д. С., Сушко О. О. Народное ополчение защищает Родину 144

Діброва С. С., Прилуцький В. І. Д. В. Табачник, В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. Чорні роки комсомолу України 147

Тахтаулова А. В. (Харків). Г. В. Папакин. От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай 149

Майборода О. М. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських переселенців до Канади 150

Хроніка та інформація

Моравська Л. В. (Львів). Круглий стіл «Історія релігій на Україні» 154

Гаврилів Б. М. (Івано-Франківськ). Відзначення ювілею академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича 155

Колодезева С. П. Захист докторських дисертацій О. Г. Цветковим та І. А. Хижняком 156

Теми дисертацій і монографій 157

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Між двома війнами (1921—1941 рр.) *

У статті на основі нових підходів, з використанням не відомих раніше даних розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періоду — перехід до нової економічної політики, утворення Союзу РСР, успіхи і труднощі індустріалізації, колективізація і голод 1932—1933 рр., культурне життя, возз'єднання українських земель.

Колективізація і голод

За допомогою надзвичайних заходів можна було інакше, ніж через ринок, тобто значно вигідніше для держави, розподілити вироблену сільськогосподарську продукцію. Однак ці заходи були нездатні змусити селянина-господаря виробляти продукцію в потрібній для держави кількості. Справу могло владнати тільки вилучення у селян засобів виробництва і перетворення їх у найману робочу силу, яка працює за командою і не розпоряджається виробленим продуктом. Зручним шляхом для цього була комунізація селянства. Ось чому уже в 1927 р., тобто до запровадження надзвичайних заходів, генсек сформулював незвичний термін — «всеосяжна колективізація». Він тут же пом'якшив політичний ефект від нового словосполучення, бо відніс його до невизначеного майбутнього. Але всеохоплююча, або, як стали пізніше говорити, суцільна колективізація швидко перетворилася на лозунг поточного моменту.

В. І. Ленінові, навіть тоді, коли він був переконаним прихильником комун, ніколи й на думку не спадало заявляти про необхідність стопроцентного залучення селян до колективних господарств, бо така «суцільність» була несумісною з добровільністю. Не знала такого поняття й партійна програма. В ній передбачалося, що селяни у невизначеному майбутньому утворять комуні на цілком добровільній основі.

Сталін також не наполягав на стопроцентній колективізації, хоч відстоював її суцільність. Це — не парадокс. Справа в тому, що генсек чудово розумів: селянин міг змиритися з відчуженням власності тільки під реальною загрозою взагалі втратити її, а тому потребував «заохочувального» прикладу розкуркуленого сусіда. У запланованих «соціалістичних» перетвореннях найзаможнішій частині селян випало зіграти роль куркулів. На селі ще залишався куркульський прошарок класичного типу, який будував свій добробут не на раціональному господарюванні, а на визиску сусідів. Та справжніх куркулів лишилося дуже мало, а майбутня колективізація вимагала, щоб їх мав кожний сільський населений пункт. Тому роль куркуля була відведена найбільш заможним з наявних господарств. Якщо проти колгоспів протес-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.

тували найбідніші селяни, соціальне становище їх не рятувало. Спеціально для такого випадку вигадливі апаратні чиновники знайшли новий політичний жупел — «підкуркульник».

Здобутки кооперативного руху, як і заповіт засновника партії, аніскільки не перешкоджали Сталіну проштовхувати свій лозунг суцільної колективізації. Бухарін прилюдно заявляв, що в країні відбувається воєнно-комуністична переоцінка ролі виробничих товариств, проте, що в наявності забуття ленінської концепції кооперування, коли стовповою дорогою до соціалізму визнаються колгоспи. Сталін на це відповідав, що колгосп — також вид кооперації, причому найдосконаліший. Таке протиприродне поєднання двох принципово різних типів колективних господарств поступово увійшло в суцільну свідомість і втілювалося у стереотип «колгоспно-кооперативна форма власності». Поєднання відбулося тільки на словах, щоб замаскувати деформацію ленінської концепції кооперування. На практиці ж одразу після здійснення колективізації всі форми сільської кооперації, крім споживчої, було ліквідовано, а споживчу — одержавлено.

Курс на суцільну колективізацію офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). На ньому було заслухано окрему доповідь С. В. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». У відповідній постанові відзначалося, що Україна має розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві. Центральному Комітету КП(б)У пропонувалося посилити темпи колективізації.

Орієнтуючись на позицію генсека, В. М. Молотов і Л. М. Каганович на пленумі висловилися за здійснення суцільної колективізації протягом року. З ними солідаризувався С. В. Косіор. Однак інші учасники пленуму наполягали на тому, щоб завершити колективізацію за більш тривалий строк, у межах п'ятирічки. Пленум вирішив утворити комісію під керівництвом наркомзема СРСР Я. А. Яковлева для розробки питань, пов'язаних з колективізацією. Рекомендації комісії було покладено в основу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Колективізація була задумана Сталіним як комунізація, з утворенням господарств максимального рівня усупільнення. Щоправда, в офіційних партійно-державних документах йшлося про артільну форму господарств, але в інструкціях, якими вони супроводжувалися, артіля мала вигляд комуні. Під час кампанії по колективізації почали усупільнювати корів, дрібну худобу, птицю. Це зустріло шалений опір селянських мас і різко загострило політичне становище. Сталін змушений був відступити. У статті «Запаморочення від успіхів», надрукованій у газеті «Правда» на початку березня 1930 р., він назвав порушення добровільності при вступі в колгосп та ігнорування присадибної ділянки колгоспника «перегинами» і поклав відповідальність за них на місцеві власті. Маневр заспокоїв селянство, а потім колективізація продовжувалася уже в артільній формі.

Перша хвиля розкуркулювання тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила на Україні 61 887 господарств, тобто 2,5% їх загальної кількості. За сто днів, що минули після публікації сталінської статті, з колгоспів вийшло 1594 тис. господарств. Восени 1930 р. в них залишилося менше третини селянських дворів. Виходили переважно середняцькі господарства, і колгоспи знову стали неможливі.

Новий наступ на середняка розпочався з вересня. Україні було «спущено» завдання подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію зерновиробних районів. Скрізь, де відбулося розкуркулення, треба було знову ставити на

порядок денний лозунг «ліквідації куркуля як класу» і підшукувати на роль куркулів інші кандидатури. Якщо після першої хвилі розкуркулювання частина «куркулів» ще залишалася на місці, то під час другої — у віддалені райони країни депортували всіх.

Загалом за роки колективізації було експропрійовано, як оголосив у 1934 р. П. П. Постишев, до 200 тис. селянських господарств. Ця цифра підозріло збігається з оцінкою кількості куркульських господарств, що її подавали статистичні органи в 1927 р. Фактично ж під час колективізації зникло майже вдвоє більше селянських господарств. Правда, значна частина їх розпалася з волі самих селян. Не бажаючи прийняти новий порядок, вони розпродували майно, кидали землю і виїздили на новобудови.

Хоч після березня 1930 р. пряме спонукання селян об'єднуватися в колгоспи кваліфікувалося як перекручення лінії партії, це не означало, що колективізація втратила примусовий характер. Загроза розкуркулення і штучний податково-пільговий перепад між колективними та одноосібними господарствами на користь перших створювали ситуацію, в якій селяни вважали за краще об'єднуватися. У серпні 1931 р. питома вага господарств колгоспників серед усіх селянських господарств становила в Поліссі 36%, на Правобережжі — 62,2%, на Лівобережжі — 68,7%, у Степу — 85,5%, а по всій Україні — 66,9%. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано понад 80% посівних площ.

Одночасно з колективізацією розгорталася мережа державних машинно-тракторних станцій. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. кожні два дні з'являлася нова така станція. Наприкінці 1932 р. 592 МТС обслуговували майже половину колгоспів, переважно великих. Але в цей час вирішувалися питання, пов'язані з формуванням трудових колективів станцій, одержанням, розміщенням і освоєнням техніки, налагодженням виробничих зв'язків з колгоспами. Тому істотно вплинути на сільськогосподарське виробництво МТС ще не могли.

Розміри держпоставок продукції колгоспам заздалегідь не визначалися. Вважалося, що вся їхня товарна продукція мала здаватися державі. Та в умовах фактичної заборони на вільну торгівлю саме поняття «товарна продукція» стало невизначеним. План здачі хліба та іншої продукції колгоспам встановлювався такий, що після його виконання на трудові майже нічого не залишалося. Колгоспники змушені були розраховувати в основному на свої присадібні ділянки. Повна матеріальна незаінтересованість у розвитку громадського господарства змушувала їх імітувати працю, а не працювати по-справжньому. Підірвані розкуркулюванням і колективізацією, продуктивні сили сільського господарства дедалі більше деградували через ненормальні відносини, які встановилися між державою і одержавленими колгоспами.

Під час хлібозаготівель узимку 1931—1932 рр. з багатьох колгоспів викачали навіть продовольче зерно. Тому в першій половині 1932 р. в багатьох районах України спалахнув справжній голод з численними випадками людоїдства. Делегати Третьої конференції КП(б)У, яка відбулася у Харкові в липні 1932 р., з тривогою говорили у присутності Кагановича і Молотова про катастрофічне становище у сільському господарстві. Однак Сталін продрозкладки не скасував. Єдиною поступкою був дозвіл торгувати за цінами попиту і пропонування. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. скорочувався на одну п'яту, щоб колгоспники дістали можливість розгорнути торгівлю хлібом. Ця торгівля (її називали «колгоспною») дозволялася не раніше січня 1933 р., тобто після виконання хлібозаготівель». Отже, на поточне становище постанова не вплинула. І все-таки дозвіл торгувати означав, що зроблена з воєнно-

комуністичних позицій спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була, нарешті, визнана невдалою.

У 1930—1931 рр. держава витискувала з селянського сектора України майже по 400 млн. пудів хліба. Однак з червня по жовтень 1932 р. цей сектор дав тільки 132 млн. пудів. Не треба думати, що основна частина урожаю залишилася в колгоспних коморах: хоч у більшості районів урожай видався чудовим, хліб до комор не дійшов. Сотні мільйонів пудів зерна були втрачені під час жнив і перевезень внаслідок абсолютної незацікавленості колгоспників у праці в громадському господарстві. І тоді Сталін направив до Харкова хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. М. Молотова з надзвичайними повноваженнями.

На Політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1932 р. Молотов заявив, що Україні встановлюється скорочений хлібозаготівельний план в обсязі 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 млн. пудів. Отже, з селян вимагалось витиснути, починаючи з листопада, ще 129 млн. пудів, тобто стільки ж, скільки вже було заготовлено з червня по жовтень. «Балачки» про відсутність хліба до уваги не бралися. Зрив заготівель пояснювався відсутністю не хліба, а боротьби за хліб.

Надзвичайна комісія діяла з 30 жовтня 1932 р. до останніх днів січня 1933 р., коли в республіку приїхав на постійну роботу з диктаторськими повноваженнями секретар ЦК ВКП(б) П. П. Постишев. Якби прискіпливий історик заходився гортати десятки тисяч архівних справ, щоб знайти сліди її «діяльності», він знав би невдачі. Документів комісії немає. Бо їх ніколи й не було. Молотов, а іноді Каганович, здійснюючи інспекційні поїздки по Україні, давали усні вказівки, а всі постанови щодо «посилення» хлібозаготівель, які вони вважали за необхідне прийняти, йшли під грифом республіканських органів. Навіть у протоколах засідань Політбюро ЦК КП(б)У, які тривали годинами, зафіксовано тільки зловісну присутність цих сталінських емісарів.

Комісія Молотова додатково «заготовила» в селянському секторі 87 млн. пудів хліба (у колгоспах — 73,2 млн., серед одноосібників — 13,8 млн.), а в радгоспах — 17,6 млн., загалом — 104,6 млн. пудів. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн. пудів. Отже, Молотов не справився з виконанням хлібозаготівельного плану, хоч вивіз з республіки майже всі наявні запаси. Було конфісковано навіть жалюгідні рештки зерна в соломі й полові після обмолоту. На початок 1933 р. практично скрізь на Україні запасів хліба не лишилося, а селянам треба було ще дожити до нового врожаю. Зимові хлібозаготівлі, як і попереднього року, позбавили голодних людей останнього шматка хліба. Однак тільки цим сталінськими емісари не обмежилися.

Прийнята під тиском Молотова постановою Раднаркому України «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р., якою місцеві власті змушені були керуватися під час хлібозаготівельної кампанії взимку 1932—1933 рр., містила пункт про застосування «натуральних штрафів». Йшлося про штрафкування м'ясом тих колгоспів, які заборгували по хлібозаготівлі, але не мали хліба, щоб розрахуватися з державою. Штрафи мали стягуватися як за рахунок усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Санкцію на них у кожному окремому випадку повинен був давати облвиконком. Сам по собі цей пункт урядової постанови, як і вся вона — свідчення варваризації тоталітарної держави в екстремальних умовах економічної катастрофи, якою закінчилася спроба побудувати в країні воєнно-комуністичну економіку. І все ж натуральні штрафи передбачалися з дозволу області, і тільки м'ясом — без застосування обшуків. У розпорядженні Наркомату УСРР від 25 листопада, де йшлося про організацію виконання постанови, навіть підкреслювалася небажаність «масових тру-

сів». Тим часом архівні документи й газети свідчать, що в усіх місцевостях України, крім прикордонних, поширилися подворні обшуки з конфіскацією не тільки хліба, а й будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, буряків, сала, солінь тощо. Конфіскація подавалася як покарання за «куркульський саботаж» хлібозаготівель. Вона не мала будь-якого стосунку до поповнення державних запасів хліба і була каральною акцією в чистому вигляді. Мета її очевидна: створити умови для повільного фізичного винищення сільського населення, включаючи жінок і дітей. Неможливо довести документально, хто віддавав такі накази. Та згадаймо, як діяла надзвичайна комісія: не залишаючи слідів...

Якщо зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. спричинилися до великого голоду, то результатом тотальної конфіскації їстівних припасів селянства взимку 1932—1933 рр. став страхотливий голодомор. Те, що відбувалося в українському селі у першій половині 1933 р., не знайшло адекватного висвітлення в документах офіційних установ. Причина полягає в тому, що генсек наказав ставитися до власноручно організованого голодомору як до неіснуючого явища. Сталін не бажав обговорювати проблему голоду як таку: нема слова — нема проблеми. Обговорення означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок марних спроб реалізації воєнно-комуністичної доктрини під виглядом здійснення політики «наступу соціалізму по всьому фронту». Більше того, воно б означало дозвіл давати оцінку рішенням, негласно прийнятим на найвищому рівні з метою «покарати» селянство за те, що воно не хотіло задурно працювати в громадському господарстві.

Повідомлення про голод в СРСР з'явилися в західних газетах в останній декаді березня 1933 р. Дізнавалися про це з розповідей утікачів, які проривалися через кордон у Західну Україну. В липні 1933 р. у Львові утворився Український центральний комітет допомоги голодуючим. Активно сприяли його діяльності українці із США та Канади. Однак перевезти через кордон закуплене для голодних людей зерно не вдалося: уряд СРСР не дав на це дозволу. У серпні 1933 р. архієпископ Відня кардинал Інніцер звернувся до європейської громадськості із закликом допомогти Радянській Росії, де від голоду страждають мільйони і є навіть випадки канібалізму. Радянські дипломати у відповідь «дотепно» заявили, що в Росії нема ні канібалів, ні кардиналів. Міжнародний координаційний комітет допомоги, створений у Відні, зібрав істотні пожертвування, але спроби порозумітися з офіційними представниками СРСР наштовхувалися на глуху стіну.

Під час голоду 1921 р. сотні тисяч поволзьких селян розбрелися в пошуках порятунку по всій країні. Тільки на Україні тоді рятувалося майже півмільйона жителів Поволжя. Щоб не допустити масової втечі українських селян у 1933 р., яка б неминуче викрила становище у республіці, Сталін розпорядився розставити по периметру кордонів загороджувальні заони. У поїздах і на залізничних станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, аби привезти його голодуючим сім'ям.

Смертність від голоду почалася вже в перший місяць діяльності молотовської комісії. З березня 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували численні випадки людоїдства і труподїства. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоч дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Та беззахисні діти нерідко ставали здобиччю канібалів. Найвищої точки голодомор досяг у літні місяці 1933 р., коли вже з'явилися перші овочі, фрукти, ягоди. Виснажений організм голодуючих не міг опиратися різноманітним інфекційним хворобам.

У ці трагічні місяці Сталін спромігся визнати тільки «харчові труднощі в ряді колгоспів». У промові на організованому партапаратом Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. він цинічно заявив людям, які приїхали в Кремль з голодуючих місцевостей: «В усякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою»¹.

Аналіз даних радянської демографічної статистики 30-х років свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становлять близько 150 тис. чол., а від голоду 1933 р.— 3—3,5 млн. чол. Повні демографічні втрати, включаючи катастрофічне (майже десятикратне) зниження народжуваності у сільській місцевості, сягають у 1932—1934 рр. 5 млн. чол.

Продрозкладку, яка за три роки довела сільське господарство до руїни, було скасовано в січні 1933 р. Замість неї запроваджувалися обов'язкові поставки хліба державі колгоспами та одноосібниками. Всім, що вироблялося понад твердо зафіксований податок, селяни могли вільно розпоряджатися, включаючи реалізацію лишків через колгоспну торгівлю. Цим створювалася певна заінтересованість колгоспників у розвитку громадського господарства.

Скасування продрозкладки не означало, однак, повернення до непу. Ринок відродився тільки у вигляді роздрібної торгівлі. Державний продовольчий фонд формувався не закупками з ринку, як у 1925—1928 рр. (до появи сталої валюти продподаток був натуральним), а примусовим порядком, через обов'язкові поставки, що зберігали натуральну форму. Їх розміри й ціни визначалися державою. Нееквівалентність в обміні між містом і селом залишалася, хоч вона не набула такого потворного вигляду, як у 1929—1932 рр.

Немає підстав вважати, що ці зміни у виробничих відносинах сприяли перетворенню колгоспів з воєнно-комуністичних на соціалістичні підприємства. Запровадження з грудня 1932 р. паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно закріплювало селян у колгоспах. Водночас до мінімуму скорочувалися присадибні ділянки, щоб колгоспники не могли існувати без праці в громадському господарстві. На другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся у Москві в лютому 1935 р., голова колгоспу ім. В. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. М. Орехов відверто заявив з цього приводу: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, садибу треба зробити такою, щоб вона не перешкоджала колгоспнику ходити на колгоспну роботу»². На зміну продрозкладці, яка нагадувала порядки, що існували у рабовласницьких деспотіях стародавнього світу, прийшла система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою. Позбавлені землі й засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи або державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни зобов'язані були виконувати свій «урок» (не має значення, що термінологія стала іншою — «обов'язковий мінімум трудоднів») у формі натуральних поставок державі. Така система за своєю глибинною сутністю була набагато ближчою до феодалізму, ніж до соціалізму. На відміну від попередньої, вона могла існувати довго і дійшла до наших днів.

Поява із скасуванням продрозкладки матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства і зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів сприяли подоланню кризи. За один тільки 1933 р. число МТС зросло з 592 до 657, а кількість обслу-

¹ Правда.— 1933.— 23 февр.

² Див.: Вы л ц а н М. А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935—1937.— М., 1978.— С. 28.

говуваних ними артiлей — з 12,2 тис. до 18,3 тис. До кінця другої п'ятирічки в республіці вже діяло 958 МТС, у зоні обслуговування яких перебувало 26,7 тис. колгоспів (97,7% їх загальної кількості). Виникнення матеріальної заінтересованості у колгоспників дало можливість запровадити агротехнічні заходи. Якщо в 1932 р. зернові культури зовсім не прополювалися, то в 1934 р. вони були прополені на площі 11,8 млн. га. Посіви озимини на парах у 1932 р. фактично не практикувалися, а в 1936 р. вони становили третину озимого клину. З метою ліквідації знеосібки у колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. З весни 1933 р. в рільничих бригадах, які спеціалізувалися на технічних культурах, уперше почали виникати ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю.

У березні 1933 р. в Старобешеві Донецької області було створено першу в країні тракторну бригаду з дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На початку 1935 р. вона стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Горodiщенського району Київської області Марія Демченко взяла зобов'язання виростити 500 ц цукрових буряків з гектара. В країні почалося змагання п'ятисотеннець, у якому перемогли ланки Г. Д. Кошової, М. В. Гнатенко, М. С. Демченко.

Вихід колгоспів з кризи сприяв зростанню хлібопоставок державі. У 1933 р. від України надійшло 317 млн. пудів хліба, в 1935 р. 462 млн., в 1936 р. — 545 млн. пудів. Зростання хлібопоставок відбувалося одночасно з підвищенням життєвого рівня селян. Більшість колгоспів почала, крім основних виробництв, розвивати й додаткові — птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. У колективних господарствах організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби. Наприкінці 30-х років сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації.

Культурне життя

Перетворення в галузі культури, що їх належало здійснити Радянській владі, В. І. Ленін оцінював як переворот у свідомості трудящих, рівнозначний культурній революції. На його думку, ця революція мала охопити всі сторони людської діяльності. Тільки так можна було залучити народні маси до свідомої й активної історичної творчості.

Чи вдалося здійснити таку культурну революцію в перші два десятиріччя після революції політичної? Відповідаючи на це в цілому негативно, треба пам'ятати, що тоталітарна держава позбавила трудящі маси можливості відігравати активну роль в історичному процесі. Разом з тим у різних сферах культурного життя були досягнуті безсумнівні успіхи.

Идеться насамперед про істотне поліпшення рівня елементарної грамотності народу. Перший всеросійський перепис 1897 р. засвідчив, що на Україні могло читати й писати тільки 27,9% населення. На початку ХХ ст. становище майже не змінилося. У грудні 1919 р. В. І. Ленін підписав декрет про ліквідацію неписьменності. Відповідно до нього все неписьменне населення Російської Федерації від 8 до 50 років було зобов'язане навчатися грамоти рідною або російською мовами, за бажанням. У травні 1921 р. ідентичний декрет ухвалив Раднарком УСРР. Поряд з Наркомосом УСРР та підвідомчими йому школами й культосвітніми установами до справи лікнепу залучалися комсомольські і профспілкові організації, комнезами, кооперація, червоноармійські частини. Всю цю роботу координувала Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Активістів лікнепу називали культармійцями.

Невіддільний від воєнно-комуністичної доктрини елемент примусу в справі лікнепу поступово відійшов на другий план. Починаючи з 1923 р. координаційні функції в організації цієї важливої роботи перейшли до товариства «Геть неписьменність!». Щоб додати його діяльності авторитету, на чолі товариства було поставлено голову ВУЦВК Г. І. Петровського. Для заохочення тих, хто навчався, почали використовувати переважно не засоби примусу, а пільги. Так, робітники звільнялися на дві години від роботи із збереженням заробітної плати, а селянам надавалася двадцятипроцентна знижка при обов'язковому страхуванні майна. Після стабілізації бюджету держава дістала можливість взяти на себе основну частку витрат на розгортання гуртків з ліквідації неписьменності, навчання в яких здійснювалося безплатно. Лікнепівські підручники випускалися мовами основних національностей. Для подання методичної допомоги активістам цього руху було організовано десятки культармійських університетів.

Під час розпочатого в 1929 р. «наступу соціалізму по всьому фронту» було поставлено завдання досягти суцільної грамотності самодіяльного населення країни до кінця першої п'ятирічки. Ініціативу виявив комсомол, який оголосив Всесоюзний культурний похід за загальною письменністю. Для досягнення цієї мети комсомольці й справді зробили багато, але завдання все ж виявилось непосильним. У надрукованому окремою книгою офіційному повідомленні Держплану СРСР про підсумки першої п'ятирічки цю невдачу було визнано, але статистики подали явно завищені відомості про дев'яностопроцентний рівень письменності населення у віці від 8 до 50 років. Цю ж цифру повторив Сталін у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії. Ще через кілька років, коли аналізували п'ятипроцентну вибірку матеріалів Всесоюзного перепису 1937 р. (який викрив страхітливі демографічні наслідки голоду 1933 р. і тому незабаром був оголошений дефектним), виявилось, що рівень письменності не перевищує 82%. Незважаючи на спроби одного з керівників статистичної служби країни В. Н. Старовського (у післявоєнні роки він тривалий час очолював ЦСУ СРСР) оголосити перепис дефектним і за цим показником, з очевидною реальністю довелося змиритися. Повторний перепис, проведений у 1939 р., зареєстрував на Україні 85,3% письменних у віці від 9 до 50 років. Такі дані було визнано за корисне оголосити разом з гучно-урочистими запевненнями про розв'язання проблеми «в основному». На цей час завдання ліквідувати неписьменність усього дорослого населення в першій п'ятирічці вже призабулося.

Найважливішою проблемою загальноосвітньої школи вважалось переведення її на рідну мову учнів. Незважаючи на нестачу вчительських кадрів і підручників, будівництво національної школи просувалося досить успішно. У 1925 р. в Києві діяло 98 шкіл: 49 російських, 35 українських, 7 єврейських, 2 польські, а також татарська, німецька, вірменська і навіть арабська. В Одесі в цей час налічувалося 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 чеські, по одній — грецька, татарська, вірменська. Розбудова національної школи здійснювалася під управлінням утвореної в 1924 р. при Наркомосі республіки Ради нацменшостей.

Не менш важливою проблемою було залучення до навчання всіх дітей відповідного віку. Неспроможність держави фінансувати народну освіту при відсутності місцевих ресурсів призвела на початку 20-х років до істотного згортання мережі шкіл. Становище почало виправлятися тільки з 1924 р., коли український уряд зміг розпочати підготовку до запровадження обов'язкового початкового чотирирічного навчання дітей. В містах це завдання було в основному виконане за кілька років. У селах становище виявилось гіршим. У 1927/28 навчальному році близько 35% дітей шкільного віку ще залишалося поза школою.

Впровадження всеобучу розпочалося з осені 1930 р. Координатором зусиль державних органів та громадськості у цій справі став Комітет сприяння всеобучу на чолі з головою уряду В. Я. Чубарем. Доводилося одночасно розв'язувати проблеми створення підручників, будівництва, ремонту та обладнання шкільних приміщень, налагодження випуску дитячого одягу та взуття, підготовки кадрів. Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., показав, що тільки 22,9% вчителів мали вищу або середню спеціальну освіту. А всеобуч вимагав істотного збільшення кількості шкіл і відповідно — вчителів. Проблема кадрів розв'язувалася шляхом розширення мережі педінститутів, технікумів та училищ, скорочення строків навчання в них, часткової орієнтації на курсові форми підготовки, мобілізацій комсомольців на педагогічну роботу в початкових школах.

Всеобуч було здійснено до кінця першої п'ятирічки. У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, загальним навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, 95% випускників початкової школи продовжували вчитися у п'ятих класах. Проте більшу частину того навчального року в сільській місцевості лютував голодомор, в умовах якого годі було говорити про навчальний процес.

Притаманна дореволюційному часові різноманітність форм навчання поступово зникла. В усій країні з 1932 р. було затверджено єдину структуру загальноосвітньої школи: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). У 1935 р. було встановлено єдиний день початку нового навчального року — 1 вересня, а також єдиний день закінчення занять для кожного типу шкіл, визначалася кількість уроків для відповідних класів, їх тривалість (45 хвилин), порядок прийому учнів до школи, переведення до наступних класів, складання іспитів. Запроваджувалася п'ятибальна система оцінки знань школярів.

Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Від учителів вимагалось не відступати у викладі матеріалу від тексту підручників. Еталоном шкільного курсу вітчизняної історії з 1938 р. став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)».

У другій п'ятирічці посилилося будівництво шкіл, що дало змогу ліквідувати навчання у третю зміну. Середньою школою було охоплено вже близько третини учнів. Понад 80% дітей навчалось в українських школах. З 1938 р. почалося згорання мережі шкіл, орієнтованих на обслуговування національних меншостей.

У культурному житті важливе місце зайняла проблема кадрів спеціалістів. Адже невелика кількість дореволюційної інтелігенції, яка вирішила не емігрувати, а залишитися в країні, не могла задовольнити потреб народного господарства і культури. До того ж вона працювала у вкрай несприятливих умовах і поступово була майже повністю винищена за стандартними звинуваченнями в «шкідництві».

Місце «буржуазних спеціалістів», які гинули в тюрмах і концтаборах, зайняли «висуванці» з робітничого класу й селянства. Найчастіше вони не могли скільки-небудь задовільно справитися з покладеними на них функціями. З початку 30-х років зросли масштаби підготовки фахівців за скороченою програмою через робітфаки, вузи і технікуми. За першу й другу п'ятирічки українські навчальні заклади підготували майже таку саму їх кількість, яка була в усій дореволюційній Росії. Цим вузьким спеціалістам не вистачало загальної освіченості й культури, достатньої теоретичної підготовки та практичного досвіду.

Для запровадження тотального контролю над творчістю радянських митців їх у середині 30-х років було об'єднано за фахом у відповідні спілки. Проте режим не обмежився тільки цим. Починаючи з 1933 р. на українську інтелігенцію почалося справжнє полювання. А після вбивства С. М. Кірова репресії в усій країні набули регулярно-го характеру і перетворилися на звичну повсякденність. Особливо по-

страждали від них література і мистецтво. Протягом 1934—1938 рр. за безпідставними звинуваченнями було заарештовано більше половини членів і кандидатів у члени Спілки письменників України.

Створюючи сприятливі умови для вибіркового прогресу освіти та культури, тоталітарна сталінська держава водночас придушувала в зародку будь-яке відхилення від дріб'язково регламентованої лінії поведінки. Масовий «відстріл» інтелігенції тяжко позначився на духовному житті народу, загальному рівні науки й культури, функціонуванні народного господарства і, зрештою, на обороноздатності країни. При зовнішній увазі до національних форм культури тоталітаризм виявив неабияку вправність в уніфікації глибинного змісту культурного процесу за ідеологізованими стандартами так званого «соціалістичного реалізму».

В середині 30-х років було оголошено, що в країні побудовано основи соціалізму. Ця заява вимагала нового конституційного оформлення радянського ладу. 5 грудня 1936 р. було скликано надзвичайний з'їзд Рад СРСР. Він прийняв Основний Закон країни, який назвали конституцією соціалізму, що переміг. Цьому урочистому акту передувало тривале, майже піврічне обговорення проекту «сталінської» Конституції. На Україні в ньому взяло участь близько 13 млн. чол.

Нова Конституція радикально змінювала виборчу систему. Замість багатоступінчатих виборів запроваджувалися прямі при таємному голосуванні. Категорія так званих «позбавленців», тобто осіб, що вилучалися з політичного життя через їх належність до експлуататорських верств населення, ліквідовувалася. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи у містах тепер треба було формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди Рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) Рад. Зберігалася, отже, звична термінологія — влада Рад. Однак нові Ради набули багатьох рис звичайної парламентської влади.

Така еволюція була закономірною. Положення нової Конституції мали відповідати діючій партійній програмі 1919 р., а в ній наголошувалося, що позбавлення політичних прав необхідне тільки як тимчасовий захід боротьби із спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі й на те, що деяка перевага в органах влади (фактично — п'ятиразова) за промисловим пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» масами села також має тимчасовий характер. Час пройшов, проголосили перемогу соціалізму, і тому потрібно було відмовлятися при формуванні цих органів від поділу населення за класовою ознакою.

Парадокс полягав у тому, що ці принципіві зміни конституційних положень аніскільки не позначилися на системі влади. Адже Ради в їх традиційній формі не являли собою справжньої влади, а тому не могли стати нею і в новій, наближеній до парламентської, формі. Проголошена Жовтневою революцією диктатура пролетаріату була насправді диктатурою державної партії, яка виродилася в диктатуру підвладного генсеку партійного апарату.

До Конституції 1936 р. вперше увійшло положення про Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій. Це повною мірою відповідало дійсності. Партійний апарат являв собою нервовий вузол тоталітарної держави, а в руках генерального секретаря, який контролював його, зосередилася небачена до того в історії повнота влади. Після XVII з'їзду ВКП(б) Сталін дозволив собі навіть відмовитися від титулатури «генеральний секретар» і почав підписуватися досить скромно: секретар ЦК ВКП(б).

І все ж формально, за буквою Конституції, владою залишалися Ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів, які не були ні прямими, ні рівними, ні таємними, створювало теоретичну можливість для перетворення влади формальної на справжню. Для того щоб виборці не змогли скористатися цією можливістю, суспільство потрібно було розколоти й деморалізувати. Очевидно, небачене за масштабами знищення «ворогів народу» в 1937—1938 рр. мало своїми причинами саме потребу зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур.

Справді, попередні виборчі процедури, розроблені після скликання і розгону Установчих зборів на початку 1918 р., діяли бездоганно майже 20 років. Депутатський корпус радянських представницьких органів формувался в кабінетах партійних комітетів і був цілком ручним. Аж вибори проходили на підприємствах або в колгоспах, де люди цілком залежали від свого безпосереднього начальства і змушені були голосувати підняттям руки (хоч в інструкціях передбачалася як альтернативна і процедура таємного голосування). А Конституція 1936 р. вимагала проводити вибори по територіальних округах з обов'язковим використанням процедури таємного голосування. Чи досягався у нових умовах контроль над виборцями?

Виявляється, досягався. Для цього потрібно було забезпечити, щоб на кожне депутатське місце претендував лише один кандидат — висуванець «блоку комуністів і безпартійних». Крім того, треба було встановити таку форму бюлетеня з єдиним прізвиськом кандидата, щоб виборець не робив у ньому особистих позначок, якщо він згодний з кандидатурою, і лише свою незгоду фіксував шляхом викреслення прізвища в кабінці для голосування. Зазначимо, що під час нормального виборчого процесу в бюлетені навіть з єдиною кандидатурою виборцю треба зробити особисту позначку в будь-якому випадку, бо цей документ має пари слів («згоден» і «не згоден», «схвалюю» і «не схвалюю» тощо). В обстановці небачених репресій, що створювалася впродовж усього 1937 року, не виявилось сміливців, які б наважувалися зайти в кабінку до того, як опустити бюлетень в урну, перед якою застигли в салюті юні піонери.

Конституції союзних республік розроблялися за зразком союзного Основного Закону. Було визнано за доцільне зберегти апробований ритуал обговорення у скороченому вигляді. Проект нової Конституції УРСР* було опубліковано 1 січня 1937 р. 30 січня надзвичайний XIV з'їзд Рад України затвердив її.

«Вибори» до Верховної Ради СРСР відбулися 12 грудня 1937 р. На Україні у голосуванні взяло участь 97,8% виборців. За визначений партапаратом «блок комуністів і безпартійних» було подано 99% голосів у Раду Союзу і 98% — у Раду Національностей. Жодної самодіяльності при висуванні кандидатів у депутати, а тим більше — альтернативних виборів не допускалося.

«Вибори» до Верховної Ради УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, в тому числі 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом: 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом: 186 українців, 111 росіян, 7 представників інших національностей. Партійний, соціальний, національний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур.

* В тексті Конституції в офіційній назві союзних республік змінився порядок слів: замість означення «соціалістична» на перше місце поставили слово «радянська». Звідси — нова аббревіатура: УРСР.

Возз'єднання українських земель

Восени 1918 р. відбулася зустріч діячів Національної Ради, яка проголосила Західноукраїнську Народну Республіку, з представниками Національної Спільки — блоку опозиційних гетьманському режиму українських політичних партій. Обговорювали проблему, яка звучала так: «Чи треба прагнути новій державі до злуки з Українською державою над Дніпром негайно?» Після дебатів було вирішено не проголошувати єдності з гетьманською Україною. Це пояснювалося такими міркуваннями. У декларації американського президента Вудро Вільсона, підтриманій країнами Антанти (Англією і Францією), всім народам Австро-Угорщини гарантувалося право на самовизначення. Росія ж тим часом розглядалася як унітарна («єдина й неподільна») держава. За таких обставин возз'єднання могло б привести до механічного включення українських земель колишньої Австро-Угорщини в кордони Росії.

За два тижні до повалення гетьманського режиму, 1 грудня 1918 р., у Фастові було укладено попередній «договір про злуку» між ЗУНР та УНР. На засіданні у Станіславі (тепер — Івано-Франківськ) Українська Національна Рада 3 січня 1919 р. публічно оголосила укладений договір. З свого боку, 22 січня 1919 р. на Софійській площі (нині — пл. Б. Хмельницького) у Києві Директорія влаштувала урочисту церемонію злуки. У відповідній декларації зазначалося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу»³.

Дальшим ходом подій перша в історії спроба возз'єднати в єдиній державі землі українського народу була приречена залишитися тільки декларацією. Адже в останній декаді січня польські війська займали вже основну частину території ЗУНР і готувалися загарбати решту. На окупованій території ліквідувалася вся структура української державності, включаючи органи місцевого самоврядування. Радянські ж війська в цей час контролювали майже всю територію УНР і готувалися до походу на Київ.

Наприкінці 1919 р., коли на основній частині України утвердилася Радянська влада, проблема возз'єднання українських земель перейшла у площину воєнного протистояння Польщі, з одного боку, і Радянської Росії та Радянської України, — з другого. Польські керівні діячі марили про відновлення Речі Посполитої XVIII ст. — від Балтики до Причорномор'я. Це означало, що їхні претензії поширювалися на всі стародавні українські землі. Навпаки, Франція та її союзники у війні вважали природним керуванням при утворенні нових держав етнографічним принципом. Вони погоджувалися включити в межі Польщі тільки території, де поляки становили більшість населення. У 1919 р. Паризька мирна конференція рекомендувала провести східний польський кордон по лінії Гродно — Немирів — Брест-Литовськ — Устилуг і далі на захід від Рава-Руської та на схід від Перемишля до Карпат. Цей кордон згодом дістав назву «лінії Керзона», за прізвищем міністра закордонних справ Великобританії. Вона проходила, з певними відступами, по межі фактичного розселення поляків, українців і біло-

³ Українська суспільно-політична думка в XX столітті. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 423.

русів. Усі відступи робилися на користь Польщі. «Лінія Керзона» залишала в її кордонах найдавніші українські землі, на той час уже частково сполонізовані, — Холмщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину.

Влітку 1920 р., коли війська Ю. Пілсудського зазнали поразки і перед Червоною Армією відкрився шлях на Варшаву, польські керівні кола звернулися до країн Антанти з благанням про порятунок. Лорд Керзон дав у Москву телеграму з вимогою зупинити Червону Армію за 50 км на схід від лінії, визначеної 1919 р. в Парижі, після чого пропонувалося скликати в Лондоні мирну конференцію. Ця пропозиція ставила на реальний ґрунт вирішення проблеми возз'єднання українських земель у кордонах УСРР.

Однак радянські війська не зупинилися на «лінії Керзона». Наступ Червоної Армії продовжувався. За два десятки кілометрів від Варшави він обернувся для неї нищівною поразкою. В наступні півтора місяця фронт знову пересунувся в район Житомира і Бердичева. Історичний шанс для возз'єднання українських земель було втрачено. Відповідно до Ризького мирного договору споконвічні українські землі, площа яких перевищувала територію Великобританії, залишалася в межах Польщі. Східна Галичина з додатком українських земель по Збруч і Горинь, що входили до складу дореволюційної Росії, утворила новий географічний регіон — Західну Україну.

Польський уряд поділив країну на дві частини: Польщу «А», куди входили корінні польські землі, і Польщу «Б», тобто Західну Україну та Західну Білорусію. Останні виконували роль аграрно-сировинних придатків корінних земель. В процесі здійснюваної урядом земельної реформи найкращі землі на території Польщі «Б» одержали польські осадники — переважно колишні військовослужбовці. Протягом 1920—1938 рр. їх у перенаселеній Західній Україні було розміщено 200 тис. чол. Ця колонізаційна програма викликала величезне загострення між-національних суперечностей, які час від часу виливалися у збройні сутички.

Українське населення не допускалося до участі в державному управлінні. Українська мова й культура переслідувалися. Доступ українців до вищої освіти штучно обмежувався. Національній школі держава відмовляла у фінансовій підтримці. В результаті за два десятиріччя було закрито 3518 українських шкіл.

Колонізаторська й асиміляторська політика польських властей викликала рішучий опір з боку населення. Великим впливом серед промислових і сільськогосподарських робітників користувалася Комуністична партія Східної Галичини, яка входила до складу Компартії Польщі на правах крайової автономної організації. З 1923 р. її було перейменовано на Комуністичну партію Західної України — КПЗУ. Діючи в умовах підпілля, вона організовувала економічні та політичні страйки, проводила велику пропагандистську роботу, в тому числі серед селянства. Під впливом комуністів у 1930—1932 рр. окремі його виступи проти податкового гніту та екзекуцій переросли у повстанський рух. Уряд відповів «паціфікацією», в ході якої поліцейські та армійські підрозділи жорстко придушували опір селян.

На членів КПЗУ розгорнулося справжнє полювання. Як це не дивно, польським властям допоміг справитися з комуністами Комінтерн. Немало західноукраїнських комуністів під час їх перебування в СРСР було заарештовано й загинуло в сталінських концтаборах і тюрмах. У 1938 р. Виконком Комінтерну взагалі розпустив Компартію Польщі і в її складі — КПЗУ та КПЗБ.

Ряд українських національних партій влітку 1925 р. злилися в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Ця нова партія користувалася найбільшим впливом серед українського населення Польщі аж до 1939 р. У відозві УНДО з приводу його заснування гово-

рилося: «УНДО стверджує, що Галичина з Лемківщиною, Волинь з Поліссям і Холмщина з Підляшшям мають відмінний український характер, що це історична й сучасна неподільна власність українського народу та що згідно з принципом про самовизначення народів і неперерадваними, а навпаки, відновленими змаганнями українського народу ці землі є вповні управнені здійснити своє природне право»⁴. Заперечуючи диктаторський режим, що існував у Радянському Союзі, УНДО разом з тим визнало Радянську Україну як уособлення державності українського народу. Діячі цієї партії уважно стежили за розвитком подій у Радянській Україні. Вони з надією стверджували в 1928 р., що на схід від Збруча «ростуть і розвиваються українські національно-культурні цінності і рівнорядно та в парі з ними назрівають українські національні сили, що скоріше чи пізніше віддадуть на всіх українських землях суверенні права українському народові»⁵. Проте вже через рік, коли сталінський режим розпочав війну проти селянства та інтелігенції, ці надії випарувалися. УНДО різко негативно поставилося до тоталітарного режиму в СРСР, який «здійснював жахливі переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній і господарській ділянці».

На початку 1929 р. у Відні утворилася Організація українських націоналістів (ОУН). Її метою проголошувалася розбудова незалежної держави, в якій мали бути об'єднані всі українські етнічні землі. Найголовнішою умовою для цього оунівці вважали створення збройних сил, а на перших порах — підготовку «вишколених провідників» та організацію військових осередків партизанського типу.

У 30-х роках Радянський уряд жодного разу не зробив офіційного демаршу з приводу обурливих фактів дискримінації українців і білорусів польськими властями. Проблема ж возз'єднання українських земель виникла раптово в ситуації, що склалася після укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад. Після вторгнення в Польщу Гітлер був зацікавлений у тому, щоб його новий союзник — СРСР — підтримав збройними силами німецькі війська.

Цілком вірогідно, що Сталін спочатку розглядав варіант вторгнення, який забезпечив би йому захоплення частини промислово розвинутої Польщі «А». Лише необхідність ідеологічно обґрунтувати розділ Польщі змусила диктатора змінити ці наміри. У німецько-радянському договорі про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 р. кордон між «сферою німецьких інтересів» (тобто поглинутою Гітлером Польщею) і Радянським Союзом прокладався по «лінії Керзона». Це означало, що Західна Україна переходила до Радянського Союзу, а на німецькому боці кордону залишалися частково вже колонізовані українські землі — Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина.

У житті людей, як і в історії держав, цілком однакові події не повторюються. Проте так склалося, що лінія, яка з'явилася на картах антантівських дипломатів 8 грудня 1919 р. і ввійшла в історію як «лінія Керзона», ставала об'єктом великої політики двічі. У 1920 р. вона залишилася на папері, але в якісно відмінній історичній ситуації 1939 р. перетворилася на державний кордон.

Возз'єднання українських земель восени 1939 р. стало можливим у результаті злочинної змови диктаторів. Однак при цьому вони використали як знаряддя «лінію Керзона» — продукт раціонального мислення і здорового глузду дипломатів попереднього покоління. Тому східні кордони відродженої Польщі по «лінії Керзона» (з відступами від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь польської сторони) були визнані Кримською конференцією керівників СРСР,

⁴ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті.— Мюнхен, 1983.— Т. 2.— С. 114.

⁵ Там же.— С. 315.

США та Великобританії у лютому 1945 р., а також підтвержені всіма пізнішими міжнародними угодами, які стосувалися цього предмета.

У міжнародній обстановці, що склалася після початку другої світової війни, королівський уряд Румунії змушений був задовольнити ультимативну вимогу уряду СРСР про повернення Радянському Союзу анексованої в 1918 р. Бессарабії та передачу йому Північної Буковини. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла Дністер і незабаром вийшла на нові кордони з Румунією. Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР з переважно молдавським населенням утворили нову союзну республіку — Молдавську РСР. Північна Буковина разом з північним Хотинським повітом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. Два південні повіти Бессарабії — Акерманський та Ізмаїльський також були передані УРСР.

Після возз'єднання у складі УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилося на 8809 тис. чол. (і на середину 1941 р. становило 41 657 тис. жителів), а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

У новостворених західних областях УРСР негайно ж розпочалися перетворення, що мали зрівняти соціально-економічний лад, який тут існував, з ладом, що утвердився на всій території СРСР: націоналізація промисловості й банків, конфіскація поміщицької землі, реорганізація системи народної освіти. Ці перетворення були радо зустрінуті трудящими масами. Разом з тим край почало плюндрувати відомство Берії. У той короткий час, що залишався до початку війни, головний удар спрямувався на політичну та культурну інфраструктуру, створену українською інтелігенцією за багато десятиріч у несприятливих умовах австрійського й польського панування. Якщо в основній частині країни процес знищення так званих «буржуазних спеціалістів» відбувався поступово, то з «буржуазними націоналістами» в західних областях органи НКВС розправлялися прискореними темпами. Власне кажучи, тут знищували або депортували на схід не окремих осіб, а цілі соціальні верстви.

Нагромадивши величезний досвід у попередні роки, відомство Берії виявило унікальну продуктивність. Із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей, тобто 1 173 170 чол. Це становило приблизно 10 відсотків населення краю. Висилалися всі, хто «міг би» чинити опір новим порядкам. У нелояльності підозрювалися насамперед ті, хто мав власність або освіту з числа українців, а також поляки, незалежно від соціально-класового становища або професійного складу.

І все ж значення, що його мало возз'єднання українських земель, не можна недооцінити. Так склалося, що тільки українські землі Австро-Угорщини залишалися бездержавними. Українці не використали історичного шансу для свого національного самовизначення, який з'явився в післяверсальській Європі, хоч у цьому й немає їхньої вини. Важко сумніватися в тому, що для знищення державного кордону, який сторіччями прорізав українські землі, останній історичний шанс з'явився саме в 1939—1940 рр.

Одержано 25.03.91

В статье на основе новых подходов, с использованием не известных ранее данных раскрываются кардинальные вопросы истории Украины межвоенного периода — переход к новой экономической политике, образование Союза ССР, успехи и трудности индустриализации, коллективизация и голод 1932 — 1933 гг., культурная жизнь, воссоединение украинских земель.

Новий погляд на проблему

Універсали Центральної Ради *

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвласть, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятуння всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомгли всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усєї Росії.

Ото ж оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькї й инші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контроль над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповідіаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи, упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчїм часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати, як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішу-

чої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх — 9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. II.— С. 74—80.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народніх Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбийчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народніх Комісарів починає проволікати закінчення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов поллеться кров, знов нещасний робочий люду буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке инше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім громажанам * України:

* Мається на увазі «громадянам».

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу— селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які порушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради— громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку власть, до якої мали-б довіряти й яка спіралася-б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень* виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заво-

* Майстерень.

ди й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажать знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволуційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не всіємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найблищі тижні виконають, справдять і до оконечного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки. Українська Центральна Рада. У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Ю. М. Гамрецький (Київ)

Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради *

Діяльність Центральної Ради — ліберально-демократичної організації парламентського типу, яка очолила національний рух, що широко розгорнувся на Україні в 1917 р., знайшла відображення у виданих нею чотирьох універсалах. Непослідовність і нерішучість Ради при розв'язанні соціальних питань спричинили падіння її впливу в масах, а змова з кайзерівською Німеччиною обернулася національною трагедією для українського народу.

Після перемоги Великого Жовтня Центральна Рада прийшла до влади. Тоді було обнародовано її III Універсал. До речі, його прийняли не на сесії Ради, робота якої завершилася 2 листопада, а на засіданні Малої Ради 7 листопада. При поіменному голосуванні на його підтримку висловилися 42 члени, а 4 (1 меншовик, 2 есери і 1 польський соціаліст) утрималися³⁶. На думку авторів універсалу, він містив відповіді на питання, поставлені трудящими, і сприяв утриманню народних мас під впливом Ради. Того ж дня орган партії українських соціал-демократів оголосив, що «Центральна Рада стоїть за проведення тих самих реформ, які висовуються і більшовиками»³⁷.

Розуміючи, що самостійницькі гасла не підтримають трудящі, керівники Ради, проголосивши в універсалі Україну Народною Республікою, водночас заявили, що цим актом вона не відділяється від Росії, а прагне до єднання з нею, «щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». Однак при цьому малася на увазі не існуюча Російська Радянська Республіка, яку не визнала Центральна Рада, а буржуазна республіка. В універсалі зазначалося, що віднині на території України «право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі касується». Рада обіцяла добиватися якнайшвидшого встановлення миру, запровадження державного контролю на виробництві, встановлення восьмигодинного робочого дня.

Проте всі ці широкомовні обіцянки були швидко забуті, виявилися даниною моменту. Навіть В. К. Винниченко визнавав їх вимушений характер. «Третій Універсал,— зазначав він,— уже не зробив такого сильного враження на населення, як перший... Це через те, що Третій Універсал явився не результатом безпосередньої боротьби, великого напруження сил, що дає при успіху вибух радості. Він, розуміється, також був наслідком нашої акції, нашої боротьби, він впливав із усієї ситуації, що склалася не без участі нашої волі й напруження сил. Але помітною, виразною силою, що випхнула Універсал на світ, були все ж таки зовнішні, незалежні від нашої волі обставини: робітничо-селянська революція в Росії»³⁸.

Керівники Ради намагалися надати цьому актові виняткового значення, навіть організували святковий молебен у Софійському соборі, а на площі біля нього вишикували військові частини. «Він викликав ентузіастичний відгук в українському громадянстві без різниці партій і класів»³⁹,— писав М. С. Грушевський, видаючи бажане за дійсне. Так, у Полтаві, за свідченням губернського комісара освіти В. Андрієвського, «українці йшли на свято якимось сумно, з обов'язку. Несли

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.

³⁶ 1917 год на Киевщине.— С. 363.

³⁷ Робіт. газ.— 1917.— 7 листоп.

³⁸ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. II.— С. 80.

³⁹ Грушевський М. Роковини. 20(7) листопада 1917 р. // Український історик.— 1988.— № 1-4.— С. 165.

синьо-жовті прапори, та коло кожного прапора була невелика купка людей. Не так як колись навесні, при перших українських процесіях... Розходились по «урочистім оголошенню» так само сіренько, понуро»⁴⁰.

Про ставлення більшовиків до III Універсалу дає певне уявлення резолюція, прийнята 16 листопада 1917 р. їх фракцією у виконкомі Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. У ній зазначалося: «Вітаючи проголошення УНР як результат завоювання влади революційним народом, Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів буде всебічно підтримувати прагнення трудящих верств українського населення до зміцнення і розвитку державних форм свого національного життя в згоді зі всією революційною демократією інших народів, що населяють Росію. Разом з тим, вітаючи рішучість Української Центральної Ради при втіленні в життя основних вимог 2-го з'їзду Рад: земля, мир і контроль, Полтавська Рада визнає, що універсал в частині, що торкається влади на місцях, не відповідає прагненням української революційної демократії, бо органи самоврядування не можуть бути визнані зосередженням політичного життя революційної демократії»⁴¹. Полтавська Рада виступила ініціатором негайного скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для вирішення питання про владу в республіці.

Зміст універсалу настоєжено сприйняли помірковані кола. Автор передової статті, опублікованої в «Новій Раді», із занепокоєнням зазначав: «В таких справах, в яких ще не вироблено спільної і одностайної думки і які зачіпають найрізномірніші інтереси, така декларативна, неясна і тим самим непевна постановка може навіть пошкодити, насамперед значаючи шлях, якого може доведеться зрестися тоді, коли приступлено буде до детального обміркування справи»⁴².

В ті дні переважна більшість селянства прихильно ставилася до Центральної Ради, яка заявами про служіння народу, проголошенням України народною республікою (хоча за своїм характером вона і не була такою, але цей акт, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку), запевненням встановити державний контроль і передати селянству землю породжувала надію на те, що незабаром ці болючі питання будуть вирішені в інтересах трудящих. Селянство сприйняло III Універсал як документ про скасування поміщицької власності на землю. Щоб застерігти від можливих непорозумінь з цього приводу, губернським комісарам було розіслано циркуляр Генерального секретаріату, опублікований у пресі 14 листопада. Представникам Центральної Ради на місцях давалася вказівка «вжити заходів проти самочинного захвату землі, інвентаря і проти самочинної порубки лісу», а волосним земельним комітетам категорично заборонили будь-які дії, спрямовані на розв'язання аграрного питання: «Захоплювати ж землю для поділу її між громадянами вони не мають права»⁴³.

Роз'яснення до універсалу заспокоїли тих, хто розглядав його як акт про ліквідацію поміщицької власності на землю. В передовій статті «Нової Ради» зазначалося, що справа земельна ще не вирішена і невідомо, яким буде закон про землю. «Виходить, що ніхто зараз не має права самочинно забирати землю нетрудових господарств, що справа викупу не передришена, а власне, ще невідомо, яким чином одержать компенсації за забрану землю теперішні власники і т. п.»⁴⁴.

Незважаючи на роз'яснення та попередження, селянство переконувалося, що універсал і Декрет про землю за своєю соціальною спрямованістю є непорівняльними законодавчими актами. Порівнюючи

⁴⁰ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині).— Берлін, 1921.— Ч. I.— С. 146, 148.

⁴¹ Известия Полтавского Совета революции.— 1917.— 24 нояб. (7 дек.).

⁴² Нова Рада.— 1917.— 9 листоп.

⁴³ Народня воля.— 1917.— 14 листоп.

⁴⁴ Нова Рада.— 1917.— 16 листоп.

конкретні дії Раднаркому з політикою Ради та її секретаріату, трудящі бачили, яка влада відображає інтереси народу, і робили певні висновки. Політичний досвід, який вони набували, давав їм можливість краще розпізнавати, що приховується за соціалістичною фразеологією і національною маскою. Прозріння прийшло дуже швидко. Протягом кількох тижнів різко змінилося ставлення селянства до Центральної Ради — від її беззастережної підтримки до розуміння необхідності її заміни владою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Ось що писав, наприклад, інструктор Центральної Ради по Вовчанському повіту на Харківщині В. Коряк у доповідній, датованій 17 листопада: «Селянство непокоїться, а нічого нового немає досі. Доводиться якось зволікати справу, закликаючи населення до спокою, а це призведе до обвинувачення Ц[ентральної] Р[ади], що й вона тільки все обіцяє, а нічого не робить — це з боку селян, і що вона призводить до анархії — це з боку правих елементів та російських соціалістів. Становище репрезентанта Центральної Ради цілком непевне. Всі невдоволені. На селі збільшується більшовизм...»⁴⁵. Трудяще селянство відкрито висловлювало негативне ставлення до Ради, заявляючи, що вона не відображає інтересів народу. Спроби представників Ради запобігти селянським виступам шляхом умовлянь чи направленням на село каральних загонів не давали позитивних результатів. Її розпорядження селяни виконувати відмовлялися. Про це свідчили численні факти, наведені в доповіді Б. Мартоса на восьмій сесії Центральної Ради 14 грудня. Він розповів «про ті страшні розрухи та безлад, які виникли по селах через хибно зрозумілий проголошений III Універсалом перехід землі до рук народу»⁴⁶. Лише 15 грудня одержано «240 телеграм про погроми та заколоти тільки в трьох українських губерніях»⁴⁷.

Яскраву картину становища в Подільській губернії змалював губернський комісар Ради Г. Степура у телеграмі, надісланій 12 січня 1918 р. у Генеральний секретаріат. Починається цей документ констатацією того, що «настали дійсно чорні дні», а закінчується нотою повного відчаю. Весь його зміст зводиться до прохання прислати загони козаків, які б «без «політичної» балаканини, силою зброї показали, що тверда державна влада на Україні існує... Як благодаті жду відповіді, котра мене піднімить і відживить, бо тяжко-тяжко на душі, вже ж бо руки в'януть і млієш весь... Рятуйте!»⁴⁸.

Керівники Ради та її активісти вже не могли приховати становища, в якому опинилися. Її губернський комісар на Чернігівщині Д. Дорошенко пізніше підкреслював, що, оскільки ширококомвні заяви представників Ради залишилися паперовими обіцянками, вони повністю дискредитували себе в очах мас. «Всі елементи населення в краю, — писав він, — які так радісно вітали проголошення Української Народньої Республіки як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер од неї одвернулись... Натурально, що симпатії народних мас одвернулись од Центральної Ради і перенеслися на большевиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Ц. Ради судний день в половині січня 1918 р.»⁴⁹

Отже, протягом п'яти — шести тижнів Центральна Рада повністю дискредитувала себе. Наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. проти неї розгорнулася боротьба власного народу. 10 лютого 1918 р. В. К. Винниченко у щоденнику намагався з'ясувати причини масових виступів українських трудящих проти Ради. Він дійшов такого висновку: «Основний факт той, що маси бідноти цілком вірять народним комі-

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 59.

⁴⁶ Народня воля. — 1917. — 15 груд.

⁴⁷ Там же. — 17 груд.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 48, арк. 239—240.

⁴⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918). — Львів, 1923. — Ч. II. — С. 49.

сарам, що вони охоче йдуть за ними, що вся біднота є большевики, що народні комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії»⁵⁰.

Лідери Центральної Ради, враховуючи роль Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів у революції, всіляко намагалися дезорієнтувати маси, створити у них неправильне уявлення про Центральну Раду як про українську Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Насправді ж вони мріяли про ліквідацію Рад. У III Універсалі чітко проводилася думка про Центральну Раду як носія влади в центрі та про збереження буржуазних органів місцевого самоврядування — «найвищої адміністративної влади на місцях». В листопаді було розіслано телеграму голови Генерального секретаріату, в якій пропонувалося всім організаціям враховувати, що колишні губернські і повітові комісари Тимчасового уряду та їх помічники «однині є органи влади Генерального секретаріату і як такі повинні лишатися на своїх місцях»⁵¹. Негативним ставленням до Рад Центральної Рада, за свідченням її генерального писаря П. Христюка, відокремила себе «від справді активно революційних органів української і неукраїнської демократії...»⁵².

Це цілком зрозуміло. Адже Рада не ставила за мету докорінно змінити суспільний лад. «Ми настільки мало були соціалістами,— зазначав В. К. Винниченко,— що не допускали навіть думки про зруйнування буржуазної держави... Ми знали тільки одну державу — буржуазну, сучасну, з усіма її усталеними органами й апаратами. Ми вірили в її вічність, непохитність, незмінність... Кажучи по щирості, ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її — замість сине-біло-червоного прапора ми вішали жовто-блакитний»⁵³.

Нарешті, заключним акордом у діяльності Центральної Ради став її IV Універсал. За час, що минув після обнародування попереднього універсалу, тобто за два місяці, вона остаточно викрила себе як антинародна організація: придушувала селянські виступи, роззброювала революційно настроєних солдатів і червоногвардійців, заборонила вивезення хліба на фронт і в пролетарські центри, розганяла Ради й інші прогресивні організації, заарештовувала більшовиків. Український соціал-демократ М. В. Порш — тодішній Генеральний секретар військових справ — визнавав, що «в останні часи по деяких містах України трапляються випадки неправомірних вчинків з боку отрядів українського війська відносно Совітів робітничих і солдатських депутатів та інших організацій»⁵⁴.

Рада, не визнаючи Раднарком Російської Республіки, розпочала переговори з Каледіним з метою створення з різних «урядів», що виникли тоді в Росії, так званого однорідного соціалістичного уряду — оплоту контрреволюції. На засіданні Малої Ради 10 листопада В. К. Винниченко зробив з цього приводу таку заяву: «Генеральний секретаріат негайно розпочинає в сій справі переговори з республіками Дону, Кубані і іншими»⁵⁵. Зважаючи на позицію Ради, під її захист з усіх кінців країни зосереджувалися різні контрреволюційно настроєні елементи.

Така політика Ради викликала рішучий протест прогресивних її членів. Зокрема, один з них — український соціал-демократ Є. В. Не-

⁵⁰ Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1980.— Т. I.— С. 278.

⁵¹ Полтав. обл. держ. арх., ф. 4042, оп. 1, спр. 56, арк. 16.

⁵² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції (1917—1920 рр.).— Т. 2.— С. 132.

⁵³ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. II.— С. 107—108.

⁵⁴ Робіт. газ.— 1917.— 31 груд.

⁵⁵ Там же.— 12 листоп.

ронович — виступив 19 листопада в Малій Раді з вимогою докорінної зміни в ставленні до Раднаркому. «Рада Народних Комісарів — це справжнє, реальне правительство Великої Росії, — заявив він, — далеко більш реальне, ніж те, що проєктоване, що мусило скластися з федерації міфічних величин, як республіка Дон, Кубань, Кавказ і інші, та позбавлені реальної політичної ваги ріжні армейські комітети. І нам потрібно якнайшвидше вступити в контакт з Радою Народних Комісарів»⁵⁶. Проте керівники Ради не прислухалися до подібних пропозицій.

У цей час Раднарком звернувся з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», де дії останньої характеризувалися як націоналістичні і контрреволюційні, що суперечать інтересам трудящих та експлуатованих мас. У Маніфесті визнавалося право Української Народної Республіки на самовизначення аж до відокремлення: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»⁵⁷.

Водночас у ньому підкреслювалося, що Рада проводить «буржуазну політику», «...що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки...»⁵⁸

Контрреволюційна політика Ради зумовила піднесення розмаху політичної боротьби на Україні, хоча в ряді її промислових центрів, насамперед у Донбасі, вже фактично існувала влада Рад. В умовах незадоволення значної частини населення України поглибленням економічної кризи, невирішеністю корінних питань революції — аграрного, війни і миру, робітничого та інших, підтримкою Генеральним секретаріатом загальноросійської контрреволюції, політикою репресій щодо пролетарських організацій та Рад в Києві було скликано I Всеукраїнський з'їзд Рад, але Центральна Рада зірвала його роботу. Переважна більшість делегатів, які представляли всі губернії України та її основні центри, переїхали до Харкова, де відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який 12 (25) грудня оголосив Україну Республікою Рад.

По всій Україні розгорнулася боротьба трудящих проти сил націоналістичної контрреволюції, збройні повстання спалахнули в Катеринославі, Одесі, Києві. Розуміючи, що Центральна Рада існує останні дні, її лідери звернулися по допомогу до кайзерівської Німеччини, яка була кровно зацікавлена в розграбуванні природних багатств України. Вона негайно відгукнулась на цей заклик, висунувши умову — проголошення самостійності і незалежності України, щоб мати юридичну підставу для підписання сепаратного договору з Радою та введення на підпорядковану їй територію своїх військових підрозділів.

За цих умов Рада прийняла IV Універсал. Він містив наклепницькі твердження на адресу Раднаркому, який всупереч істині характеризувався як ворог миру і прибічник війни, а Центральна Рада — як така, що дбає про мир і піднесення добробуту трудящих. Однак її обіцянкам уже ніхто не вірив. Ліміт довіри вона повністю вичерпала.

Автори універсалу намагалися викликати національну ворожнечу, прищепити українським трудящим почуття ненависті до братнього російського народу. Проте ці спроби виявилися марними. Не досягла мети й вигадка про більшовиків як окупантів, бо проти Ради піднявся власний народ. Слід підкреслити й таку деталь. IV Універсал приймали не на пленарному засіданні Ради, а у вузькому колі членів її президії. За нього проголосували 39 членів Малої Ради, проти — 4 і 6 утри-

⁵⁶ Там же.— 21 листоп.

⁵⁷ Ленін В. І. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 137.

⁵⁸ Там же.— С. 138.

мались. Коли 11 січня 1918 р. в Малій Раді почалося поіменне опитування щодо ставлення до IV Універсалу, частина присутніх відмовилася брати у ньому участь, продемонструвавши цим своє негативне ставлення. «Виявляється,— повідомляла місцева газета,— що деякі ліві українські соціал-демократи і есери перед голосуванням залишили зал засідань»⁵⁹.

Крім того, окремі члени Ради наполягали на передачі «влади на місцях Радам селянських, робітничих і солдатських депутатів», а також виступили за необхідність заміни Центральної Ради, пропонували скликати «всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів для виборів центрального комітету Рад»⁶⁰. Розкол серед українських дрібнобуржуазних партій викликала антирадянська спрямованість політики Центральної Ради, її змова з імперіалістами, проголошення самостійності, що фактично означало збереження на Україні старих, дореволюційних порядків, а також зраду не тільки соціальних, а й національних інтересів народу.

Універсал критикували не тільки ліві, а й центральний орган української партії соціалістів-федералістів — партії, яка відображала інтереси української буржуазії і обуржуазнених поміщиків. У передовій статті «Нової Ради» зазначалося: «Отже, IV Універсал не був викликаний вимогами життя й не дає на них відповіді. Це результат певного настрою в політичних кругах, а не вимагання життя, і в цьому лежить перша причина його політичної помилковості і недоцільності... Отже, в цьому акті маємо просто опортуністичну уступку тим самостійницьким течіям, яким ледве чи лежить на серці саме добро широких народних мас і які це добро підбивають під інтереси націоналізму»⁶¹.

Керівники Ради прекрасно розуміли значення зробленого ними кроку. Сам В. К. Винниченко визнавав той очевидний факт, що Рада, по суті, розійшлася з трудящими, чий інтерес вона повністю ігнорувала, а її змова з інтервентами є зрадою власного народу. В щоденнику він зробив тоді такий запис: «І хто знає, чи виграли ми для народу, для пригноблених кляс цією зрадою, чи не будемо ми записані в історії як один з факторів контрреволюції, гальмування поступу людей? Чи не краще було б іти з масами?»⁶².

Проти Центральної Ради розгорнувся масовий революційний рух, в якому пліч-о-пліч боролися українські та російські робітники і селяни, а також представники інших народів багатонаціональної країни. Українізовані частини переходили на бік сил революції. «Не було сумніву, що значні групи українського пролетаріату, селянства та війська настроєні по-більшовицькому»⁶³,— визнавала «Нова Рада». До яких би політичних партій не належали активні діячі Центральної Ради, які б не висували причини її поразки, всі вони дійшли висновку — Раду нікому було захищати. Військовий діяч того часу, український соціал-демократ М. Галаган писав: «...Ми не мали чим боронити свої землі. Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовність «душу й тіло положити за свою свободу», але коли прийшов час доказати це на ділі, то виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної Ради»⁶⁴.

Загони, на які покладала надії Рада, склалися переважно з трудящих, а вони на цей час остаточно переконалися в тому, що являє собою остання. З обуренням есерівська «Народня воля» писала в передовій статті під характерною назвою «Вмивають руки», що «укра-

⁵⁹ Последние новости (вечерние).— 1918.— 12 янв.

⁶⁰ Киевская мысль.— 1918.— 14 янв.

⁶¹ Нова Рада.— 1918.— 13 січ.

⁶² Винниченко В. Щоденник.— Т. I.— С. 281.

⁶³ Нова Рада.— 1918.— 21(8) лют.

⁶⁴ Г а л а г а н М. З моїх споминів.— Львів, 1930.— Ч. III.— С. 131.

їнізовані частини відмовляються обороняти рідний край від наступаючих більшовиків», заявляючи, що не хочуть «проливати братньої крові»⁶⁵.

Подібних прикладів можна навести багато. Ось свідчення неодноразово цитованого В. К. Винниченка. В книзі, написаній невдовзі після згаданих подій, він змушений був визнати переважаючий вплив більшовиків серед українських трудящих, значну підтримку українізованими частинами повсталих робітників і селян і повну ізоляцію, в якій опинилася Рада у вирішальний момент: «То в одному місці, то в другому наші військові частини переходили на їх бік і разом з ними проголошували владу Рад»⁶⁶. «Прихильників Центральної Ради серед широких мас ставало все менше й менше»⁶⁷. «Словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас»⁶⁸. Що ж до питання про «московські багнети», з допомогою яких нібито була встановлена влада Рад на Україні, то В. К. Винниченко відповів чітко і недвозначно: «Хвалькувата, поверхова неправда. Без українських мас ніякі північні штики ніякої влади не мали би»⁶⁹.

Отже, проголошення України самостійною не зумовлювалося внутрішніми потребами чи бажанням побудувати національну державу власними силами, а лише необхідністю підписання сепаратної угоди з Німеччиною для запрошення кайзерівських військ, щоб знищити встановлену майже на всій території республіки владу Рад. З допомогою окупантів керівники Центральної Ради сподівалися повернути втрачені позиції, але, виконавши ганебну місію, цей орган був нікому не потрібен. Тому 29 квітня 1918 р. її було розігнано.

В процесі перегляду деяких сторінок вітчизняної історії, ліквідації в ній «білих плям», правдивого висвітлення подій і фактів, які тривалий час приховувалися чи подавалися у спотвореному вигляді, спроби ідеалізації Центральної Ради та її універсалів розраховані на неінформовану людину.

Керівники Ради, насамперед її голова, з цілком зрозумілих причин намагалися повністю її реабілітувати і оцінити діяльність позитивно. «Великі часи творчості Української Центральної Ради й її акти, на думку М. С. Грушевського, зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва»⁷⁰.

Безумовно, Центральна Рада в історії займає належне їй місце. Однак не можна всупереч істині наділяти її невластивими рисами і характеризувати лише на підставі універсалів, ігноруючи причини та наслідки появи останніх. Адже багатообіцяюча фразеологія деяких її актів була надзвичайно далекою від їх практичного здійснення і не відповідала реальній політиці.

На першому етапі своєї діяльності Рада дійсно сприяла національному відродженню української державності. Завдяки цьому зростає її авторитет в масах. Але її соціальна політика не відповідала інтересам трудящих і невдовзі привела до повного розриву з власним народом, що, зрештою, зумовило крах Центральної Ради і закономірний перехід у табір ворогів революції.

Одержано 11.02.91

Деятельность Центральной Рады — либерально-демократической организации парламентского типа, ставшей во главе широко развернувшегося на Украине в 1917 г. национального движения, нашла отражение в изданных ею четырех универсалах. Непо-

⁶⁵ Народня воля.— 1918.— 16 січ.

⁶⁶ Винниченко В. К. Відродження нації.— Ч. II.— С. 160.

⁶⁷ Там же.— С. 161.

⁶⁸ Там же.— С. 216.

⁶⁹ Там же.— С. 299.

⁷⁰ Укр. історик.— 1988.— № 1-4.— С. 166.

следовательность и нерешительность Рады при решении социальных вопросов явились причиной падения ее влияния в массах, а створ с кайзеровской Германией обернулся национальной трагедией для украинского народа.

В. Р. Ковалюк (Львів)

Західна Україна на початку другої світової війни

Відтворюється картина дипломатичної та військової боротьби за територію Західної України, що розгорілася у вересні 1939 р. внаслідок реалізації умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р.

Вересневі події 1939 р. на Західній Україні привертають увагу радянських і зарубіжних істориків. У післявоєнний період опубліковано ряд праць, присвячених цій проблемі. Проте воєнні дії тих вересневих подій у них майже не розглядаються. Виняток становлять невеликі праці ювілейного характеру та стаття Д. М. Бурлуцького, надрукована в «Українському історичному журналі»¹. Ці дослідження, однак, більше підпорядковані обґрунтуванню певних пропагандистських постулатів, ніж всебічному висвітленню подій того часу.

В даній статті робиться спроба на основі нових архівних документів та ряду інших матеріалів відтворити об'єктивну картину вересневих подій 1939 р. на західноукраїнських землях. Ці події були, як відомо, результатом несподіваного, на перший погляд, поєднання зусиль Берліна і Москви. Не будемо спинятися на комплексі причин, що спонукали радянське керівництво на угоду з Гітлером, оскільки це питання ґрунтовно висвітлено вітчизняними авторами². Ми ж розглянемо важливу для нас проблему, що залишилася поза увагою дослідників, а саме: який вплив на укладення радянсько-німецького пакту, особливо таємного протоколу, справило українське питання?

Згода Гітлера на приєднання до СРСР частини польських та румунських земель зводила нанівець вкрай неприємну для Сталіна ймовірність створення на західних кордонах його держави незалежної Української республіки, яка б мала негативний вплив на Радянську Україну. Реакція Кремля на подібну перспективу виявилася, зокрема, під час існування Карпатської України наприкінці 1938 — на початку 1939 рр., коли «спільна біда» привела навіть до деякого поліпшення відносин між Москвою і Варшавою. Обидві сторони побоювалися втратити своїх українців внаслідок підтримки Німеччиною планів українських самостійників. Це підтверджує думку американського історика Василя Дмитришина, що «стурбованість Сталіна з приводу національної (української — В. К.) проблеми відіграла важливу роль

¹ Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР / С. М. Подишук, А. Н. Кантемиров, Л. М. Лось.— Львов, 1989; Napaść Sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich (wrzesień 1939).— Londyn, 1987; Суган В. К. Кресы в огни: Wojna polsko-sowiecka 1939.— Warszawa, 1990; Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // УІЖ.— 1979.— № 5.— С. 17—25.

² Об итогах работы комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 года: Доклад на втором Съезде народных депутатов СССР, 23.12.1989 // Яковлев А. Н. Реализм — земля перестройки: Избранные выступления и статьи.— М., 1990.— С. 518—534; 1939 год: Уроки истории.— М., 1990; Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов.— М., 1990.

в укладенні нацистсько-радянського пакту від 23 серпня 1939 р.»³ З іншого боку, цей фактор не слід також перебільшувати, оскільки ставки у тодішній військово-дипломатичній грі були набагато вищими.

Отже, за тиждень до гітлерівського нападу на Польщу другим пунктом таємного протоколу встановлювалося: «У разі територіально-політичних змін в областях, що входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сан»⁴.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу. 6 вересня розпочалася часткова мобілізація у семи західних військових округах Союзу РСР. На базі приведених у бойову готовність Київського та Білоруського округів створювалися управління фронтів. 9 вересня були представлені плани операцій армійських груп на Західній Україні⁵.

З німецької і радянської сторін виношувалися плани розіграти «українську карту». Рейх спирався на свої особливі стосунки з Організацією українських націоналістів (ОУН). Дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: «Всі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може з'явитися тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдиною подією, яка могла б викликати такі перетворення, була велика війна»⁶. Тому ініціатор такої війни — Німеччина — ставала природним союзником ОУН. Гітлер, у свою чергу, намагався використати українців для дестабілізації атакованої ним Польщі.

Коли влітку 1939 р. назрівав німецько-польський конфлікт, у колах львівської «Молодої громади», що об'єднувала колишніх старшин Української галицької армії, виникла ідея підняти з початком війни загальне антипольське повстання в Галичині. Крайова ексекютива ОУН звернулася у цій справі до Проводу українських націоналістів за кордоном. Голова Проводу Андрій Мельник розраховував, що Німеччина підтримає повстання і допоможе створенню українського державного формування. Проте неодноразові звернення до німецького уряду, який уже вирішив віддати права на Східну Польщу Радянському Союзу, зрозуміло, позитивних результатів не дали. Тому Провід направив Крайовій ексекютиві вказівку про те, що в разі війни повстання не піднімати, але тримати бойовиків у повній готовності, насамперед, враховуючи можливість насильства з боку поляків⁷.

Не давши Мельникові жодних гарантій, гітлерівці продовжували експлуатувати «українську тему». Як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу та записки шефа німецької контррозвідки Фрідріха В. Канаріса, останній мав вказівки від міністра закордонних справ Іоахіма фон Ріббентропа підготувати за допомогою ОУН протипольські й протиеврейські погроми у Західній Україні⁸. Під час воєнних дій у Польщі німецькі інформаційні агентства активно поширювали відомості про заворушення серед українського населення. 12 вересня, наприклад, повідомлялося: «...Серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух. Вважають, що неминучим є

³ Dmytryshyn Basil. *Moscow and the Ukraine, 1918—1953: A Study of Russian bolshevik nationality policy.*— New York, 1956.— P. 167.

⁴ Год кризиса, 1938—1939: Документи и материалы. В 2-х т.— М., 1990.— Т. 2.— С. 321.

⁵ История второй мировой войны, 1939—1945: В 12 т.— М., 1974.— Т. 3.— С. 355—356; ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 105, арк. 33.

⁶ Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism, 1939—1945.*— New York, 1963.— P. 26.

⁷ Мірчук Петро. Нарис історії Організації українських націоналістів.— Мюнхен, 1968.— Т. 1.— С. 584—585.

⁸ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т.— М., 1989.— Т. 3.— С. 160; Прокоп Мирослав. Українські самостійницькі політичні сили в другій світовій війні // Сучасність.— 1985.— № 10.— С. 77.

збройне повстання». Або: «Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків»⁹.

Все це німецька дипломатія використовувала ще й для тиску на Радянський Союз з метою спонукати його до якнайшвидшого початку воєнних дій проти Польщі. Це, з одного боку, полегшило б виконання вермахтом стратегічного завдання — остаточного розгрому польської армії, з іншого, — ослабило б позиції нашої країни як опонента Німеччини у майбутньому. У телеграмі послу в Москві Фрідріху фон дер Шуленбургу 15 вересня Ріббентроп висловлював призначену для Сталіна думку: «Якщо не розпочнеться російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політична пустка. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях, крім того, що є необхідним для воєнних операцій, то без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав»¹⁰. Прозорий натяк стосувався, звичайно, насамперед Західної України. Що ж до підкресленої відданості Німеччини підписаній з СРСР угоді («не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях»), то в дійсності це виглядало зовсім не так.

На нараді у Гітлера 12 вересня Ріббентроп і начальник штабу верховного головнокомандування Вільгельм Кейтель вели мову про можливість поділу Польщі на окремі регіональні утворення, маючи на увазі, зокрема, створення під протекторатом Німеччини західноукраїнської держави. Найбільший ентузіазм з приводу цієї ідеї виявляло саме військове командування¹¹. Забігаючи наперед, зазначимо, що лише після того, як з Польщею було покінчено і 28 вересня в Москві була підписана угода про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною, Міністерство закордонних справ останньої офіційно виступило за припинення пропаганди з українського питання¹².

Напевно, не в останню чергу під впливом погрозових умовлянь Ріббентропа від 15 вересня у Кремлі наважилися, нарешті, розпочати свою збройну акцію, так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, що дозволило б найкращим чином «зберегти обличчя». Близько другої години ночі 17 вересня Сталін особисто відредагував текст ноти про перехід кордону радянськими військами, враховуючи побажання присутнього при цьому Шуленбурга. Через годину цю ноту було зачитано польському послу в Москві Вацлаву Гржибовському, а потім розіслано усім основним посольствам.

У ноті, зокрема, писалося: «Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Через такі обставини Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної Армії дати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії»¹³. Характерними нюансами, на думку історика з Канади Ореста Субтельного, були навіть назва угруповання Червоної Армії, що переходило Збруч, — Український фронт, та підвищене командуючого — Тимошенко¹⁴.

⁹ Цит. за: Правда (орган ЦК ВКП(б)).— 1939.— 13 сент.

¹⁰ Documents on Polish-Soviet Relations, 1939—1945.— London, 1961.— Vol. 1.— P. 44—45.

¹¹ Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933—1939 гг.).— К., 1983.— С. 236.

¹² Там же.— С. 237.

¹³ Внешняя политика СССР: Сборник документов.— М., 1946.— Т. 4.— С. 448.

¹⁴ Subtelny Orest. Ukraine: A History.— Toronto, 1988.— P. 454.

Напередодні виступу радянських військ пересувна друкарня фронтової газети видрукувала 120 тис. листівок із зверненням командуючого Українським фронтом С. К. Тимошенка до робітників і селян Західної України. Листівки були негайно відправлені до авіачастин і наступного дня вже розкидалися над містами та селами. У зверненні, зокрема, відзначалося: «Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї, наші брати, ми з вами! Нехай живе великий вільний український народ!»¹⁵. Зарубіжний український дослідник Мирослав Прокоп вважає, що «українське населення не дало зловити себе на цю московську провокацію»¹⁶. Американський професор польського походження Ян Гросс дотримується протилежної думки: «Заклики відплатити за кривди потрапляли у сприятливий ґрунт»¹⁷. Більшість джерел свідчить, що рацію скоріше має другий.

З початком війни ворожість українців до Польської держави ставала більш відкритою. У відповідь — масові арешти. Тисячі українців опинилися в концтаборі «Береза-Картузька». Але найгірше розпочалося, коли відступаючі під тиском вермахту польські частини почали розправлятися з українським населенням. За свідченням історика ОУН Петра Мірчука, найбільші збройні сутички українських бойовиків з польськими військами й поліцією сталися на Миколаївщині, Щиреччині та Стрийщині. 10 вересня на Миколаївщині спалахнуло невелике повстання. Було знищено польську охорону залізничного моста біля Розвадова, роззброєно поліцію в десяти селах. На придушення цього заворушення з Жидачева вирушило близько 600 поліцейських. У ході триденних боїв поляки підпалили села Надітичі та Дем'янка, зруйнувалися над селянами. В ніч з 11 на 12 вересня оунівці під керівництвом Льва Шанковського роззброїли близько 500 польських солдатів, розміщених у селах Ставчани й Оброшин (Щиреччина). 14 вересня у тому ж районі відбувся успішний для українців бій за Бартатів. 11 вересня у районі Стрия було роззброєно польські підрозділи. Однак незабаром сюди підійшли відступаючі польські війська і зруйнували кілька українських сіл, а с. Дуліби спалили¹⁸.

Жорстокість «пацифікаторів» стала ще лютішою після того, як на територію Польщі вступила Червона Армія. У Тростянець (Волинське воєводство) через два дні після того, як місцеві селяни звели триумфальну арку для зустрічі радянських військ, увірвалася польська частина, замордувала десятьох українців і підпалила село. У Турці (Львівське воєводство) селян закопували в землю живими, катували жінок і дітей. Селище Жукотин Турківського повіту (139 господарств) було спалено¹⁹. Таких прикладів можна наводити безліч.

У міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська, жертвами дедалі частіше ставали поляки, бо насильство породжує насильство. Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися під час нападів розлючених українських селян²⁰.

Такою була загальна ситуація, що виникла на західноукраїнських землях внаслідок поразки Польської держави і пропаганди з боку Німеччини та СРСР, які ділили територію цієї держави між собою.

¹⁵ Червона Україна (щоденна газета Політуправління Українського фронту).— 1939.— 17 верес.

¹⁶ Прокоп Мирослав. Українські самостійницькі політичні сили в другій світовій війні // Сучасність.— 1985.— № 10.— С. 77.

¹⁷ Gross Jan T. Revolution from Abroad. The Soviet Conguest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 37.

¹⁸ Мірчук Петро. Нарис історії Організації українських націоналістів.— Мюнхен, 1968.— Т. I.— С. 586—587.

¹⁹ Gross Jan T. Revolution from Abroad.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 20; Держ. арх. Львів. області, ф. Р-221, оп. 1, спр. 380, арк. 420.

²⁰ Gross Jan T. Revolution from Abroad.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 37—38.

Спробуємо тепер відтворити картину дій регулярних армій сторін, що розгорталися на цьому терені.

На час виступу радянських військ (16—17 вересня) частини вермахту на ділянці фронту, географічно відповідній Західній Україні, займали такі передові позиції (з півночі на південь):

— Люблін, південний схід від Любліна, Замостя. Звідси передові дивізії 10-ої армії просувалися на Холм-Влодаву, щоб незабаром оточити значну кількість польських військ на обширній території на схід від Варшави;

— на захід від Томашова-Любельського на шляху до Рави-Руської (включно). Напрямок дальшого наступу — на Устилуг та Володимир-Волинський;

— Янів, на схід від Яворова; напрямок наступу — Львів;

— на схід від Самбора; великі сили вийшли до західного передмістя Львова;

— підходи до Дрогобича.

Очевидно, що німецько-фашистські армії вже опинилися значно на схід від Вісли й Сана, тобто лінії, що обмежувала сферу інтересів Німеччини.

Польські сили у Східній Галичині та на Волині склалися в основному із запасних підрозділів і решток з'єднань, які відступили після виснажливих боїв або вирвалися з німецького оточення. Маса резервів була неозброєна. На Волині після переїзду з Любліна до Ковеля командуючого II-го корпусного округу бригадного генерала Мечислава Сморовинського активно йшло переформування й озброєння небоєздатних частин. Проте в цілому становище було розпачливим: деморалізовані війська, перехоплений ворогом транспорт із зброєю з головного арсеналу у Ставах під Дембліном, скупченість різних штабів, які через відсутність належного зв'язку віддавали суперечливі накази.

Головнокомандуючий маршал Едвард Ридз-Смігли наказав відійти усім боєздатним одиницям до Станіславівського воеводства з тим, щоб зайняти оборону на рубежі річок Стрий — Дністер. Останній варіант (якщо не вдасться втримати лінію оборони під західним кордоном, а згодом по Віслі — Сану) плану (оборона перед німецькою агресією) перед війною передбачав утримувати клаптик території на південному сході Польщі по можливості до очікуваного рятівного удару Франції проти Німеччини із заходу. Тому на Станіславівщину, поближче до румунського й угорського кордонів, в Коломию, Косів, Кути виїхали президент Ігнацій Мосціцький, уряд Феліціана Славої-Складковського, головнокомандуючий і штаб польського війська, очолюваний генералом Вацлавом Стахевичем. Там і застали їх перші звістки про перехід східного кордону Червоною Армією 17 вересня 1939 р. о 4 годині ранку (о 5-й за московським часом).

До складу Українського фронту, який напередодні завершив зосередження військ у прикордонній смузі, входили 5-та армія комдива І. Г. Советнікова, 6-та комкора П. І. Голикова, 12-та командарма 2-го рангу І. В. Тюленева, 15-й окремий стрілецький корпус, 13-та авіабригада. Всього у розпорядженні командуючого фронтом командарма 1-го рангу С. К. Тимошенка та начштабу комбрига М. Ф. Ватутіна налічувалося 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків Резерву головного командування²¹.

Безпосередньо у прикордонній смузі їм протистояв підпорядкований польському Міністерству внутрішніх справ Корпус охорони прикордоння (КОР) під командуванням бригадного генерала Вільгельма

²¹ ЦДАРА СРСР, ф. 25880, оп. 4, «Передмова», с. 7; Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР: События и факты.— Львов, 1989.— С. 13.

Орлика-Рюкерманна. На ділянці Українського фронту Корпус мав три полки — «Сарни», «Рувне» та «Подоле», до складу яких входило 10 батальйонів, 3 дивізії й один ескадрон кавалерії²². Завязті сутички зав'язалися, коли радянські прикордонні застави за наказом польового командування атакували польські стражниці й охорону переправ через Збруч для забезпечення безперешкодного проходження основних сил через кордон. На ділянці наступу 6-ої армії о 5-й годині ранку (час московський) був захоплений Волочиський міст і через півгодини передові частини розгорнули наступ на правому березі Збруча²³. 49 прикордонників Київського округу за відвагу в цих сутичках були представлені до урядових нагород²⁴.

Переїшовши кордон, радянські війська скеровувалися:

5-та армія — на Рівне — Луцьк — Ковель; 6-та — на Тернопіль — Львів — Перемишль; 12-та армія — на Стрий — Дрогобич і на Станіславів.

Для швидкого просування на захід у кожній армії були створені спеціальні рухливі групи, які склалися: у 5-й армії з двох танкових бригад; у 6-й — з 2-го кавалерійського корпусу та 24-ї танкової бригади; у 12-й — з 4-го і 5-го кавалерійських, 25-го танкового корпусів і двох танкових бригад. На кінець першого дня наступу радянські війська просунулися на захід на 70—100 км, зайняли Рівне, Дубно, Збарж, Тернопіль, Чортків. Лівим флангом вийшли на лінію річок Стрипа — Дністер між Бучачем і Заліщиками.

Внаслідок втручання Радянського Союзу план Ридза-Смігли щодо оборони на рубежі рік Стрий — Дністер, і так приречений на невдачу бездіяльністю західних союзників, відпадав повністю. Польські стратегічні концепції взагалі не розглядали ймовірності оборони проти Німеччини і Радянського Союзу одночасно. Тим більше це було неможливо тепер, коли Червона Армія відрізала основній масі польських військ відхід на єдиний рубіж оборони. Після наради з прем'єром уряду та міністром закордонних справ Юзефом Бекком у першій половині дня 17 вересня Головнокомандуючий прийняв рішення про евакуацію державних структур і якнайбільшої кількості військ на територію Франції через Румунію й Угорщину.

З'єднання Червоної Армії перед переходом кордону одержали вказівку від вищого політичного керівництва Радянського Союзу «не допускати прямих фронтних дій, діяти шляхом обходу з флангів, оточення і розкладу польської армії», а також наказ від наркома оборони К. Є. Ворошилова не застосовувати зброї проти тих польських частин, які не чинитимуть опору. Заборонялися артобстріл та бомбардування населених пунктів²⁵. У зв'язку з цим у прийнятих вранці 17 вересня Штабом польського головного командування повідомленнях відзначалося, що «радянські частини не стріляють». Ридза-Смігли розраховував, що це дасть можливість військам з Волині і Львівщини пробитися до південного кордону. «За цих умов, — пояснював начштабу генерал Стахевич у письмовому наказі генералові Казімежу Соснковському, який вів бій з німцями в Янівських лісах на північний захід від Львова, — головнокомандуючий постановив, щоб усі армії, маршові частини і транспорти просувалися найближчими шляхами до Румунії та Угорщини. Як до цього часу, то радянські війська не ата-

²² Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka, 1939 r. — Londyn, 1987. — S. 54.

²³ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 105, арк. 3.

²⁴ Пограничные войска СССР, 1939 — июнь 1941 гг.: Сб. документов и материалов. — М., 1970. — С. 269.

²⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 17, арк. 146; Вестник Министерства иностранных дел СССР. — 1989. — № 18. — С. 39; Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // УІЖ. — 1979. — № 5. — С. 20.

кують наших частин, що має бути використане для прискорення відступу до Румунії й Угорщини»²⁶.

О 21.40 в ефірі лунав наказ Ридза-Смігли, який вимагав: «З більшовиками не битися, хіба що в разі нападу з їхнього боку або спроби роззброєння частин. Завдання Варшави та міст, котрі мали боронитися перед німцями,— без змін. Міста, до яких підйдуть більшовики, повинні вступити з ними у переговори у справі виходу гарнізонів до Угорщини чи Румунії»²⁷.

Тим часом надійшла звістка, що передовий загін радянських танків, форсувавши Дністер, зайняв Заболотів (20 км від Коломиї). Незабаром після цього, біля 23-ої години, Головнокомандуючий польських військ (як і інші лідери держави) перейшов за кордон.

На другий день наступу на південному фланзі Українського фронту 23-тя танкова бригада 12-ої радянської армії оволоділа Коломиею. До вступу частин Червоної Армії місцеві комуністи підняли невелике повстання проти польської адміністрації. Подібне сталося і при зайнятті Станіслава.

Торкнувшись питання взаємодії місцевого населення з радянськими військами, зробимо відступ на тему зустрічі Червоної Армії мешканцями Західної України.

Практично в усіх публікаціях радянських істориків робиться спеціальний наголос на ентузіазмі населення і його допомозі визволителям, наводиться безліч відповідних прикладів²⁸. Факт радісної зустрічі Червоної Армії частиною населення Західної України визнають також деякі зарубіжні дослідники. «Потрібно недвозначно сказати, що... по хуторах, селах і містах Червону Армію вітали більші чи менші, але в будь-якому випадку помітні, дружньо настроєні натовпи. Вони склалися з молоді білоруської, єврейської та української національностей. Люди зводили тріумфальні арки, прикрашені червоними або синьо-жовтими прапорами, часом закидали війська квітами..., вітали хлібом та сіллю»²⁹,— відзначає, зокрема, професор Ян Гросс. Були випадки дружньої зустрічі Червоної Армії також польським населенням і навіть представниками регіональної польської адміністрації, які у перший день плекали ілюзії, що Ради йдуть допомагати Польщі у боротьбі з гітлерівською навалою. Так, у Рівному та Збаражжі 17 вересня повітові префекти особисто виїжджали на зустріч радянських колон і дякували їм за вчасну допомогу³⁰.

Інші західні дослідники не поділяють вищенаведеної точки зору. Василь Дмитришин: «Хоча й здійснювана в ім'я національного визволення від польського гніту, окупація зустріла мало справжнього ентузіазму з боку жертв цього гніту»³¹. Кларенс Меннінг: «Радянська армія... зустріла мало ентузіазму, оскільки західні українці з підозрою ставилися до того, що може принести майбутнє»³².

Така оцінка може бути визнана справедливою тільки до відносно невеликих груп українського населення, насамперед української політичної еліти, інтелігенції та активних членів ОУН. Зрештою, це зна-

²⁶ Skrzywan Kazimiers. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka, 1939 г.—Лондун, 1987.—С. 68.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Гайковський М. І., Слободян М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) // УІЖ.—1979.—№ 6.—С. 34—41.

²⁹ Gross Jan T. Revolution from abroad.—Princeton, New Jersey. 1988.—Р. 29.

³⁰ Ibid.—Р. 23; Sukiennicki Wiktor. The Establishment of the Soviet Regime in Eastern Poland in 1939 // Journal of Central European Affairs. Vol. XXIII.—July.—1963.—N 2.—Р. 196.

³¹ Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine, 1918—1953.—New York, 1956.—Р. 167.

³² Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets.—New York, 1953.—Р. 150.

ходить своє підтвердження й у реляції від 21 вересня радянського маршала Г. І. Кулика Сталіну із Станіслава: «Переважна маса населення зустрічає Червону Армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торговці зустрічають стримано»³³.

18 вересня радянські війська вступили до Галича, який вранці залишила 10-та польська кавалерійська бригада, що відступала з-під Бібрки до угорського кордону. Лівий фланг і центр 12-ої армії, прямуючи до кордону з Румунією й Угорщиною, не зустрічали серйозних перешкод. Польські війська, які знаходилися на цій ділянці фронту, виконуючи наказ Ридза-Смігли, пішли за кордон. Ті ж частини, що намагалися прорватися з півночі, перехоплювалися радянськими чи німецькими військами ще на підході до Станіславівського воеводства.

Натомість 4-й кавкорпус на правому фланзі 12-ої армії, зайнявши послідовно Рогатин, Ходорів, Жидачів, змушений був на середину дня 21 вересня зупинитися. Далі шлях вів у район Стрия, де знаходилися німці. 57-ма піхотна дивізія 14-ої армії вермахту витіснила звідти групу польських військ бригадного генерала Стефана Дембінського (війшов до Угорщини через Сколе-Славсько) і зайняла 17 вересня Дрогобич, а 18-го — Стрий. На переговори з німецьким командуванням до Дрогобича вирушив командуючий 12-ою армією І. В. Тюленев. На його вимогу відвести війська за Сан німецький представник пообіцяв зв'язатися у цій справі зі своїм керівництвом³⁴.

Польове командування вермахту, на відміну від політичних лідерів «третього рейху», не відчувало себе особливо зв'язаним домовленостями з СРСР і не поспішало віддавати завойовані території. Тим більше, що й Ріббентроп до 20 вересня не залишав надій зберегти за собою Бориславські нафтові поля. Однак наполегливість радянської сторони змушувала йти на поступки. 22 вересня К. Є. Ворошилов і військовий аташе Німеччини у Москві Кьостріг узгодили демаркаційну лінію для військ двох сторін, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня³⁵. Частини вермахту в Галичині одержали відповідний наказ і 12-та армія 23 вересня вступила у залишений німцями Стрий, 24-го — у Дрогобич та Борислав, 26-го — у Самбір. Зазначимо, що питання про приналежність Бориславських родовищ було ще раз порушено Ріббентропом у Москві при підписанні угоди про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною від 28 вересня 1939 р. Радянська сторона погодилася розплатитися за передачу їй Дрогобича й Борислава поставками пального до Німеччини в розмірі його річного виробництва у цьому районі³⁶.

27—28 вересня частини 12-ої армії в районі між Гусаковим та Судковичами (на південний схід від Перемишля) вступили в бій з кавалерійською групою бригадного генерала Владислава Андруса, яка від Холма пробиралася до угорського кордону. Група була розпорошена, а сам Андерс, поранений і одягнутий у цивільне, 29 вересня разом з кількома офіцерами дістався до полону. І. В. Тюленев після кількох спроб переконав Андруса написати звернення до польських солдатів із закликом добровільно скласти зброю. Після лікування у Львівському госпіталі польський генерал опинився 20 листопада 1939 р. у Москві на Луб'янці³⁷. Через два роки Андерс став командуючим Польською армією на Сході, що формувалася у Поволжі за домовленістю між

³³ ЦДАРА СРСР, колекція документів.

³⁴ Тюленев И. В. Через три войны.— М., 1972.— С. 119.

³⁵ Dokuments on Polish-Soviet relations, 1939—1945.— London, 1961.— Vol. 1.— P. 51, 570.

³⁶ Budzgowycz Bohdan B. Polish-Soviet Relations, 1932—1939.— New York, 1963.— P. 184.

³⁷ От Збруча до Львова.— М., 1940.— С. 40—42; Тюленев И. В. Через три войны.— М., 1972.— С. 120; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowietcka, 1939 r.— Londyn, 1987.— S. 79.

тоді вже союзними Москвою та лондонським польським урядом генерала Владислава Сікорського.

На північному оперативному напрямку Українського фронту, де діяли 5-та армія і 15-й окремий стрілецький корпус, на другий день наступу, 18 вересня, було подолано Сарненський укріплений район і зайнято Сарни та Луцьк. Полк КОР «Сарни», який прикривав напрямом Сарни — Ковель, після нетривалих боїв відійшов на північний захід до ріки Стир. Радянські війська переправилися через Горинь.

Щодо Луцька, то частина розташованих там польських сил ще 17 вересня під командуванням бригадного генерала Петра Скуратовича пішла в напрямку на Львів. Того ж дня на нараді вищих офіцерів було вирішено демобілізувати солдатів родом із східних окраїн, що й було здійснено 18 вересня. З решти особового складу сформувалися два батальйони. Вони перейшли під командування генерала Сморовинського, який капітулював 19 вересня у Володимирі-Волинському. Того ж дня частини 5-ої армії зайняли Сокаль, 20 вересня — Ковель, з якого невелика група солдатів польської національності (інших також розпустили) на чолі з полковником Леоном Коцом пішла на захід, до Краснистава.

На Волині особливо активною була допомога Червоній Армії з боку збройних загонів, створених місцевими комуністами. Роззброєнням розрізаних груп польських солдатів та поліції ще до підходу радянських військ займалася міліція у Луцьку й Ковелі. Червоногвардійці містечок Олика і Торчин, що неподалік від Луцька, за 17—19 вересня роззброїли відповідно 500 і півтори тисячі жовнірів та поліцаїв³⁸.

У 20-х числах вересня на крайньому правому фланзі 5-ої армії, на стику її військ з Білоруським фронтом, маневрувала трьохтисячна група КОР, яка відступала в напрямку Рафаліка — Камінь-Каширський — Шацьк — Влодава. Група напала на загони озброєних польщуків, біля Шацька зав'язала сутичку з підрозділом 52-ої радянської дивізії, а вранці 1 жовтня була розбита військами 5-ої армії на південний захід від Влодави.

На цей час 45-та дивізія 15-го стрілецького корпусу, рухаючись до визначеної 22 вересня демаркаційної лінії, зайняла Любомль, Холм, Краснистав і вийшла до Любліна. Однак в бесіді з послом Шуленбургом 25 вересня Сталін відмовився від ідеї взяти «під свою руку» етнічні польські землі, розташовані на схід від Вісли, як це передбачалося таємним протоколом від 23 серпня. На переговорах 27 вересня в Москві Ріббентропу запропонували Люблінське і частину Варшавського воеводств, але взамін попросили його відмовитися від претензій на Литву на користь СРСР. Після консультації з Гітлером рейхсміністр погодився на це, що й було зафіксовано у новому таємному протоколі від 28 вересня 1939 р.: «До пункту 1 таємного додаткового протоколу, підписаного 23 серпня 1939 р., вноситься зміна, яка передбачає, що територія Литовської держави переходить до сфери інтересів Радянського Союзу, у той час як Люблінське воеводство і частина Варшавського воеводства переходять до сфери інтересів Німеччини»³⁹.

В зв'язку з цим, відповідно до директиви Військової Ради Українського фронту від 2 жовтня, 45-та дивізія й інші частини 15-го стрілецького корпусу були відведені на схід, приблизно на лінію сучасного радянсько-польського кордону. Разом з Червоною Армією на Волинь евакуювалися з Люблінщини та Холмщини десятки тисяч євреїв (55% біженців) і українців (40%), а також поляки — прорадян-

³⁸ Івасюта М. К. Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року // У боротьбі за комунізм.— Львів, 1964.— С. 72—73.

³⁹ УДК.— 1989.— № 9.— С. 47.

ські активісти (5%)⁴⁰. До речі, там, де територію очищали німецькі війська, на німецький бік перейшли кілька десятків тисяч українців — прибічників ОУН.

Головною метою наступу 6-ї радянської армії на центральній ділянці Українського фронту було якнайшвидше зайняти Львів. Виконання цього завдання перешкождали дві обставини. По-перше, у Львові знаходився значний польський гарнізон під командуванням бригадно-го генерала Владислава Лянгнера: частини 35-ої піхотної дивізії, група «Гродно», два дивізіони артилерії — всього близько 15 тис. солдатів і 1,5 тис. офіцерів, а також батальйони цивільної оборони⁴¹. По-друге, на Львів наступав вермахт. Ще 12 вересня о 16.00 частина полковника Шьорнера з 1-ої гірської дивізії, яка наступала на Самбір, вирвавшись далеко вперед, вдерлася до Львова з боку Городка. Шьорнера було відкинуто, але на початок дня 19 вересня, незважаючи на вперту оборону поляків, сили 18-го німецького корпусу повністю оточили Львів, залишивши вільним тільки шосе в бік Тернополя.

Тому у першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який перебував на Українському фронті, були всі підстави для занепокоєння. На його вимогу начштабу фронту М. Ф. Ватутін наказав 2-му кавкорпусу відразу після зайняття Тернополя надвечір 17 вересня готуватися до виступу на Львів. Політрук одного з підрозділів кавкорпусу нотував у своєму щоденнику: «19.15 — одержали наказ просуватися на Тернопіль і зайняти його. 23.30 — зайняли Тернопіль. 8.00 — одержали наказ про виступ на Львів... 8.30 — зайняли вихідне положення»⁴².

Однак, вирушивши вранці 18 вересня з Тернополя, 2-ий кавкорпус до кінця дня дійшов тільки до рубежу Колтів — Плугів, тобто менш як півдороги, — далася взнаки змученість військ. Тоді було вирішено сформувати увечері того ж дня моторизований загін з підрозділів 5-ої кавалерійської дивізії, яка затрималася на день у Тернополі для придушення поодиноких вогнищ опору. Загін (600 багнетів на автомобілях та 35 танків) під командуванням командира 5-ої кавдивізії комбрига Я. С. Шарабурка після нічного маршу на світанку 19 вересня через шпару в німецькій облозі Львова проскочив до міста, пройшов по вулиці Личаківській, минув будівлю штабу VI-го корпусного округу польських військ і повернув на Винники⁴³. При виході зі Львова два дозорні броневих автомобілі наштовхнулися на позиції 137-го піхотного полку 2-ої гірської дивізії вермахту, і німці обстріляли та підпалили машини, прийнявши їх за польські. Тим часом підійшли основні сили радянського загону й після швидкоплинного бою фашисти відступили. Пізніше командир 137-го полку Шлеммер передав радянському командуванню свої вибачення з приводу інциденту⁴⁴.

Вдень 19 вересня радянські і польські офіцери зустрілися на Личаківській рогатці, де з радянської сторони вперше прозвучала вимога здачі міста. 20 вересня надійшли головні сили 2-го кавкорпусу, потім — 10-та, 38-ма, 24-та танкові бригади. У Винниках розташувався штаб командуєного 6-ою армією Голикова. Розпочалися переговори між радянською стороною, представленою начальником артилерії Київського Особливого військового округу М. Д. Яковлевим (він, за

⁴⁰ ЦДАРА СРСР, ф. 25880, оп. 4, спр. 2, арк. 14, 54, 62, 66.

⁴¹ Там же, колекція документів.

⁴² Знамя (орган Союза советских писателей СССР).— 1939.— № 10/11.— С. 233.

⁴³ ЦДАРА СРСР, колекція документів; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowietcka. 1939.— Londyn, 1987.— S. 70—71. За даними останньої праці моторизованим загonom радянських військ командував полковник П. Фотченков, але, на нашу думку, є більше підстав довіряти документам ЦДАРА СРСР, що називають ім'я Я. С. Шарабурка.

⁴⁴ Захаров М. В. Страницы истории Советских Вооруженных Сил накануне Великой Отечественной войны, 1939—1941 гг. // Вопросы истории.— 1970.— № 5.— С. 30; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowietcka, 1939 г.— Londyn, 1987, S. 71.

спогадами М. С. Хрущова, володів німецькою мовою), та німецьким командуванням в особі командира 2-ої гірської дивізії генерала Ферштайна. Останній повідомляв Яковлева про готовність вермахту ще з вечора 19 вересня розпочати штурм Львова і, в зв'язку з цим, вимагав відведення радянських військ. Яковлев рішуче відмовляв їй, у свою чергу, домагався припинення німцями артобстрілу міста і відходу їхніх частин.

Німецькі військові не хотіли поступатися вже майже здобутим Львовом, але на «Oberkommando der Wehrmacht» (ОКВ) натиснули з самого верху. Начальник штабу сухопутних сил «третього рейху» Франц Гальдер занотував 20 вересня у своєму щоденнику вказівку Альфреда Йодля, тоді головного військового радника Гітлера: «Якщо росіяни наполягатимуть на територіальних вимогах, ми очистимо територію». Далі у той же день: «Вирішено: росіяни займуть Львів». І, нарешті, Гальдер дає волю почуттям з приводу такого рішення: «День ганьби німецького політичного керівництва»⁴⁵.

Увечері 20 вересня генерал Ферштайн повідомив Яковлева про одержаний з ОКВ наказ, і німецькі війська почали очищати східні околиці Львова. Вранці 21 вересня почалися переговори з польським командуванням. Спочатку у Винниках побував начальник штабу оборони міста підполковник Казімеж Рижинський, але, не маючи потрібних повноважень, він не дав відповіді на вимогу здачі гарнізону. Потім до штабу Голикова поїхав командуючий гарнізоном генерал Лянгнер. Він розумів безвихідність становища і напередодні повідомляв меру Львова Станіславу Островському про свій намір здати місто більшовикам, які, за його словами, є слов'янами і повинні допомогти полякам у боротьбі з Гітлером⁴⁶. А все ж таки капітулювати на радянських умовах, не порадившись з іншими вищими командирами гарнізону, генерал відмовився.

Намічений на другу годину дня 21 вересня загальний штурм міста радянськими військами в зв'язку з переговорами не відбувся. На випадок неприйняття поляками умов здачі Львова час початку штурму був перенесений на 9.00 22 вересня. Але за годину до призначеного терміну Лянгнер і Рижинський знову з'явилися у Винниках і у відповідь на останній ультиматум, пред'явлений комбригом Курочкіним, повідомили про прийняте напередодні нарадою вищих офіцерів рішення капітулювати. Підписаний тут же акт капітуляції встановлював порядок передачі міста і роззброєння гарнізону. Радянська сторона гарантувала свободу і недоторканність власності польських офіцерів⁴⁷.

О 14.00 22 вересня війська 2-го кавалерійського корпусу почали входити до Львова і за дві години повністю зайняли його, швидко придушивши опір нечисленних груп, що не підкорилися наказу про капітуляцію.

Після оволодіння Львовом частини 6-ої армії продовжували просуватися на захід, на території, з яких відходили німці. 26 вересня 41-ша стрілецька дивізія досягла Рави-Руської, 28 вересня 99-та стрілецька дивізія зайняла Перемишль і вийшла на демаркаційну лінію по ріці Сан⁴⁸. 1 жовтня на берегах Сану склала зброю ще одна відносно велика група польських військ — чотири піхотні і один кавалерійський полки та два дивізіони артилерії, які полковник Тадеуш Зеленевський намагався вивести від Краснистава до Карпат.

⁴⁵ Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т.— М., 1968.— Т. I.— С. 125.

⁴⁶ Gross Jan T. Revolution from Abroad, Princeton.— New Jersey, 1988.— P. 22.

⁴⁷ ЦДАРА СРСР, колекція документів; Napaśc Sowiecka, 1939.— Londyn, 1987.— S. 87. Полонені офіцери так і не були звільнені, незважаючи на клопотання генерала Лянгнера у Москві (27.09—4.10.1939) й у Львові аж до його виїзду в Румунію 18 листопада 1939 р.

⁴⁸ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

Щодо загальної кількості полонених, узятих частинами Українського фронту, то вона могла досягати 400 000 чол. За повідомленнями, за першу половину жовтня 5-та і 6-та армії мали, відповідно, 190 584 та 116 981 полонених, а по 12-ій армії цифра, вірогідно, наближалася до цього діапазону (точних даних, на жаль, знайти не вдалося)⁴⁹. Щоправда, така загальна оцінка різко контрастує з підрахунками польського Міністерства оборони в Лондоні, зробленими у жовтні 1944 р. За цими даними, у радянському полоні знаходилося тільки 181 000 польських військовослужбовців, з яких частини Українського фронту полонили, зрозуміло, близько половини⁵⁰. Звідки ж така різка розбіжність? На нашу думку, вона відбиває різницю між загальною кількістю взятих у полон в період бойових операцій, включаючи не лише військових, а й поліцію, і тією кількістю полонених, яка не підпала під звільнення аж до амністії 1941 р., проведеної в зв'язку з новими стосунками СРСР з польським урядом генерала Сікорського в Лондоні. Більшість же полонених-рядових, в тому числі практично всі непольської національності, були звільнені незабаром після завершення, або ще й у ході вересневої кампанії. Ще 21 вересня маршал Кулик, який перебував на Українському фронті з контрольно-допоміжною місією, надіслав у Москву пропозицію звільнити військовополонених — українців та білорусів, тому що величезну масу полонених неможливо було прогодувати. Потрібне розпорядження було надіслане, потім з якихось причин відмінене (про що свідчить відповідна телеграма начштабу фронту Ватутіна), а згодом знову поновлене⁵¹.

Втрати Червоної Армії на території Західної України становили 424 убитими і 1042 пораненими (по 5-ій армії, відповідно, — 221 та 485, по 6-ій — 106 та 333, по 12-ій — 97 та 224). На сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня нарком закордонних справ В. М. Молотов навів дещо більші цифри — 491 убитий та 1359 поранених у військах Українського фронту⁵². Таке зростання кількості жертв цілком імовірно, оскільки протягом жовтня збройні сутички з окремими групами польських офіцерів тривали.

Формальний підсумок вересневої кампанії був підведений вже згаданою угодою про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. Власне, новий кордон був детально визначений лише 4 жовтня додатковим протоколом, підписаним у відповідності до умов договору.

Ще чекає на своє підтвердження чи спростування факт таємної зустрічі Гітлера і Сталіна у Львові 17 жовтня 1939 р., про яку у квітні 1940 р. шеф ФБР США Дж. Едгар Гувер повідомив держдепартамент Сполучених Штатів⁵³. Якщо ця зустріч в дійсності відбулася, то її також слід вважати наслідком вересня 1939 р., який мав такий далекосяжний вплив на подальшу трагічну долю Європи та й усього світу.

Воссоздается картина дипломатической и военной борьбы за территорию Западной Украины, разгоревшейся в сентябре 1939 г. вследствие реализации условий секретного протокола к советско-германскому пакту о ненападении от 23 августа 1939 г.

⁴⁹ Там же, колекція документів.

⁵⁰ Skrzywan Kazimiers. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Naraśc Sowiecka, 1939.— Londyn, 1987.— S. 79.

⁵¹ ЦДАРА СРСР, колекція документів.

⁵² Там же, ф. 25880, оп. 4, спр. 35, арк. 908; Молотов В. М. О внешней политике Советского Союза: Доклад на внеочередной пятой сессии Верховного Совета Союза ССР.— М., 1939.— С. 13.

⁵³ Комсомольская правда.— 1990.— 11 нояб.

100-річчя української еміграції в Канаді

В. Б. Євтух (Київ), О. О. Ковальчук (Київ)

Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми

Автори цієї статті розповідають про те, як українським канадцям удалося зберегти мову предків, їх традиції, а також про діяльність на культурно-мистецькій ниві.

Одне з першочергових завдань, яке постало перед українськими іммігрантами вже в перші роки перебування в Канаді, була необхідність надати своїм дітям освіту, яка б допомогла їм згодом стати рівноправними громадянами країни поселення. Труднощі, що спочатку виникали перед українцями, були надзвичайно великими. (Не лише тому, що переважна більшість іммігрантів була неписьменною і що вони в основному мали самі фінансувати розвиток шкільництва). Одна з головних причин полягала у відсутності вчителів, які б володіли двома мовами: англійською та українською. На той час двомовність була тим містком, який міг вивести їхніх дітей до канадського суспільства.

Попри всі об'єктивні й суб'єктивні перепони й очевидну необхідність вивчення мови країни поселення, вихідці з України, а пізніше й їхні нащадки плекали рідну, материнську. «Віriamo, що оборона нашої мови, за яку наші предки впродовж століть проливали свою кров, це наш священний обов'язок... Ми дуже високо цінимо британський прапор і готові боронити його в кожному часі і при кожній нагоді, але ми хотіли б бачити пошану до нашої рідної мови»¹. Ці слова взяті з резолюції з'їзду Української учительської організації, прийнятий ще 1909 р. Нині можна сміливо сказати, що вони не залишилися лише на папері.

Побудові двомовних шкіл сприяв шкільний закон 1897 р., в якому, зокрема, йшлося про те, що коли в якому-небудь закладі десять учнів розмовляють французькою або ж іншою мовою і вона для них є рідною, то для цих школярів мовою викладання має бути французька чи друга неанглійська мова (при збереженні двомовної системи). Варто звернути увагу на те, що цей прогресивний закон був прийнятий значною мірою під впливом активних дій численних іммігрантів, які прибували до Канади з багатьох країн світу. З іншого боку, він є свідченням того, що офіційні кола усвідомлювали необхідність саме такого підходу, тобто надання певних можливостей для адаптації новоприбулих — через збереження рідної мови — в інонаціональному середовищі.

Іммігранти з України в кожному своєму етнічному анклаві намагалися відкрити школу, де б їх діти могли вчити українську мову, вивчати історію України, прилучатися до української культури. Найстарішим таким осередком стала «Галичина» у Манітобі. Він почав діяти ще у 1899 р. Кількість двомовних шкіл досить швидко зростала. Так, в 1915 р. у провінції Манітоба їх налічувалося вже 120, в Альберті — 130, Саскачевані — понад 200².

Особлива увага приділялася й підготовці вчителів, що володіли двома мовами. Зрештою, це одна з найпекучіших проблем української еміграції кінця XIX—початку XX ст. Так, за даними на 1900 р., з України до Канади виїхали лише 4 викладачі. Місцеві кадри не дуже поспішали працювати в українських колоніях. Далися взнаки відірваність останніх від міст, погані шляхи, а також не найкращі умови життя

¹ Білаш Борислав. Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби.— Мюнхен; Вінніпег, 1984.— С. 43.

² Марунчак М. Історія українців Канади.— Вінніпег, 1968.— Т. 1.— С. 130.

і праці. Ось лише одне з багатьох свідчень цього. У 1905 р. 100 шкільних будинків стояли порожніми, бо не було педагогів. Тоді працювали 40 двомовних шкіл. А кількість українських дітей, які не мали можливості навчатися через незнання англійської мови, досягла 4 тис. З кожним новим роком їх число зростало³. У зв'язку з цим в 1905 р. у Вінніпезі відкрито спеціальну школу — її українці називали учительським семінаром — для підготовки вчителів з україномовного середовища. Кошти на її утримання виділив манітобський уряд. В той час подібні курси з'явилися в ряді міст країни. До речі, значну роль в їх підтримці відіграли українські церкви.

Згодом почала формуватися система підготовки вчителів для двомовних, як правило, англо-українських, шкіл у місцях поселення іммігрантів з України. Лише в провінції Альберта було засновано три вчительські семінарії (перша в 1905 р. у Калгарі). «Нестача українських вчителів незабаром була б розв'язана, — твердить дослідник з Канади Михайло Хом'як, — якби 1913 року не повіяло морозним вітром, що зів'ялив райдужні надії українських піонерів»⁴.

Після прийняття закону (1916 р.) про ліквідацію двомовних шкіл єдиним шляхом збереження рідної мови стало створення приватних двомовних шкільних закладів*, кількість котрих, незважаючи на численні труднощі (і не лише матеріального плану), постійно зростала. Тоді великою популярністю серед українців Канади користувалися бурси: ім. Адама Коцка у Вінніпезі (1915), інститут ім. Петра Могили в Саскатуні (1916), інститут ім. А. Шептицького в Саскатуні і А. Шептицького в Ст. Боніфасі (1917 р.), інститут ім. М. Грушевського — пізніше перейменований у св. Івана — в Едмонтоні (1918 р.), інтернат для дівчат в Саскатуні (1928 р.). Головне завдання їх діяльності полягало в тому, щоб забезпечити, головним чином позамісцевій шкільній молоді, яка прагнула здобути освіту, але не мала такої можливості в місцях поселення, утримання й опіку за порівняно низьку плату.

Говорячи про розвиток української мови в Канаді, варто виділити роль церкви, адже без її матеріальної підтримки це навряд чи могло во було зробити. Дуже довгий час її діяльність не тільки замовчувалась, а й вважалася ворожою як українській діаспорі, так і Радянській Україні. Значний вклад у збереження рідної мови внесли також й українські робітничі дома. Вони створювалися в 20—30-ті роки й діяли під егідою товариства Український робітничо-фермерський дім**.

Зусиллями українців їх рідна мова ще до прийняття закону про мови (1970 р.) з кінця 40-х років повільними кроками поверталася до шкіл та університетів. Цьому передувала напружена праця багатьох наших співвітчизників та їхніх організацій, зокрема Комітету українців Канади (КУК). На першому Всеканадському конгресі (1943 р.) професор Саскачеванського університету Дж. Симпсон у промові «Куль-

³ Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. — Мюнхен, 1968. — С. 40.

⁴ Хом'як М. Український внесок у шкільництво Альберти // Західноканадський збірник. — Едмонтон, 1973. — Т. XIV. — С. 52.

* Перші приватні щоденні українські школи були відкриті в 1905 р. поблизу Монреалю та у Вінніпезі. В останній практикувалися дві форми навчання: денна та вечірня.

** У березні 1918 р. була створена організація Товарищення український робітничий дім (СУРД). З 1924 р. воно називається — Товариство український робітничо-фермерський дім (ТУРФДім). Після заборони цієї організації у 1940 р. через рік, з 26 червня 1941 р., вона почала діяти під назвою — Українське товариство допомоги Батьківщині (УТДБ). В 1942 р. її перейменовано в Товариство канадських українців, а в 1946 р. — Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК), яке існує й донині під цією назвою. Друковані органи ТОУК — газети «Українські робітничі вісті» (1919—1937 рр.), «Народна газета» (1937—1940 рр.), «Українське життя» (1945—1964 рр.), «Українське слово» (1945—1964 рр.), «Життя і слово» (1965 р. — видається і сьогодні), «The Ukrainian Canadian» (1947—1957 рр. — газета, з 1968 р. — журнал, виходить і нині).

турне завдання нашого покоління» зазначив, що канадські українці повинні використати свою культурну спадщину, щоб «залишити тут, в Канаді, добре знання української мови». Професор Василь Сарчук запропонував звернутися до уряду з проханням затвердити останню в правах у середніх школах та університетах. Він також звернув увагу громадськості на необхідність видання словників, читанок та граматик української мови для середніх шкіл та університетів⁵.

Завдяки активній діяльності багатьох українських організацій — незалежно від політичної орієнтації — церкви, окремих діячів уже в часи другої світової війни при Саскачеванському університеті вдалося відкрити кафедру української мови. Лише в 1957 р. було дано згоду на введення до програми Альбертського університету курсу викладання української мови, хоч ще в 1950/51 навчальному році при університеті були відкриті вечірні некредитовані курси української мови. За підрахунками М. Маранчака, в 1964/65 навчальному році в трьох університетах — Саскачеванському, Альбертському, Манітобському — вдосконалювали своє знання української мови, літератури 340 студентів⁶. Згодом українознавчі програми були запроваджені в Торонтському, Монреальському, Оттавському університетах, університеті Британської Колумбії тощо. За даними, наведеними в доповіді Б. Кравченка — директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті, — яку він виголосив на I конгресі Міжнародної асоціації українознавців (Київ, 1990 р.), нині вони діють в 12 університетах.

Починаючи з 50-х років, українська мова поступово вводиться як предмет викладання в школах Канади. Цей процес ішов дуже повільно. В 1964/65 навчальному році в середніх школах трьох згаданих вище провінцій — Манітоба, Альберта, Саскачеван — українську мову вивчали 2127 дітей. Незважаючи на труднощі й перепони, число шкіл і учнів збільшувалося. Так, в 1970 р. лише в Альберті її вивчали 2200, а в 1971 р. — 2949 чол.⁷

Дійсно, можна сказати, що в 40-і, 50-ті, 60-і роки ХХ ст. українські канадці напружено й вперто боролися за збереження української мови. Але їм потрібно було докласти чимало зусиль, щоб в умовах зростаючих асиміляційних впливів зацікавити людей українського походження другого, третього й наступних поколінь вивчати мову предків. Українська громада підтримала цю справу. Лише завдяки спільній дії можна було добитися вагомих результатів.

Прилучення до української мови і культури у Канаді нині починається з дошкільного віку. В Едмонтоні у 1978 р. при католицькій церкві ім. св. Матвія засновано садок і осередок опіки, де діти знаходяться протягом усього дня, а у Вінніпезі аналогічний заклад під назвою «Садок» відкрив свої двері 1986 р. Їх обидва організували та підтримують батьки, а частково субсидують провінційні уряди⁸.

Сьогодні в Канаді формуються елементи цілісної системи україномовної освіти, починаючи від дитсадків і закінчуючи інститутами, кафедрами і програмами в університетах. Однак це лише її складові, й вони можуть існувати передусім там, де активно працює українська громада та існує підтримка на державному чи муніципальному рівні.

Канадський дослідник українського походження Борислав Білаш у праці про шкільництво в державній системі Манітоби, підбиваючи підсумки його розвитку в Канаді на початку 80-х років, пише, що «досягнуто значних успіхів» у цій справі. «Маємо за собою десятки років на-

⁵ Білаш Борислав. Назв. праця. — С. 126, 127.

⁶ Марунчак М. Історія українців Канади. — Вінніпег, 1974. — Т. 2. — С. 321, 322, 323.

⁷ Марунчак М. Назв. праця. — Т. 2. — С. 323.

⁸ Будівництво майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті. План дії. Звіт централі Комітету Українців Канади від Комітету сприяння розвитку української спільноти степових провінцій. — Едмонтон, 1986. — С. 19.

полегливої та неспокійної праці. Не скажу, що не можна було б досягнути більше, але й те, що зараз маємо, а саме: українська мова в державних школах, починаючи від передшкілля до дванадцятої класи, українська мова в університетах, від першого року навчання до закінчення магістерії — це і є наші досягнення. Однак заспокоюватись на досягнутому не можна⁹.

Важливу роль у збереженні материнської мови, прилученні до культури батьківщини своїх предків відіграє і преса національних груп в інонаціональному середовищі. Нагадаємо, що перший український часопис на канадській землі з'явився 12 листопада 1903 р. під назвою «Канадійський фермер». Спочатку тираж цієї газети був невеликий, десь біля 2-х тис. примірників. У 1915 р. він зріс до 7 тис. і розповсюджувався майже по всій Канаді. «Слово» було другим виданням, яке виходило в Канаді. Перший його номер побачив світ у вересні 1904 р. З 1905 р. друкується «Ранок», 1907 р.—«Червоний прапор» (пізніше перейменований в «Робочий народ») та «Православіє», 1910 р.—«Український голос», 1911 р.—«Канадійський русин» та «Нова громада», 1913 р.—«Новини», «Канадієць» і т. д. Ми назвали лише перші українські періодичні видання на канадській землі. Якими ж тиражами вони виходили? За даними на 1912 р., «Канадійський фермер»—4 тис., «Ранок»—1 тис., «Нова громада»—1 тис., «Свідок правди»—600, «Новий край»—3 тис., «Робочий народ»—2500, «Канадієць»—1 тис., «Канадійський русин»—2 тис.¹⁰ При цьому хотілося б нагадати, що видавалися вони виключно на пожертвування українських іммігрантів, переважна кількість яких на той час перебувала у скрутному матеріальному становищі, а також українських організацій.

У 50—60-ті роки в Канаді друкувалися понад 50 україномовних газет, які належали різним політичним та релігійним об'єднанням. У 1984 р. їх кількість зменшилася до 26 (крім того, ще дві англійською мовою)¹¹. Але, на жаль, немає жодного видання, яке б відзеркалювало діяльність та потреби всієї української етнічної групи в Канаді, задовольняло потреби народжених у цій державі нащадків українців, не пов'язаних з традиційними організаціями. Про це свідчить помітне зниження інтересу до української преси (мається на увазі та, яка видається в Канаді. — Авт.), особливо серед молоді. Так, під час дослідження стану неофіційних мов Канади виявилися такі речі: систематично читали видання своєї етнічної групи 20,2 відсотків українських канадців; при нагоді — 9,5; рідко — 4,9; ніколи — 65,2¹².

Про результати невтомної праці багатьох українських канадців на ниві збереження української мови на терені Канади свідчать дані перепису населення 1981 р.: 40,5% з них володіють українською мовою. Це не такий вже і малий відсоток, хоч у порівнянні з минулими десятиліттями він помітно зменшився: в 1941 р.— 92,1%, 1951 р.— 79,6%, 1961 р.— 64,4%, 1971 р.— 48,9%¹³. Власне, можна помітити, що, незважаючи на величезні зусилля української громадськості, їй не вдається стримати асиміляційного впливу англійського чи французького (у провінції Квебек) оточення. Мабуть, такий стан є закономірним, оскільки українська мова є не найпершою «сходиною» на шляху завоювання певних соціальних позицій, особливо для канадців українського походження в третьому та наступних поколіннях. «Українці в Канаді є зараз слабші, як були давніше, незважаючи на загальне переконання про

⁹ Білаш Борислав. Назв. праця.— С. 182.

¹⁰ Марунчак М. Назв. праця.— Т. 1.— С. 274.

¹¹ Будівництво майбутнього: канадські українці в XXI столітті.— С. 22.

¹² Жлуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади.— К., 1990.— С. 43.

¹³ Даркевич Вільям. Украинцы в Канаде. 1891—1988 гг.: обзор тенденций // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы.— К., 1990.— Вып. 19.— С. 50.

їхню тугість й зростаючу силу. Вже в наступному поколінні вони стануть незначною політичною, соціальною і культурною групою, якщо негайно не вживуть... заходів всередині своєї громади. Мовна асиміляція наступає застрашуючими темпами, зокрема серед поселенців у місті. В 1971 р. тільки 22,8% вживали українську мову вдома¹⁴, — такі висновки зробив відомий дослідник української імміграції Канади Манолій Лупул. Додамо лише, що, згідно з даними перепису 1981 р., вже 12,6% канадців українського походження назвали українську мову мовою домашнього спілкування.

У житті українців та їхніх нащадків важливе місце завжди займала культурно-освітня діяльність. Разом з тим вона є ще однією умовою збереження й поширення серед осіб українського походження мови предків, їх культури, звичаїв, загалом етнічної самосвідомості. Історія українських канадців свідчить, що народний самодіяльний театр у цьому плані має чи не найбагатіші традиції. Він бере свій початок з 1904 р., коли група молодих ентузіастів у хаті Кирила Геника у Вінніпезі поставила п'єсу галицького драматурга Г. Цеглинського «Аргонавти». З того часу по всій країні і поселеннях іммігрантів були створені сотні драматичних колективів. З українським мистецтвом мали змогу познайомитися не лише українці, а й представники багатьох національностей, які жили і працювали поруч. Ці можливості значно розширилися із створенням українських робітничих домів. Нерідко українським художнім колективам надавали сцену і професійні театри з багатьох міст Канади. У доробку аматорів — вистави за п'єсами Карпенка-Карого, І. Котляревського, В. Винниченка та ін. Поряд з творами класиків ставились також і п'єси сучасних українських драматургів.

Паралельно з театральним мистецтвом розвивалися хорове, музичне та танцювальне. Гуртки художньої самодіяльності створювалися в багатьох більш-менш значних — за кількістю мешканців — українських поселеннях. Назвемо лише кілька найбільших культурно-мистецьких організацій, заснованих у перші десятиліття перебування на канадській землі: просвітньо-драматичне товариство ім. М. Заньковецької (Вінніпег), драматичні гуртки «Боян» та ім. В. Винниченка (там же), музичне товариство «Боян» (Монреаль), драматичний гурток товариства «Самооборона» (Едмонтон), українське музичне товариство ім. М. Лисенка (Торонто), драматичний гурток «Україна» (Реджайна), музичне товариство вихідців із села Васильківці на Тернопільщині (Вінніпег), Український робітничий театр (там же), музичне товариство «Злука» (Торонто), чоловічий хор Товариства український робітничо-фермерський дім у Торонто та інші. Особливу любов українці виявили до струнних, духових та мандолінних оркестрів, які були створені в багатьох містах, містечках та населених пунктах Канади.

Всі перелічені вище мистецькі організації, безумовно, були аматорськими. На той час, наскільки це відомо з літератури про українських іммігрантів у Канаді, ніхто не висував перед собою завдання організувати професійні колективи. (Якщо вони й починали працювати як професійні, то існували недовго). І все ж вони, на наш погляд, досягли мети — заклали міцну основу української етнічності й стали осередками її збереження й розвитку.

Велику роль в цьому та й взагалі в усій культурно-освітній діяльності канадців українського походження відіграли робітничі доми. Будувалися вони на кошти українців. Традиція їх створення бере свій початок ще в 1919 р., коли був споруджений перший український робітничий дім у Вінніпезі. В 1940 р. у Канаді їх уже налічувалося 108, у 1957 р. — 111¹⁵. Визначною подією у житті українських канадців Едмонта було

¹⁴ Лупул Манолій. Непевність становища українців в Канаді // Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник. — Джерсі Сіті, 1976. — Т. 1. — С. 340.

¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів держав-

відкриття в 1952 р. культурного центру ім. М. Шатульського, який став базою масово-культурно-освітньої роботи не тільки українців, а й організації інших етнічних груп (як, до речі, й усі інші будівлі ТУРФДім).

Для того, щоб уявити собі обсяг і масштаби діяльності робітничих домів, звернімося до досвіду одного з них, що діє у Вінніпезі. За перші п'ять років існування на його сцені було поставлено 215 п'єс, влаштовано 69 концертів. Загальна ж кількість глядачів, які побували на цих заходах, сягає 230 тис. чол.¹⁶ У 1928 р. лише при ТУРФДім працювали 56 драматичних гуртків, 76 мандолінних оркестрів, 60 бібліотек, 50 дитячих шкіл. Про розмах культурно-освітньої та мистецької роботи ТУРФДім свідчать й такі цифри. Лише за цей один рік українці влаштували 843 театральні вистави, 558 концертів, 344 лекції. У фондах бібліотек налічувалося понад 15 тис. книг¹⁷.

Зрештою, аматори виконували ще одну благородну місію — вони доносили українську пісню, танок, музику не лише до найширших мас української громади Канади, а й до представників інших народів, які жили в цій країні й охоче відвідували їхні концерти. З цією метою гуртки самодіяльності роз'їжджали по всій країні, віддаючи перевагу тим місцевостям, де не було українських товариств.

Характерною рисою діяльності багатьох українських організацій було те, що, як підкреслював один із засновників українського руху в Канаді М. Шатульський, вони «не будували відокремленості від канадського народу. Навпаки, наші організації і наша преса стали тим мостиком, через який ми прийшли в сім'ю канадського народу і через який ми принесли великі досягнення культури і мистецтва українського народу в скарбницю канадського»¹⁸. Вони уявляли собі культуру Канади як сплав кращих, найбільш яскравих елементів різних етнічних груп. Прагнення до зміцнення контактів між представниками різних національностей відіграло неабияку роль у повсякденній діяльності українських організацій. Проведення фестивалів самодіяльного мистецтва, свят, в яких брали і беруть участь аматори з різних етнічних груп, є яскравим підтвердженням цього.

Перший всекрайовий канадсько-український фестиваль пісні, музики і танцю відбувся у липні 1939 р. В Канаді такі фестивалі започаткували саме українці. Тоді до Торонто прибули 1500 митців з різних міст і населених пунктів країни, які виступили перед 10-тисячною аудиторією. «Це був тріумф нашої культурно-мистецької діяльності»¹⁹, — згадували через десятки років його учасники. Він (мається на увазі фестиваль. — Авт.) продемонстрував англосаксонцям й усім етнічним групам Канади, який великий культурний вклад можуть зробити українці у скарбницю канадської культури, якщо «будуть створені кращі можливості порозуміння, ще міцнішого зближення між різними національними частинами»²⁰. Так підбив його своєрідні підсумки друкований орган Товариства український робітничо-фермерський дім. Тодішній президент промислового і робітничого конгресу Канади М. Драйпер під впливом цього великого успіху писав, що, надаючи притулок людям із «старих країв», Канада не тільки щось їм дала, а й сама багато що здобула: «Не найменше, що ми скористали, це культурні надбання кожної групи нашого народу, що були спроможні привезти і проявити в спадщині»²¹.

У липні 1946 р. не з меншим успіхом пройшов і другий фестиваль

ної влади та органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 6646, оп. 1, спр. 284, арк. 46; спр. 415, арк. 103.

¹⁶ Наша сцена. Художня самодіяльність українських поселенців у Канаді // Упоряд. Кравчук П. — Торонто, 1981. — С. 55.

¹⁷ Кравчук П. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. — Торонто, 1958. — С. 174, 175.

¹⁸ Шатульський М. Українці в Канаді. — Торонто, 1951. — С. 6.

¹⁹ Життя і слово. — 1988. — 15 серп.

²⁰ Народна газета. — 1939. — 22 лип.

²¹ Наша сцена. — С. 135.

української пісні, музики і танцю, на якому були присутні понад 15 тис. глядачів. Музичні критики визнали, що це була найбільша такого роду культурна подія в історії Західної Канади. Вони оцінили її, як великий вклад українських переселенців у збагачення канадської культури.

З тих пір стало доброю традицією визначні події в житті українського й канадського народів супроводжувати фестивалями музики, пісні і танцю. Наприклад, у 1951 р. канадці українського походження відсвяткували 60-річчя свого поселення в Канаді. До цієї дати було приурочено відкриття в Палермо (поблизу Торонто) пам'ятника Т. Г. Шевченку — першого на Американському континенті. 1 липня 1951 р. в місто прибули понад 45 тис. осіб українського походження з Канади та Сполучених Штатів Америки. Це було найбільше святкове зібрання українців та їхніх нащадків на цій землі. Наступного року в Палермо відкрився музей Тараса Шевченка*.

У 1961 р. понад 2500 учасників художньої самодіяльності Товариства об'єднаних українських канадців виступили на 12 окружних і провінційних фестивалях в зв'язку із 100-річчям від дня смерті Тараса Шевченка. Великі фестивали української пісні, музики і танцю були присвячені 100-річчю створення Канадської конфедерації (1967 р.), 80- і 90-річчю поселення українців на канадській землі (1971, 1981 рр.), 100-річчю міста Вінніпега (1974 р.) тощо.

Лише протягом 1939—1974 рр. у Канаді було проведено 10 загальноканадських фестивалів, в яких взяли участь від 370 до 1000 самодіяльних артистів. На них були присутні від 2400 до 15 000 глядачів²². У повоєнний час, окрім крайових, відбувалися численні провінційні й окружні фестивали в Калгарі, Едмонтоні, Гамільтоні, Монреалі, Реджайні, Ванкувері, Віндзорі, Тіммінсі та в багатьох інших містах і населених пунктах Канади.

На сторінках канадської преси можна прочитати захоплені відгуки професіоналів — критиків неукраїнського походження про майстерне виконання своїх номерів учасниками самодіяльних колективів. А ось як оцінив це колишній голова Федерації російських канадців Г. Окулевич: «Найбільш різноманітну й найбільш значну культурно-освітню роботу серед етнічних груп ведуть канадці українського походження. У багатьох випадках вона є вкладом українців у канадську культуру. Це, власне, єдина група, яка робить вклад у розвиток самодіяльності, мистецтва. Це майже все, що Канада має»²³. Можливо, ця оцінка є дещо перебільшеною, але, дійсно, вони роблять певний вклад у розвиток канадської мозаїки, розвиваючи народне мистецтво.

Оглядаючи культурно-мистецьку діяльність українців та їхніх нащадків в Канаді протягом тривалого часу, можна побачити її різні сторони. Інколи керівники українських організацій недооцінювали її значення. Це, звісно, не могло не відбитися на ній, як і період «холодної війни», і національна політика уряду, яка на той час практично не сприяла збереженню й розвитку національної культури вихідців з багатьох країн світу. Вся культурно-освітня робота українців велася без будь-якої державної чи іншої допомоги — і виключно на пожертвування українських робітників, фермерів. До того ж, нерідко чинили перешкоди й певні кола української громади Канади. Вони, за свідченням упорядника збірника «Наша сцена» Петра Кравчука, бойкотували проведення першого всекрайового українського фестивалю 1939 р. Свій «внесок» у створення скрутних ситуацій зробила й офіційна політика Радянської

* На жаль, знайшлися ті, хто зняв руку на святиню українців. В ніч з 15 на 16 вересня 1988 р. музей Тараса Шевченка був підпалений. Він повністю згорів разом з усіма розташованими в ньому експонатами. Нині планується не просто відбудувати музей, а й значно розширити його, щоб він став справжнім культурним центром, де можна було б проводити семінари шевченкознавців, демонструвати кінофільми, влаштовувати вистави.

²² Наша сцена.— С. 487—489.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 95, арк. 57.

України щодо вихідців із своєї країни. Переважну їх більшість вважали ворогами й антирадянщиками. Селекційний підхід до розвитку зв'язків з українською діаспорою Канади з боку УРСР не сприяв її згуртуванню.

Але численні об'єктивні й суб'єктивні труднощі, з якими зіткнулися українські іммігранти та їхні нащадки на шляху до збереження української мови, культури, не злякали, а інколи навіть, навпаки, ще більше мобілізували їх. «Ми прагнули бути двокультурними та двомовними, сполучуючи в собі стільки культурного дуалізму в єдиній лояльності Канаді, скільки дозволяли обставини. В результаті етнічність та індивідуальна й групова приналежність, що сягають корінням у етнічну свідомість, належали до наших головних турбот. Просто кажучи, ми зробили набагато більшу ставку на етнічність, ніж більшість інших народів, які приїхали до Канади. Крім звичайних гордоців за досягнення предків у новій країні, міжнародні умови (автори цитованої книги мають на увазі «політичне та культурне панування на Україні інших».—*Авт.*) зобов'язували нас виявити пильність у питанні нашої культурної спадщини, що вражало деяких, а дратувало інших. У Канаді це можна було порівняти тільки з зусиллями тубільного населення та франкомовних жителів у Квебеку та поза ним»²⁴⁻²⁵.

На сучасному етапі українські канадці мають певні можливості для збереження культурної спадщини народу, з якого вони вийшли. Власне, це стосується всіх етнонаціональних груп. Маються на увазі ті можливості, що виникають перед різними групами завдяки офіційній політиці багатокультурності, яку прийняв федеральний уряд Канади у жовтні 1971 р. Вихідці з інших країн мають змогу здійснювати двомовне навчання, стимулюється своєрідний етнокультурний розвиток кожної з груп. Дійсно, за час практичної реалізації політики багатокультурності федеральний уряд виділяв певні кошти на видання книг про історію та сучасність етнічних груп Канади. Частково фінансувалися й масові етнічні заходи.

Говорячи про, без перебільшення, велике значення, все ж не слід міфологізувати її можливості. Мав рацію Манолій Лупул — професор Альбертського університету, колишній директор Канадського інституту українських студій,— коли у виступі на міжнародній конференції у Львові (вересень 1990 р.) «Українські канадці у зарубіжному світі»^{*} застерігав від ейфоричного зображення перспектив української етнічності в Канаді, навіть з огляду на її визнання й підтримку в рамках цієї політики. Та й до неї самої варто поставитись тверезо. Наведемо лише кілька конкретних даних. Протягом 1983—1984 рр. українська етнічна група одержала лише 7,7% загального субсидійного фонду (10 млн. дол.). Відсоткова норма вказує на те, як констатується у спеціальному виданні «Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті», що «наша спільнота дістає дуже недостатнє фінансове забезпечення і що ми не отримали належної нам частки державної допомоги для культурного та громадського розвитку». Наприклад, лише 8% організацій провінції Альберта коли-небудь отримували будь-який вид субсидій від федерального уряду (і лише менше 1% фондів, які українська спільнота щорічно збирає для підтримки своїх різноманітних програм, походить з федеральних фондів)²⁶. Отже, вся культурно-мистецька діяльність канадців українського походження здійснюється значною мірою за рахунок пожертвувань. Як відзначалося у цитованій вище книзі, «проблема в тому, що ми завжди брали на себе більш ніж левову долю відповідальності за збереження культури»²⁷. Сила політики бага-

²⁴⁻²⁵ Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті.— С. 6.

^{*} До речі, це була перша конференція, проведена на Україні, яка була присвячена українській зарубіжній діаспорі.

²⁶ Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті.— С. 25.

²⁷ Там же.

токультурності, віддаючи належне й матеріальній допомозі, в тому, що вона ґрунтує юридичні засади для такої діяльності й узаконює її.

З цією обставиною, а також з феноменом етнічного ренесансу в Канаді ми пов'язуємо існування великої кількості аматорських колективів української громади Канади — танцювальних гуртків, жіночих, чоловічих, дитячих хорів, струнних, духових та мандолінних оркестрів. Найбільш відомі серед них — і не лише в Канаді, а й за її межами — танцювальні гуртки «Полтава» (Реджайна), «Каменярі» (Едмонтон), «Зоя» (Ванкувер), «Трембіта» (Едмонтон), «Гопак» (Калгарі), «Веселка» (Вінніпег), «Кобзар» (Ванкувер), «Довбуш» (Ванкувер). Тільки у трьох степових провінціях Канади — Саскачеван, Манітоба, Альберта — існує 150 танцювальних груп, в яких налічується 10 тис. учасників²⁸.

Українцям та їхнім нащадкам впродовж століття вдалося витримати асимілятивний натиск канадського суспільства, відстояти національну ідентичність, культурну самобутність й знайти своє, гідне місце в багатонаціональній державі. Шлях цей був важкий і складний. Наші земляки починали життя в Канаді далеко не за сприятливих умов (та й не завжди нове середовище прихильно до них ставилося). До того ж, практично до недавнього часу вони мали досить обмежені зв'язки із землею батьків, що за будь-яких обставин лишалася генератором української етнічності.

Відзначаючи цього року 100-річчя поселення українців в Канаді, ми вдивляємось в майбутнє. Чи здатні українські канадці в другому сторіччі зберегти досягнення своїх предків на культурно-освітній ниві? Це значною мірою залежатиме від їхніх зусиль. Вивчаючи діяльність української громади, можна констатувати — така робота ведеться. Успіх справи залежить і від позицій України, її ставлення до колишніх співвітчизників та їхніх нащадків.

Одержано 7.05.91

Авторы этой статьи рассказывают о том, как украинским канадцам удалось сохранить язык своих предков, их традиции, а также о деятельности в культурно-творческой сфере.

²⁸ Там же.— С. 20.

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)*

Вісвітлюються останні роки життя М. С. Грушевського на Україні, показано хід боротьби проти нього з боку офіційної історіографії.

В ОПАЛІ

З 1929 р. прізвище Грушевського майже не зустрічалось у протоколах засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Тон офіційної критики на адресу історика ще був відносно спокійним і стосувався переважно його наукової

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5, 7, 8.

діяльності. Основний ідеологічний удар у цей час спрямовувався проти Єфремова та групи українських інтелігентів — членів так званої «Спільки визволення України», сфальсифікованою справою якої активно займалося ДПУ.

Іншою причиною «неуваги» до Грушевського стала дискусія з приводу схеми історії України, запропонованої Яворським, яка проходила у травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму. Імпульсом до неї стала суперечка Яворського з представниками школи Покровського на всесоюзному з'їзді істориків-марксистів. Критика концепції Яворського у союзній пресі, яка розпочалася невдовзі, викликала наукову дискусію з політичним відтінком і згодом була використана для репресій проти вченого¹.

На перший погляд може здатися дивним, що кампанія була розгорнута саме проти Яворського. Адже з 20-х років він став провідним українським радянським істориком і успішно виконував відповідальне ідеологічне завдання — створення офіційного підручника з історії України, в якому б з марксистських позицій висвітлювалося минуле українського народу. Це було конче необхідно для «витіснення» широко відомої в республіці «Історії України-Руси» Грушевського.

Яворський написав підручники з історії для вузів і шкіл, що витримали кілька видань, були перекладені на польську та інші мови, як офіційні навчальні посібники, схвалені Наркомосом УСРР². Він фактично став одним з піонерів марксистської історіографії України з притаманними їй початковому періоду недоліками та помилками. Склалася школа Яворського, яка конкурувала з старою (і небезпечною з точки зору ідеологічної) школою Грушевського. Свідченням повної довіри до вченого з боку офіційної влади було призначення його керівником Української наукової комісії Наркомату освіти. Одночасно він обіймав ще кілька науково-організаційних та громадських посад.

За таких обставин більш логічним і обґрунтованим виглядав початок активної боротьби проти Грушевського, ніж проти Яворського. Однак, на думку керівництва союзного «історичного фронту», схема історії України, запропонована останнім, не вкладалася в рамки «Короткого курсу історії ВКП(б)». Не слід ігнорувати й особисту неприязнь до вченого з боку Покровського, який очолював радянську делегацію на VI міжнародному конгресі істориків у Норвегії. До її складу входив і Яворський.

Дискусія про схему історії України Яворського заслуговує на спеціальне дослідження. В даному повідомленні в основному висвітлюються ті аспекти, які проливають світло на ставлення властей до історіографічної спадщини чи особи Грушевського.*

Найголовніші положення своєї схеми Яворський виклав у коротких тезах. На його думку, дореволюційні історики внаслідок класової обмеженості не могли вирішити питання про схему історичного процесу на Україні. Не змогли цього зробити й українські дореволюційні історики, бо тенденційні інтереси українського націоналізму замінювали наявну класову боротьбу «теорією національно-безкласової нації, що її склала федералістична концепція Костомарова та самостійницький світогляд Грушевського».

¹ Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн.— 1990.— № 8.— С. 75—86.

² У 1923—1928 рр. вийшли в світ його праці: «Нарис історії України», «Україна в епоху капіталізму», «Нариси з історії революційної боротьби на Україні», «Історія України у стислому нарисі» та ін.

* Дискусія проходила у травні 1929 р., але її матеріали були видані лише через рік (Літопис революції.— 1930.— № 2—5). З огляду на те, що початок її не стенографувався, а матеріали підготовлені «заднім числом», а також, що вступ «Від редакції» містить однозначно негативну оцінку Яворського, можна припустити, що текст публікації був адаптований до ідеологічних потреб.

Яворський вважав, що не завжди справлялася з вирішенням питання про схему української історії і післяжовтнева марксистська історіографія. Вона хоч і перебудувала старі буржуазні концепції історичного процесу Росії за класовим змістом, але конструкцію схеми цього процесу залишила в старих межах, тобто формально-класовий метод не дав можливості диференційовано підійти до розгляду схеми історії України.*

Формально-класовий підхід властивий і декому з українських істориків-марксистів, що не дає змоги врахувати в українській історії її підпорядкованість на певних етапах свого розвитку «польській, австрійській та російській синтетичній дійсності».

Викладаючи своє бачення схеми, Яворський наголошував, що прихильники марксистського методу не можуть в ім'я абстрактної автономності та абсолютної єдності українського історичного процесу ігнорувати його зв'язок і місце серед інших історичних процесів. Торкаючись питання про діалектично-класову природу української нації, автор тез висловився проти штучного обмежування цього процесу за етнографічним принципом.

Загальна схема історії України Яворського зводилася до таких основних періодів:

— боротьба за шляхи феодалізації в умовах автономності (X—XV ст.), що за доби шляхетської диктатури (XVI—XVII ст.) перетворювалася під релігійними гаслами на боротьбу за первісне нагромадження та територіальне самовизначення, яке й вирішила почасти козацька революція 1648 р.;

— первісне нагромадження XVIII ст. організує у XIX ст. змагання за капіталістичне нагромадження та його національне самовизначення;

— капіталістичне нагромадження з притаманним йому національним антагонізмом породжує свою антитезу — соціалістичне нагромадження, яке у революції 1905 р. знаходить вияв у програмі буржуазно-демократичного визволення від залишків феодалізму та національного гноблення з готовими задатками соціалістичної революції, переростання в яку відбулося у жовтні 1917 р. При цьому пролетарське самовизначення української нації протистояло його дрібнобуржуазній націоналістичній програмі.

Визначив Яворський і основні рушійні сили українського історичного процесу: це — міщанство та козацтво на чолі хліборобської маси проти середньовічного феодалізму, за революцію торговельного капіталу; це — національно-диференційоване міщанство та сільська буржуазія на чолі тієї ж маси проти дворянсько-кріпосницької системи, за буржуазну революцію; це — революційне робітництво разом з російським пролетаріатом у боротьбі за провід селянською революційною масою, з націоналістичною дрібною буржуазією за буржуазно-демократичну революцію; це — зрештою, революційне робітництво України разом з російським пролетаріатом і незаможним селянством проти буржуазії, за класове і національне визволення у соціалістичній революції як частини міжнародної революції.³

Ці положення, як бачимо, дійсно були схематичними, з точки зору марксистської методології — навіть примітивними. Але не слід забувати, що Яворський самостійно намагався відійти від концепції Грушевського і подати марксистське бачення української історії. На наш погляд, саме з кон'юнктурних мотивів він не визнав за Грушевським права на авторство схеми історичного минулого України, бо добре розумів, що навіть найкритичніший розбір її не дав би змоги відкинути звинувачення у схильності до буржуазно-націоналістичних конструкцій.

* У цій тезі міститься критика положень школи Покровського, хоч його прізвище не називається. У виступі Яворського про це говорилося відкрито.

³ Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 269—272.

Дискусія тривала чотири дні — 15, 20, 24, 28 травня 1929 р. У ній взяли участь більш як 10 вчених — М. Волін, І. Гехтман, З. Гуревич, О. Городецька, В. Десняк, Г. Карпенко, С. Мебель, В. Сухино-Хоменко, М. Рубач, М. Свідзінський, Д. Фрід, А. Шпунт та ін.⁴ Це були в основному представники нової генерації істориків-марксистів, які з класових позицій оцінювали історичний процес.

Основними у дискусії стали три проблеми: правомірність критики Яворським школи Покровського; обґрунтованість поглядів Яворського на новітню історію, зокрема на розвиток революційного руху на Україні; ставлення до історичної концепції Грушевського. Хоча про останню фактично не згадувалося у тезах Яворського, учасники дискусії часто торкалися цього питання: одні (їх було мало) — намагаючись захистити, інші — розвінчати лідера українських істориків-марксистів.

Так, В. Десняк підкреслив, що до Яворського була «схема українська буржуазно-націоналістична (М. Грушевський), що фігурувала і по вишах (вузах.— Р. П.) і всюди як єдина схема історії України, виконуючи ворожі функції. М. Яворський перший серед нас... протиставив цій схемі низку підручників і праць».

В. Сухино-Хоменко також заперечував твердження Яворського про відсутність схеми історії України, вказавши: «Маєте хоч би, наприклад, буржуазну схему Грушевського». При цьому він наголосив, що остання — «не наша, невірна, немарксистська». Це визнання і спроби захисту Яворського згодом викликали нападки на Сухино-Хоменка. Зокрема, у ході дискусії його звинуватили в тому, що дана ним характеристика революції 1648 р. «сходиться з Грушевським». На що він відповів: «Ну й що ж? Не можемо ж ми відкидати все, що говорять буржуазні історики, коли це правда»*.

Решта критиків Яворського намагалися довести спорідненість його поглядів на українську історію з поглядами Грушевського або звинуватити у примиренському ставленні до буржуазної історіографії. Так, А. Шпунт, хоч і не прямо, звинуватив Яворського у схильності розглядати історію під кутом зору «українського націоналізму», вказав, що формальний підхід веде до визнання безбуржуазності української нації, а це, мовляв, точка зору Грушевського. Г. Карпенко наголосував, що в оцінці Київської Русі Яворський «цілком приєднується до Грушевського» та й з інших проблем йде його стежкою. Ці ж твердження повторив С. Мебель (визнавши історію Київської Русі як складову частину української історії, Яворський відрікся від Покровського і «солідаризувався з Грушевським»).

М. Волін піддав критиці Яворського за недооцінку «сили історичного місця української буржуазної історіографії». Як значні події він назвав відзначення ювілеїв Грушевського, Багалія та Бузескула, а також вихід їх праць, зокрема IX тому «Історії України-Руси».

Дискусія набувала дедалі більш політизованого характеру. Коли бракувало аргументів чи теоретичної підготовки, верх брали емоції, ідеологічне таврування. Дійшло до того, що Яворського зарахували до «сім'ї Грушевського». Учасниця дискусії А. Каретникова після подібного випадку Мебеля зауважила, що той вчинить «цілком етично», коли зайвять у ДПУ, щоб за Яворським встановили нагляд.

Проте, мабуть, найжорстокіший критиці Яворський був підданий у доповіді директора Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні М. Рубача. Він визнав доведену Грушевським самостійність української історії і водночас наголосив на розходженні з останнім «у методі доказу самостійності історії України, в аргументації». Рубач став на захист Покровського, вказавши, що учасники дискусії відійшли

⁴ Там же.— С. 272—326; № 3-4.— С. 176—237; № 5.— С. 289—324.

* Згодом Українське товариство істориків-марксистів розглянуло схему історії України В. Сухино-Хоменка і в спеціальній ухвалі піддало його погляди гострій критиці (Літопис революції.— 1930.— № 5.— С. 430—432).

від основної теми, а Яворського звинуватив перш за все у небажанні викриття буржуазної, дрібнобуржуазної історіографії, їхньої схеми.

Рубач вимагав, щоб Яворський відмовився від твердження про те, що утворення самостійної Української держави було основною проблемою буржуазно-демократичної революції і водночас визнав підпорядкованість національного питання класовому; від теорії «двокуркульства» (класичного куркуля і фермера.— Р.П.) в українському селянстві; від визнання української буржуазії як рушійної сили буржуазно-демократичної революції; від перебільшення ролі Центральної Ради і т. д.

Наприкінці травня 1929 р. за дорученням зав. агітпропом ЦК КП(б)У Хвилі Рубач підготував доповідну записку про підсумки дискусії. Партійному керівництву республіки вона була потрібна для підготовки всеукраїнського з'їзду істориків-марксистів і визначення ставлення до Яворського — свого офіційного історика, який потрапив під вогонь критики голови радянських істориків-марксистів Покровського та його співробітників.

Рубач визнав, що «тов. Яворський має певні заслуги у боротьбі з Грушевським (він витіснив підручник Грушевського своїм небільшовицьким підручником, але, безумовно, кращим для нас, ніж праці Грушевського)». Однак основну увагу автор записки зосередив на розвінчанні помилок Яворського «як ревізіоністської системи поглядів». У більш різкій формі, ніж у вищезгаданій доповіді, Рубач обгрунтував хибність положень Яворського про рушійні сили революції, роль Центральної Ради, питання про двокуркульство та ін. Загалом Рубач кваліфікував погляди Яворського як «розгорнуту праву платформу на історичному фронті». Згодом акценти у змісті «яворщини» будуть дещо змінені, і вона оцінюватиметься як «ворожа лєнінізмівна система поглядів націонал-демократичного характеру і змісту, прихована за марксистською фразеологією».

Записка Рубача містила й відповідь на питання: яку ж реакцію викличе дискусія з боку буржуазних істориків? Головним він вважав дати правильну лєнінську настанову в історії, у вихованні нових, марксистських кадрів, а не оглядатися на те, що з приводу різкої критики Яворського «скаже М. С. Грушевський чи інший буржуазний ліберал».

Рубач пропонував зберегти Яворського як історика-комуніста, але не за рахунок пом'якшення і замазування його принципових помилок.⁵ Важко сказати, настільки це побажання було щирим. Проте впевнено можна стверджувати, що розгортання битви на історичному фронті цілком узгоджувалося з пошуком «ворогів» у рамках «теорії» про загострення класової боротьби. На поталу цьому Молохові й приносився історик-марксист Матвій Яворський з усіма його заслугами й недоліками. Каюття у теоретичних «гріхах», відмова від звання академіка*, переїзд до Ленінграда лише на деякий час врятували його від репресій.

Нам не вдалося виявити будь-яких свідчень про ставлення Грушевського до дискусії, хоч у ході її неодноразово згадувалося і про його історичну концепцію. Однак основні стріли критики були спрямовані не проти нього, і академік, мабуть, не вважав за потрібне відповідати. Якщо ризикнути змодельювати ставлення Грушевського, то воно могло бути двояким: з одного боку, дискусія велася між істориками-марксистами з приводу тієї схеми історії України, котрої він не сприймав. З іншого боку, Михайло Сергійович розумів, що безжална критика Яворського не віщувала нічого хорошого у ставленні офіційної історіографії, яка дедалі впевненіше ставала на ноги, до його власної історичної схеми. Розумів академік і те, що лише його високий науковий авторитет і від-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 1—41.

* Яворський був обраний академіком ВУАН відразу після дискусії, у червні 1929 р., разом з іншими відомими істориками — В. Ігнатівським, М. Є. Слабченком, Д. І. Яворницьким (ЦНА УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 31, арк. 23).

сутність висококваліфікованих кадрів офіційних істориків стримують розгортання атаки проти нього.

Восени 1929 р. розгромній критиці було піддано одного з найближчих співробітників Грушевського, завідуючого секцією методології і соціологічного обґрунтування історії Гермайзе. Автор рецензії Гуревич, оцінюючи його статтю про розвиток української історичної науки за останнє десятиліття, звинувачував Гермайзе у псевдомарксизмі, відступі від принципу класового підходу, відмові від боротьби проти української буржуазної історіографії тощо.⁶ Одним з основних аргументів при оцінці позиції Гермайзе було його ставлення до історичної концепції Грушевського.

Гуревич висловлював подив з приводу того, що історик, який зараховує себе до «марксистської фаланги», пишався «Історією України—Руси». На якій підставі? Не подобалася йому й та обставина, що Гермайзе з нагоди ювілею Грушевського разом із іншими підписав вітальну адресу, в якій були такі рядки: «М. Грушевський створив українську науку». На його думку, буржуазно-національний максималізм академіка Грушевського, його націонал-буржуазна концепція історії України—це «світогляд, позбавлений будь-якого компромісу».

Автор рецензії дорікав Гермайзе за заявлену апологетику «глибоко ідеалістичної, еkleктичної школи акад. Грушевського», за те, що він не розуміє, що той був і є одним з ідеологів української дрібної буржуазії та найбільшим провідником її впливу на українському історичному фронті. Самого Гермайзе Гуревич кваліфікував як епігона історичної школи Грушевського.

Ця рецензія була яскравим зразком «таврувальної» критики, коли аргументація підмінялася лайливими епітетами. Весь її зміст свідчив, що удар розрахований не тільки і можливо не стільки проти Гермайзе, як проти Грушевського. Вищі ешелони республіканської влади остаточно відвернулися від нього. Молодий, войовничий загаль істориків-марксистів вбачав в академікові мішень для ідеологічно-наукового биття, хоч і не відчував для цього ще достатніх сил. Ознаки опали Грушевського вимальовувалися дедалі чіткіше.

Незважаючи на складність політичної боротьби, Грушевський продовжував плідну науково-організаційну роботу. Очолювана ним кафедра історії України перетворилася на провідну наукову установу історичного профілю. В її складі функціонували три секції: методології і соціологічного обґрунтування історії (керівник О. Гермайзе), соціальної і політичної історії (керівник О. Грушевський), історії культури (керівник М. Грушевський). При кафедрі діяв кабінет примітивної культури, який очолювала К. Грушевська. Всього у колективі було 15 наукових співробітників.

Велику увагу приділяв Грушевський підготовці зміни. При кафедрі навчалися 14 аспірантів. В цей час успішно захистили кандидатські дисертації О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, С. В. Глушко, С. В. Шамрай. Для аспірантів читалися спеціальні курси. Зокрема, М. С. Грушевський вів лекції з сучасної соціології, проблем стародавньої думки, соціальних і культурних течій на Україні. Семінарські заняття з марксизму і лєнізму проводив Гермайзе⁷.

Рамки академічної кафедри, не зв'язаної з вузами, суттєво обмежували можливості розвитку історичних досліджень. Грушевський поставив перед Укрнаукою питання про створення на базі кафедри Історичного інституту. Ця пропозиція була підтримана, але до її практичної реалізації справа не дійшла. Хоч Грушевський, розраховуючи на майбутню реорганізацію, замість трьох секцій створив два відділи: а) історії України; б) примітивної культури і народної творчості. Дру-

⁶ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України.— 1929.— № 9.— С. 55—69.

⁷ Україна.— 1928.— № 4.— С. 155—160.

гий відділ згодом планувалося також перетворити в самостійний науковий інститут. Очевидно, Грушевський мріяв, щоб його очолила дочка Катерина, яка успішно проводила самостійні дослідження у галузі стародавньої культури, етнографії та фольклору, мала монографічні праці, керувала аспірантами.

Наукові плани кафедри охоплювали дослідження проблем соціально-економічного розвитку України, культурних і політичних процесів, що відбувалися в ній протягом останнього трьохсотліття. Як і раніше, одним з головних завдань залишалося виявлення архівних матеріалів з української тематики. Така робота проводилася у сховищах Москви, Ленінграда, Львова і Кракова.

Однак реалізація цих планів вимагала додаткових коштів. Академія їх не мала, і Грушевський постійно звертався за підтримкою до Харкова, але останнім часом не зустрічав там розуміння. В одному із звітів про роботу кафедри він визнавав, що його клопотання «зіставлялися без розгляду і затвердження».

Те, що не вдавалося зробити працівникам кафедри, певною мірою компенсувалося за рахунок діяльності численних комісій Історичної секції, які очолював Грушевський. У 1928 р. було створено нові комісії— українсько-молдавську, старої історії України, української історіографії. Перша— займалася вивченням культурно-історичних взаємин двох народів. Актуальність цієї проблеми значно зросла з утворенням у складі УСРР Молдавської АСРР. Друга— зосередила зусилля на вивченні проблем прадавньої історії України, Київської Русі. Третя— розпочала роботу з підготовки до видання творчої спадщини В. Б. Антоновича, плануючи опублікувати 8—9 томів вченого.

Історична секція та її видання, спрямовувані Грушевським, постійно відзначали пам'ятні дати, пов'язані з життям і діяльністю визначних діячів української науки і літератури. Зокрема, спеціальні наукові сесії були присвячені Шевченкові, Драгоманову, Костомарову, Лазаревському, Максимовичу.

У березні 1928 р. таке засідання проводилося з нагоди двадцятиріччя з дня смерті учителя Грушевського— Володимира Боніфатійовича Антоновича. Вдячний учень виступив з доповіддю на тему «З соціально-національних концепцій Антоновича». Матеріали цього засідання, наукові розвідки про вченого, його епістолярна спадщина потім публікувалися у журналі «Україна».⁸

У листопаді 1928 р. з ініціативи Грушевського було відзначено двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві. У доповіді «Велике діло» фундатор товариства оцінив його як суто українське і суто наукове, що пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями раніше на ґрунті галицьким. Грушевський поіменно назвав усіх п'ятдесят зачинателів товариства, багатьох з яких на той час вже не було в живих. Присутніх на урочистостях привітала одна з перших його членів Олена Пчілка (О. П. Косач). Матеріали цього наукового засідання також були вміщені у журналі «Україна».⁹

Взагалі цей друкований орган Історичної секції, заснований як науковий журнал українознавства, часто публікував праці Грушевського та представників його історичної школи. Тематика часопису спрямовувалася головним редактором, але була досить різноманітною: статті і замітки з історії соціальної і політичної, культури, археології, етнографії, краєзнавства, мистецтва, мови, літератури. Публікувалися в ньому і матеріали про літературне і громадське життя ХІХ— початку ХХ ст.: мемуари, листи, раніше не надруковані твори, архівні документи. Добре працював відділ критики.

⁸ Там же.— № 5.— С. 3—116; № 6.— С. 48—96.

⁹ Там же.— 1929.— № 32.— С. 3—45. З цього року нумерація журналу була не щорічною, а суцільною.

Найбільшою заслугою редколегії журналу слід вважати публікацію творчого доробку істориків доби українського відродження 20-х років. Їх праці були підготовлені на широкій, унікальній, значною мірою втраченій нині архівній базі. Світ побачили чимало безцінних джерел, невідомі літературні твори, багату епістолярія.

Журнал постійно вміщував бібліографічні огляди літератури, яка виходила в республіці, знайомив читачів з новітніми розвідками зарубіжних авторів з проблем слов'янознавства, соціології, суспільної думки. Видання віддало належне пам'яті не тільки, говорячи словами Грушевського, корифеїв боротьби за «національне розкріпачення України», але й десятків «заслужених для української науки і українознавства діячів». У спеціальній рубриці «Некрологія» було вміщено понад 80 коротких повідомлень про життя і діяльність цих людей. «Україна» залишається чи не єдиним джерелом вивчення діяльності Історичної секції ВУАН, особисто її голови.

Грушевський був одним з найактивніших авторів журналу. За час його існування він опублікував там більш як 20 ґрунтовних статей, близько 50 рецензій і оглядів, десятки заміток, некрологів, реплік.

Слід зазначити, що Грушевський послідовно дотримувався декларованого у першому номері часопису застереження про те, що журнал не буде публікувати матеріалу, який «безпосередньо належить до історії Компартії і революції (Жовтневої.—Р. П.)». Мабуть, не без тиску цензорів у №6 за 1927 р. було вміщено статтю «Десятиліття Жовтневої революції і українська наука», написану Гермайзе. Але про Жовтень у ній немає навіть згадки. Адже Грушевському та його учням ідейно і духовно близькою була Лютнева революція. Саме тому №1—2 за цей же рік розпочинався посвятою десятиям роковинам визволення України від царського панування. Тут же подано спогади про березневі дні 1917 р. у Києві.

Позиція Грушевського щодо спрямованості журналу зумовлювалася його політичними поглядами, насамперед неприйняттям комуністичної ідеології. Один з його критиків — З. Гуревич прямо заявив, що академік навіть не пробує «коккетувати з марксизмом». Популярність «України» непокоїла керівництво відділу преси ЦК КП(б)У. Порівнюючи це видання з журналами «Червоний шлях», «Життя і революція» та іншими, автор одного з оглядів, підготовленого для згаданого відділу, визнавав: «Набагато більшим впливом серед верхів української інтелігенції, захоплюючи частково і її низи, користується «Україна» проф. Грушевського, хоч вона й видається на радянські гроші». До речі, порівняно з громадсько-політичними журналами тираж «України» був невеликим — 700—800 примірників.*

На наш погляд, журнал «Україна» (який Грушевський вважав спадкоємцем друкованого органу Українського наукового товариства у Києві) заслуговує на ґрунтовне монографічне дослідження, неупереджену оцінку вкладу цього унікального видання в українську історіографію.

Якщо в цілому оцінити науковий доробок Історичної секції ВУАН, то кінець 20-х років став періодом найбільш плідної праці співробітників кафедри, численних комісій і самого Грушевського. У цей час вийшли в світ кілька випусків «Записок Історико-Філологічного Відділу», II—IV книги «За сто літ», наукові збірники за 1928—1929 рр., «Український архів» та ще кілька видань. Всі вони видані під редакцією Грушевського. Під керівництвом К. Грушевської підготовлено I—III випуски наукового щорічника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». Читачі отримали черговий том «Історії України—Руси» Грушевського.¹⁰

* У 1924—1931 рр. вийшли 42 номери журналу.

¹⁰ Записки Історико-Філологічного Відділу.— Кн. XVII.— К., 1928; Кн. XX.— К., 1928; Кн. XXIV.— К., 1929; За сто літ.— К., 1928—1929.— Кн. II—IV; Науковий

Саме в цей час було підготовлено багато рукописів, які планувалося видати у наступні роки, але, на жаль, репресії проти Грушевського та керованих ним установ перервали задуману роботу. Більшість цих матеріалів, у тому числі й з історичної спадщини Грушевського, було втрачено. Хотілося б вірити, що не назавжди.

Кінцем 1929 р. позначена остання спроба керівництва республіки залучити Грушевського до керівних органів ВУАН. Вона була зроблена на фоні критики вченого і його учнів з боку істориків-марксистів. Можна з упевненістю стверджувати, що її ініціатором виступив Скрипник. Сьогодні важко реконструювати спонукальні мотиви наркома освіти. Мабуть, було поєднання особистих симпатій і політичного прагматизму. Вже був готовий сценарій процесу «Спілки визволення України», за яким проходило понад 40 представників української інтелігенції, в тому числі Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Слабченко та ін. Керівництво республіки мало зважати на реакцію на нього членів академії і не в останню чергу Грушевського.

22 листопада Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про Академію наук». Було намічено новий склад президії ВУАН, до якого включено Заболотного — президент, Воблого і Шліхтера* — віце-президенти, Корчак-Чепурківського — неодмінний секретар. Скрипникові доручалося провести переговори з Грушевським про його входження до президії. Однак, мабуть, великої надії на те, що останній погодиться, не було, бо тут же робилося застереження: «у випадку відмови членом президії висунути т. Яворського». Як і очікувалося, Грушевський відмовився ввійти до складу президії ВУАН.

Через кілька днів зібралися загальні збори академіків. На пропозицію Воблого поза чергою розглядалося питання про «Спілку визволення України». В його обговоренні взяли участь академіки Соколовський, Палладін, Корчак-Чепурківський. Багалій оголосив проект резолюції, в якій таврувалися ганьбою контрреволюційні змовники, «що назвали себе «Спілкою визволення України», що даремно намагаються ніби під національним прапором, а на ділі в інтересах заклятих ворогів українських трудящих мас зірвати непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки». Резолюція була прийнята одноголосно.¹¹ Отже, й академік Грушевський проголосував за політичний осуд тих, кого «залучили» до «СВУ». Піднімав руку і, мабуть, не мав і гадки про те, що через рік тими ж режисерами з ДПУ йому буде відведена керівна роль у новій «контрреволюційній» організації.

19 грудня 1929 р. ВУАН направила привітання Сталінові з нагоди дня його народження, в якому запевнила ювіляра, «що вона твердо ітиме шляхом єднання науки і праці, непохитно стоятиме на фронті будівництва соціалістичної культури, здійснюючи заповіт Леніна, що тільки під проводом переможного пролетаріату та його Комуністичної партії зможе людство дійти до кращого майбутнього, до комунізму».¹² Текст вітального листа був підготовлений чи схвалений президією, і Грушевський, напевне, не мав до нього відношення.

збірник за 1928 рік.—К., 1928; Науковий збірник за 1929 рік.—К., 1929; Український архів.—К., 1929.—Т. I; Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.—К., 1928; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.—К., 1928; Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура і її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. Науковий щорічник за редакцією К. Грушевської за 1927 р.—К., 1928.—Вип. 1—3; Грушевський М. Історія України—Руси. Тому дев'ятого перша половина (Хмельниччина, роки 1650—1653).—К., 1928.

* Шліхтер і Затонський влітку 1929 р. були обрані дійсними членами ВУАН. Перший за спеціальністю економічні, другий — хімічні науки.

¹¹ Вісті Всеукраїнської Академії наук.—1929.—№ 11-12.—С. 18—19.

¹² Там же.—С. 54.

1930 рік посилив політичний дискомфорт академіка. Він пізніше визнав, що його лякали масштаби і форми колективізації, ліквідація куркульства як класу, суцільне винищення трудових мас, яким присягався служити соціаліст Грушевський. Політична реакція, яка посилилася у суспільному житті країни, не минула й академії. Поновилися нападки на Яворського. У середині лютого Політбюро ЦК КП(б)У зажадало, щоб він відмовився від посади члена президії ВУАН, на яку нещодавно його рекомендувало.

19 квітня завершився процес у справі «СВУ». За вироком суду Єфремов та інші її «члени» отримали різні строки тюремного ув'язнення. У зв'язку з цим перед ВУАН було поставлено вимогу негайно вивести Єфремова і Слабченка зі складу академії, а Яворському запропоновано добровільно вийти з її президії. Наркомату робітничо-селянської інспекції доручалося негайно розпочати чистку апарату ВУАН. Святкування її десятиліття черговий раз перенесли, цього разу на весну 1931 р.¹³

Після розгрому «СВУ» в пресі була розгорнута відповідна масова пропагандистська кампанія. З статтями на дану тему виступили керівники ідеологічного фронту республіки Скрипник, Любченко, Хвиля¹⁴, в яких цілеспрямований удар завдавався по Єфремову. Про Грушевського у цих публікаціях не було і згадки. Лише А. Річицький у статті «Національна програма українського соціал-фашизму»¹⁵, розвінчуючи ідеолога і теоретика «недобитків української есерівщини» М. Шаповала, наголошував на спорідненості його з Винниченком—Грушевським, але вказував, що теоретичні засади останніх порівняно з Шаповаловими виглядають як «наївні іграшки».

Розпочата навесні 1929 р. дискусія в середовищі істориків-марксистів УСРР не вщухала. З огляду на це не відбувся навіть їх з'їзд. Наприкінці року до ЦК КП(б)У доповідню записку направив науковий співробітник Інституту історії партії М. Волін. Головне її вістря цього разу було спрямоване проти керівника інституту Рубача. Він звинувачувався у тому, що жодного разу не виступив ініціатором боротьби проти буржуазної історіографії, гальмував викриття «яворщини» (очевидно, малася на увазі пропозиція зберегти Яворського як комуніста-історика.—*Р.П.*), фактично вів «опортуністичну критику». Йому інкримінувалася також «ревізія ленінізму», «спорідненість з Каменевим», «немарксистські підходи» тощо. Волін, зокрема, наголошував: «Не дивлячись на те, що на Україні існує ціла школа буржуазних істориків (Грушевський, Багалій та інші) зі своїми організаційними центрами, друкованими органами і кадрами, буржуазна історіографія не отримала скільки-небудь рішучого і систематичного відпору з боку істориків-марксистів. До цього часу не розгромлені теоретичні концепції істориків—фашистів (Слабченко, Гермайзе та інші)»¹⁶. Для виправлення становища автор записки пропонував вжити «відповідних» заходів.

З обранням дійсними членами ВУАН Скрипника, Шліхтера, Затонського, а також зростанням у ній партійного про шарку там була створена більшовицька фракція, яку очолив Скрипник. На її розгляд Політбюро ЦК КП(б)У стало передавати питання про політичне становище в академії. Зокрема, 11 грудня 1930 р. на засіданні комфракції обговорювалося питання «Про стан у ВУАН». У прийнятій нею постанові зазначалося, що останнім часом в академії посилилася групова боротьба між Воблим і його групою (Яснопольський, Шмальгаузен, Птуха та інші) та Грушевським, Новицьким й іншими. Воблий звинувачувався у тому, що не зробив належних висновків з процесу «СВУ», вперто і настирливо проводив антикомуністичну лінію при доборі кадрів. «Грушев-

¹³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34.

¹⁴ Більшовик України.— 1930.— № 5—6, 8, 9—10.

¹⁵ Там же.— № 5-6.— С. 30—41.

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3100, арк. 163—195.

ський, зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Зокрема, він звинувачувався у неконкретних виступах, поширенні чуток про його утиски, написанні анонімних заміток для західної преси і т. д.

Ці групи оцінювалися як різні за політичним спрямуванням: Воблого — як російської великодержавної орієнтації, Грушевського — як українського націоналістичного гатунку. Проте разом вони склали «невизначений блок». Все це, на думку комфракції, становило загрозу ВУАН і вимагало вжиття заходів для «переборення знахабнелих ворожнечо-класових елементів». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН».

У той час, коли керована Скрипником комфракція академії прагнула боротися проти Грушевського цивілізованими методами, в ДПУ завершувалася розробка плану більш радикальних заходів. Фабрикувалася ще масштабніша, ніж «СВУ», справа так званого «Українського національного центру» («УНЦ»). Його головою і був «поставлений» академік Грушевський.

Керівництво республіки вирішило використати саме цей вже апробований метод боротьби з в цілому пасивною політичною опозицією, до якої входила частина української інтелігенції. 22 березня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР Балицький доповів про справу «УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної акції. Не викликали заперечень з боку вищого партійного і державного керівництва республіки і наміри ДПУ щодо Грушевського. Наступного дня його було заарештовано.

(Далі буде)

Одержано 23.05.91

Освещаются последние годы жизни М. С. Грушевского на Украине, развертывание борьбы против него со стороны официальной историографии.

150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова

В. Г. Сарбей (Київ)

До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання

В статті проаналізовано основний зміст національної програми М. П. Драгоманова як загалом, так і щодо конкретного розв'язання «українського питання». Автор розповідає, як ставилися до неї сучасники — послідовники і опоненти видатного українського вченого і суспільно-політичного діяча — І. Я. Франко, М. І. Павлик, М. С. Грушевський, В. І. Ленін та ін., розкриває своє бачення драгомановської творчої спадщини в контексті Декларації про суверенітет Української РСР, Закону про державність української мови та інших документів, прийнятих Верховною Радою республіки в наш час.

«Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом»¹. Таким образним висловлюванням розпочав промову з нагоди вшанування 30-річчя творчої діяльності М. П. Драгоманова один з найвидатніших його учнів, що став не меншою постаттю в історії й культурі України, І. Я. Франко. А на завершення великий український письменник і революціонер-демократ сказав: «Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох...»².

Нам уявляється, що обидва висловлювання мають сенс і сьогодні і що вони однаковою мірою стосуються обох цьогорічних світового значення ювілеїв — Михайла Петровича Драгоманова (18/30/IX.1841—21.VI.(2.VII) 1895) і Михайла Сергійовича Грушевського (17/19/IX.1866—25.XI.1934). Вересневі дні народження першого й другого відокремлені один від одного періодом у 25 літ. Ще донедавна в часи, поіменовані тепер культівськими і застійними, на обидва імені було накладене найсуворіше офіційне табу і відкрито їх можна було називати лише в критичному забарвленні. Нині ж український народ разом з усім прогресивним людством відає заслужену шану 150-річчю одного і 125-річчю другого, хоч їхні підходи до розв'язання важливих суспільно-політичних питань, у тому числі й національного, далеко не в усьому збігалися. Та й після недавнього проголошення державного суверенітету Української РСР нашій громадськості, безперечно, більше імпонує ім'я М. Грушевського, який на практиці закладав підвалини незалежності України. Однак не слід забувати й про те, що протягом усього творчо свідомого періоду свого життя, аж до кінця 1917 р., він боровся не за самостійну, а за автономну Україну в складі докорінно демократизованої Росії, тобто фактично слідував заповітам М. Драгоманова. І хто знає, можливо, якби не державний переворот 1917 р. у Петрограді, що увійшов в історію як Велика Жовтнева соціалістична революція, чи не здійснилася б мрія М. Драгоманова про утвердження федеративного устрою співжиття народів колишніх багатонаціональних імперій — Російської і Австро-Угорської?!

В усякому разі, коли громадянська війна вже йшла до переможного завершення на користь більшовиків, і вони впритул зайнялися державним будівництвом на засадах радянської федерації (шляхом зміцнення взаємин радянських республік Росії і України), згадали й творчу спадщину найавторитетнішого, як на той час, в усій Європі вітчизняного теоретика і пропагандиста федеративних ідей. 1920 р. у тодішній столиці Радянської України Харкові Всеукраїнським державним видавництвом було випущено в світ десятитисячним тиражем збірник «1895—1920. Пам'яті Михайла Драгоманова». В передмові до нього зазначалося, що серед широких кіл українського суспільства ім'я вченого ще не здобуло належної оцінки та пошани, а між тим 25-ті роковини з дня його смерті прийшлися на часи, здавалося б, цілковитої перемоги та втілення в життя «щиро інтерналістичних і соціалістичних ідеалів велетня українського ренесансу, великого українця-соціаліста, великого благовістителя соціалістичної України».

Досить знаменним було й те, що у написаному цілком з прорадянських позицій Я. Довбищенком ґрунтовному нарисі «Михайло Драгоманів. Його життя, наука, політична та громадська діяльність» й словом не згадувалося про найрізкіше засудження його «націоналістичного міщанства» в основоположних і вже й тоді досить активно спопуляризованих серед широких читацьких мас ленінських працях «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення»³. Отже, в 1920 р. Радянська Україна ніби з мовчазної згоди тодішнього загальноновизнаного і активно діючого лідера ра-

¹ Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова // Зібрання творів у 50-ти т.— К., 1986.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 220.

² Там же.— С. 227.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 140; Т. 25.— С. 283.

дянського соціалістичного будівництва віддавала шану розкритикованому ним українському федералістові, який органічно не сприймав ніякого державного централізму, вбачаючи в ньому засіб соціального й національного поневолення мас правлячою диктатурою.

Та насправді В. І. Ленін не все відкидав у творчій спадщині М. Драгоманова. Наприклад, при написанні дуже важливої для розробки принципів ставлення революційного пролетаріату до буржуазної інтелігенції праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (1901 р.), тавруючи реакційну антидемократичну політику царизму і політичну імпотенцію російського лібералізму, він якнайширше використав фактичний матеріал з виданої за кордоном у 1889 р. брошури М. Драгоманова «Либерализм и земство в России»⁴. Причому в праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» містилися не тільки численні посилання на брошуру Драгоманова, а й схвальні оцінки ряду висновків її автора⁵. З матеріалів редакційної М. Драгомановим газети «Вольное слово», що видавалася у Женеві у 80-х роках ХІХ ст., В. І. Ленін використав статтю «Толцыте и отверзется», написану самим редактором. У ній йому, напевно, імпонували і переконливі заяви про марність очікування від самодержавства задоволення ним насутих суспільно-політичних потреб населення, і рішучі заклики до всіх опозиційних сил приєднуватися до енергійної боротьби соціально-революційних гуртків проти царського уряду, і різка критика ліберального славослів'я реформістській політиці царизму, в кінцевому підсумку спрямованого на зміцнення його влади⁶.

Отже, у В. І. Леніна ще до революційного піднесення 1917 р., яке підняло на визвольну боротьбу народи Російської імперії, існували не тільки негативні, а й позитивні оцінки суспільно-політичних поглядів М. П. Драгоманова з національного питання. З початком же відвертої боротьби за державну владу лідер більшовиків докорінно змінив свої думки про федералістичні ідеї (вони становили основу суспільно-політичного світогляду Драгоманова) і перейшов від повного несприйняття їх до визнання допустимості використання як засобу розв'язання національного питання.

Однак після смерті вождя більшовиків його критичні й далеко не безспірні зауваження на адресу М. П. Драгоманова були роздуті ідеологами сталінізму настільки, що великий український федераліст прирікався на повне забуття. Сталіну, який видавав себе за прихильника державного федералізму, а насправді був невідступним будівником унітарної держави безправних народів, стала на заваді творча спадщина Драгоманова, про якого А. В. Луначарський сказав, що він «лишається джерелом світла, що дивує яскравістю і красою свого розуму, і лишається великим учителем, котрий далекозорістю і правдолюбством не нижче самого Чернишевського»⁷.

Тут процитовано заключний висновок із статті А. В. Луначарського «Шевченко і Драгоманов», яку вперше було надруковано 1914 р. у журналі українських соціал-демократів «Дзвін», а 1920 р. опубліковано вдруге у згадуваному нами збірнику «Пам'яті Михайла Драгоманова». Там же у нарисі Я. Довбищенка відзначається, що ще за свого життя вчений зазнавав критичних нападок саме за позицію в національному питанні. Одні ляляли його за «шовінізм», «революційність», «демократизм», «анархізм», інші — за «космополітизм», «поміркованість», «лібералізм» та «нігілізм».

Сам Михайло Петрович у написаній 1883 р. автобіографії змушений був визнати, що все життя полемізував друкованими статтями

⁴ Див.: Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України.— К., 1972.— С. 237.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 26, 27, 38—39, 45.

⁶ Сарбей В. Г. Назв. праця.— С. 245—246.

⁷ Пам'яті Михайла Драгоманова.— С. 55.

і рукописними листами проти нападок на нього з боку російських, польських, німецьких, українських (і особливо галицьких) діячів як консервативного, так і революційного напрямів, узагальнивши це спостереження таким багатозначним висновком: «А треба сказати, що у своїй довголітній полеміці з різними таборами я жодного разу не зустрічався з противником цілком добросовісним, тобто таким, який би виклав вірно мої думки та потім і спростував би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, мені доля надсилала завжди таких противників, які розпочинали з того, що перекручували найбезцеремоннішим чином мої думки, а кінчали наклепами на мою особу»⁸. На це саме скаржився М. Драгоманов і в одному з листів до І. Франка. «Я завше прожив так, — писав, зокрема, він, — що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що якщо що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдачне. З «Истор. Польшею» мені дійсно пощастило: її лаяли з 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали і т. ін.»⁹.

Сам автор вважав свою працю «Историческая Польша и великорусская демократия» програмною щодо пояснення історії виникнення українського питання і визначення шляхів його розв'язання, як і національних питань інших народів. Досить містку, хоча й стисло анотацію до цієї праці Драгоманов подав у продовженні автобіографії (1889 р.): «Историческая Польша и великорусская демократия» — вийшла й окремою книгою (1882). В ній я зробив історичний і критичний огляд революційних рухів у Росії з 60-х років у зв'язку з польським та українським питаннями і взагалі питанням політичної волі й децентралізації у Росії і закінчив її програмою політичної і адміністративної реформи у Росії на засадах автономії земських одиниць — общин, повітів, губерній, або областей. В рамках цієї автономії я передбачав і розв'язання національних питань у Росії, висловлюючись, таким чином, проти всяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад за таке розв'язання національного питання, яке, наприклад, існує в Швейцарії (де ні вся країна, ні навіть кантони зовсім не розділені за расовим принципом) і яке виробляється у Бельгії (між фламандцями і валлонами)»¹⁰.

Найкращим і найважливішим у величезному драгомановському історико-публіцистичному доробку вважав цей твір й І. Я. Франко. Він, образно кажучи, вцілів у десятку, коли привселюдно проголосив, чим же саме і кому твір Драгоманова затуманив очі. За висловом І. Франка, в «Исторической Польше и великорусской демократии» автор показав, «як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вміли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі чимраз голосніше домагаються своїх прав як самостійного народу»¹¹.

⁸ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 68. Зазначимо, що до наших днів триває полеміка навколо особи М. П. Драгоманова, його наукової, публіцистичної і громадської діяльності, змісту його творчої спадщини та її ідейно-політичного спрямування (Див.: Вітчизна.— 1965.— № 8.— 167—174; Исследования по отечественному источниковедению.— М.; Л., 1964.— С. 163—178; Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1970.— Вып. 3.— С. 290—321; Комуніст України.— 1972.— № 11.— С. 93—95; Літературна Україна.— 1981.— 16 жовт.; Радянське літературознавство.— 1983.— № 6.— С. 62—66).

⁹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887—1895.— Львів, 1908.— С. 45.

¹⁰ Драгоманов М. П. Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] Leon Sicher. В начале февраля 1889 [года] // Літературно-публіцистичні праці.— Т. 1.— С. 69.

¹¹ Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова // Зібрання творів у 50-ти т.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 226.

Справді, М. Драгоманов першим на повний голос відважився сказати правду про нехтування національних прав українського народу з боку не тільки відвертих реакціонерів, а й діячів польського та загальноросійського визвольних рухів. Зовсім не помічали існування українського народу як окремого етносу чи нації (і це довів Драгоманов) ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, ні О. І. Герцен, ні М. Г. Чернишевський, ні російські народники, ні російські соціал-демократи. Те ж саме стосується і польських та російських революціонерів — як сучасників, так і нащадків Драгоманова.

Найбільш нетерпимими щодо змісту «Исторической Польши и великорусской демократии» виявилися лідери російської соціал-демократії — від Плеханова до Леніна. Вони одностайно й різко засудили дошкульний для них твір, бо й самі недооцінювали українське питання, вважали українців носіями лише мовно-діалектичних відмінностей серед мас російського (великоруського) або польського народів. Недивно тому, що й у радянський час «Историческая Польша и великорусская демократия» сприймалася навіть освіченою громадською як явище цілком одіозне, хоч мало хто звертався безпосередньо до оригіналу, послуговуючись лише ленінською критикою. А без глибокого ознайомлення з ним не можна ні до кінця розібратися у перипетіях історії українського національного і загальноросійського визвольних рухів, ні з'ясувати погляди автора на українське питання і шляхи його розв'язання.

На думку М. Драгоманова, російські й польські революціонери в ігноруванні самостійних національних та соціальних інтересів українського народу нічим не відрізнялися від російського царизму й правлячих кіл Речі Посполитої. Найбільше дісталосся від Драгоманова його спільникам по визвольній антицаристській боротьбі, учасникам загальноросійських революційно-народницьких організацій, які діяли на Україні. Можливо, в своєму безкомпромісному ставленні до «українського питання», беззастережному прагненні добитися того, щоб про його рідний народ знали в усьому світі як про такий, що не поступається ні культурою, ні мовою перед іншими, щоб його поважали як цілком самостійну націю й освічені люди на його батьківщині, в тому числі й народницькі революціонери, Драгоманов дещо нехтував самовідданістю останніх у їхній боротьбі проти царизму не на життя, а на смерть. Однак якщо згадати й сьогоденні труднощі з впровадженням у життя Закону про українську мову як державну та реакцію на нього з боку чималої частини сучасного населення України, а серед нього і багатьох українців за національністю, то можна цілком виправдати їдке й водночас дуже болісне глузування Драгоманова з приводу того, що «південноросійські соціалісти», тобто члени народницьких гуртків на Україні, вважали, що українську мову можна вживати усно в розмовах з «простими людьми», але ні в якому разі цього не можна робити у друкованій пропаганді, яка має вестися винятково російською мовою.

А далі М. П. Драгоманов навів прямо-таки вбивчий приклад нехтування народницькими революціонерами української мови: «...З «Чигиринської справи» 1876 р. дізнаємося, що російські соціалісти, українські уродженці, які там діяли, проповідували організацію «тайної дружини», не знаючи, що по-українському «дружина» означає «любовниця, наречена»¹². Обрусілих українських інтелігентів Драгоманов називає «іноземцями вдома», а російським революціонерам дорікає й за повне нехтування історії України в їхній «соціалістичній пропаганді», хоча вони широко використовували в ній фактичний матеріал з історії Росії та багатьох зарубіжних країн¹³.

¹² Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.— Киев, 1917.— С. 94.

¹³ Там же.— С. 101, 88.

Чи не найбільше обурення у Драгоманова викликало перекручення російськими соціалістами запозичених ними, за його висловлюванням, з творів К. Маркса, Ф. Енгельса та Ф. Лассаля ідей інтернаціоналізму (за драгомановською термінологією — космополітизму). Ці ідеї підносилися як такі, які нібито в Росії об'єктивно відповідали централістично-обрусительній (Драгоманов називає її протинаціональною) ідеологією, що її пропагували російські революціонери. «В числі софізмів, які пускалися в хід обрусителями, — читаємо в «Исторической Польше...», — був і такий, що нібито, мовляв, всесвітня культура вирає від стирання національностей, хоча пани-обрусителі чомусь не починали виконання цієї «вимоги всесвітньої програми» із стирання своєї національності»¹⁴.

І тут одразу ж пригадуються обрусителі з правлячих кіл Радянського Союзу і Радянської України, наполегливу русифікаторську політику яких затаврував І. М. Дзюба у своїй ще 1965 р. написаній, але вперше опублікованій лише 1990 р. праці під красномовною назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Хіба не перегукуються з вищенаведеною цитатою з «Исторической Польши...» хоча б такі висловлювання І. М. Дзюби: «А от ті, хто сьогодні сповідує... поглинення багатьох націй «зразковою російською», — ті зуть це... марксизмом і комунізмом! Який гіркий і безглуздий парадокс!»; «...А Маланчук підставляє сюди своє начало всіх начал: злиття всіх націй Союзу в російській нації, особливо ж національне розчинення України в Росії»; «...Чому всі ті на Україні, кому нібито *байдуже*, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) *саме і тільки* до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня «байдужість» та «інтернаціональна безсторонність», коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості?.. Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути самими собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ, позбавляючи і його власного обличчя? Чи це шлях до рівності і вселюдської солідарності?»¹⁵.

Зважаючи на те, що М. Драгоманов жив в інший час та ще й в еміграції, що забезпечувало йому порівняну особисту безпеку, відповідні думки про інтернаціоналістську фразеологію як облудне прикриття підступної русифікаторської поневолюючої політики він міг сформулювати значно різкіше: «В Росії ж від неточності терміну «нація», «національний» і вживання його на французько-якобинський манер, в розумінні державному, і особливо від змішування ідей космополітизму з ідеєю обрусіння відбулося найжахливіше непорозуміння, яке привело до того, що дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу Інтернаціоналу: «Пролетарі всіх країн (націй), єдняйтеся!» у такому вигляді: «Пролетарі всіх країн, підлеглих російській державі, обрусівайтесь!». Звичайно, з такою ясністю цю формулу майже ніхто з російських соціалістів не проголошував, особливо в пресі, і навіть майже всі вони ображались, коли їм вказували, що їхня система дій відповідає саме такій формулі, але, однак, якщо не в теорії, то на практиці багато хто «з російських» соціалістів у своєму середовищі були такими ж нівеляторами-обрусителями, якими у своїй сфері були пани Каткови та інші вороги і соціалістів, і будь-яких національних автономістів»¹⁶.

Безперечно, це висловлювання й через сотню років дошкуляло провідникам русифікаторської політики на Україні (а, можливо, й сьогодні бере за живе тих, хто не згоден з недавно прийнятим Законом про

¹⁴ Там же.— С. 74.

¹⁵ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 7.— С. 112; № 7.— С. 106; № 8.— С. 101.

¹⁶ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.— С. 75.

українську мову як державну в нашій республіці?). За змістом «Інтернаціоналізм чи русифікацію» можна вважати продовженням «Исторической Польши и великорусской демократии». В них порушуються одні й ті ж питання, пов'язані із захистом мови, а отже, і самої української нації. Обидва автори підтверджують свої висновки великим фактичним матеріалом. Є й збіги у конкретно-історичних прикладах, посилаючись на певних діячів минулого, їхні висловлювання.

Прямо використати творчу спадщину М. Драгоманова І. Дзюба не міг, оскільки вона перебувала тоді якщо не під забороною, то, за певне, під підозрою у ревнителів офіційної ідеології. Однак ім'я одного з найвидатніших українських учених і суспільно-політичних діячів він назвав кілька разів і відверто висловив своє глибоке обурення з приводу того, що найбільші українські вчені в галузі суспільних наук — М. Грушевський і М. Драгоманов — «люди із світовим ім'ям і світовим визнанням, не відомі в своїй країні»¹⁷. Та й не можна було сподіватися на дозвіл друкувати праці, концепції яких ніяк не вкладалися у фальшивий методологічний фундамент радянської історіографії, на якому будувалися всілякі «теорії» про «возз'єднання» чи «добровільне приєднання», про визвольну зовнішньополітичну місію Російської імперії тощо. Ці «теорії» І. Дзюба піддав нищівній критиці.

М. П. Драгоманов же взагалі давав однозначно негативну оцінку політиці царизму щодо завойованих ним народів. В «Исторической Польше...» він категорично застерігав про марність сподівань на те, що самодержавний цар із своїми ще більш самодержавними чиновниками може задовольнити актуальні вимоги громадськості про надання волі особи і національності. Він наголошував, що боротьба за повалення самодержавства повинна відбуватися на федеративних засадах, тобто на запереченні «єдності Росії» або «єдності російського народу», і пропонував російським революціонерам відмовитися від вживання цієї централістичної термінології, яка об'єктивно пропагувала великоросійську винятковість і тим самим фактично обмежувала їхній вплив на широкі маси населення Російської імперії: «Маси великоросійські, за розвитком у них 500-річною історією поклоніння царю, не співчують боротьбі російських революціонерів саме з царем; — невеликоросійські ж народи революціонери не зуміли зацікавити цією боротьбою»¹⁸.

Драгоманов змальовує зовсім не традиційно-ідилічну характерну для тодішньої офіційно-самодержавної (втім, і для пізнішої — радянської!) пропаганди картину возз'єднання України з Росією» 1654 р., а, навпаки, таврує «тупоголових політиків» царя Олексія Михайловича, що складала йому звернення до українського народу, не рахуючись з його національними вільнолюбивими рисами (без холопсько-монархічних звичок) й брутально поводитися з ним, внаслідок чого вже через чотири-п'ять років серб Крижанич спостерігав в українців сильну «політичну ересь, що жити під православним царством московським гірше турецької муки та єгипетської роботи»¹⁹. До речі, приєднані до Росії в той же період білоруси вже через рік говорили, що вони «замість кращого у гіршу неволю потрапили». Словом, московські політики, як пише Драгоманов, у XVII ст. по суті здійснили «ампутацію від Польщі непольських земель» і виявились нездатними «утримати за собою симпатії населення Литви, Білорусії і України». Зокрема, ново-приєднані до Росії українські землі зазнали політичної централізації, денационалізації вищих класів суспільства, кріпосного права, внаслідок

¹⁷ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 7.— С. 90.

¹⁸ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.— С. 5.

¹⁹ Там же.— С. 11.

чого «національність українська вмерла до самого XIX ст., коли вона була відкрита купкою поетів та учених»²⁰.

На сторінках «Исторической Польши...» Драгоманов виклав своє бачення військово-дипломатичної політики Росії в XVI—XVIII ст., яке за змістом так нагадує те, що можна прочитати у К. Маркса в його «Викритті дипломатичної історії XVIII ст.» або у Ф. Енгельса в його «Зовнішній політиці російського царизму», хоч обидві ці праці побачили світ пізніше. Свої глибоко аргументовані оцінки наслідків Переяславської ради для українського народу Драгоманов зробив ще раніше у так і не завершеній праці «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)». Запланована ним для опублікування у першому випуску альманаху «Громада», вона зусиллями М. Павлика побачила світ спочатку 1896 р. у Франковому журналі «Жите і слово», а 1909 р. — надрукована окремою брошурою у Львові.

Нинішнього року з'явилася перша радянська публікація цієї праці Драгоманова. Проте вступна стаття до неї викликає заперечення. Її автор В. Довгич, очевидно, прагнучи підтягнути думки Драгоманова до рівня вимог суверенітету України, послався на висновок першого видавця «Пропащего часу» М. Павлика, який приписав авторові ідею «відірвання України від Росії»²¹. Але ж зміст цієї праці не дає підстав для такого висновку, на що свого часу звернув увагу І. Я. Франко. У рецензії на львівське видання «Пропащего часу» 1909 р. він, зокрема, писав: «В усякім разі зі статті М. Драгоманова, оскільки сягає її дотеперішній текст, не можна витягти такого висновку, як власне того, що на думку М. Драгоманова для України: «Одно спасіння: *вирватись з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...*». Як, звичайно, так і тут, М. Павлик, покликаючись на М. Драгоманова, являється найгіршим толкователем його слів і думок і щодо стилізації, в додатку, найнещасливіше. Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного глузду, а тим менше М. Драгоманов, не міг навіть найбуйнішою фантазією змалювати собі можності «відділити й відгородити українську землю від Росії»²².

Повністю приєднуємося до цих слів, як і до висновку І. Франка про те, що драгомановська оцінка періоду 1654—1876 років в історії України як страченого часу є надто песимістичною. І все ж Драгоманов мав підстави таврувати недосконалість державного устрою Московського царства (пізніше — Російської імперії), політика якого на Україні підірвала наявні тут демократичні порядки в адміністративно-місцевому управлінні, які не поступалися конституційним вільним державам Західної Європи і дуже контрастували «з тим безправ'ям, яке було у государстві Московським»²³.

До того ж, як принциповий противник великих централізованих держав, створених шляхом завоювання і поневолення народів, Драгоманов переконував, що всі справи в них не «можуть бути виправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих самих краях, для котрих пишуться укази», що «мовбито серце Росії — Москва — було й єсть для всіх, навіть для великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем», що коли на Україні «пороху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило»²⁴.

²⁰ Там же.— С. 11—12.

²¹ Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654—1876) // Пам'ятки України.— 1990.— № 4.— 1991.— № 1.— С. 2.

²² Франко І. Я. Михайло Драгоманов. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654—1876). З передмовою Михайла Павлика. — Львів, 1909. — Ст. 38 // Зібрання творів у 50-ти т.— К., 1986.— Т. 47.— С. 403—404.

²³ Пам'ятки України.— 1990.— № 4.— 1991.— № 1.— С. 6.

²⁴ Там же.— С. 4, 6, 7.

Зрозуміло, що М. Грушевському більше імпонувало різко критичне ставлення М. Драгоманова до періоду історії України під владою Російської імперії. Він сам так ставився до нього. Розважливий і поміркований підхід, висловлений у рецензії І. Франка, він не приймав, та й стосунки з М. Павликом у нього не були приятними. Рецензію відхилив саме М. Грушевський²⁵, хоча він високо цинив як наукову, так і суспільно-політичну діяльність Драгоманова, а найголовніше — його вимогу найширшої державної автономії України в демократизованій федеративній (у формі конфедерації) Росії і поділяв його національну програму.

Проте розходження в оцінці М. Драгоманова між Грушевським і Франком існували. Останній від беззастережного піетету Драгоманова, коли той ще був живий, прийшов ледь не до повного критичного перегляду його суспільно-політичних поглядів, коли той помер. Та далеко не в усьому І. Франко мав рацію, зокрема, публікуючи на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1906 р. статтю «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», як не все було справедливим і в «Причинках до історії України — Русі» (1912 р.) щодо оцінки особи Драгоманова, даної М. Грушевським в «Очерке истории украинского народа». І. Франко в даному разі применшив значення національних, загальнолюдських і соціалістичних ідей у світогляді Драгоманова, коли прямо не погодився з тим, що написав М. Грушевський (М. Драгоманов був «неустанним и очень резким проповедником европеизации, народовства и украинофильства, сообщения ему прогрессивного характера, социального содержания в духе умеренного (постепеновского) социализма»²⁶.

А втім і в опублікованій трохі раніше (1910 р.) синтетичній праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» І. Франко не виявив належної послідовності в оцінці творчого доробку М. Драгоманова. З одного боку, він визнав як практично неспроможний складений Драгомановим проект розв'язання національного питання в Російській імперії, викладений у спеціальній програмній праці «Свободный союз» («Вільна спілка»), вважаючи, що запропонований у ній адміністративно-територіальний поділ усієї країни недостатньо враховував уже існуюче етнічно-національне розмежування²⁷. Навпаки, відомий український соціал-демократичний публіцист та історик М. Лозинський цілком переконливо довів, що «сей погляд Франка невірний, бо в Драгоманова автономні області власне рівнозначна з автономією тої національності чи частини національності, яка живе в тій області... Драгоманов ділив українську землю в Росії на 4 автономні області*». Однак всі ті області мали бути національно одноцільні...²⁸. В іншій своїй праці М. Лозинський писав: «Виступати з таким закидом, значить, не бачити драгоманівського принципу переміни Росії на федерацію. Область у програмі Драгоманова не є національно мішана, як автономні області в Австрії («коронні краї»), а національно одноцільна, значить автономія області в нього рівнозначна з автономією національності, а тільки область нерівнозначна з цілою національною територією»²⁹.

З іншого ж боку, оцінка творчого доробку Драгоманова в цілому, яку дав Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», відзначається чи не апологетичною піднесеністю, яка, що правда, має реальні підстави. «Уся його діяльність — зазначає, зокре-

²⁵ Франко І. Я. Зібрання творів.— Т. 47.— С. 702.

²⁶ Франко І. Я. Причинки до історії України — Русі // Там же.— С. 452.

²⁷ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 рр. // Там же.— Т. 41.— С. 407.

* Польська, Київська, Одеська і Харківська.— В. С.

²⁸ Лозинський М. Люди: Біографічно-літературні нариси.— Львів, 1909.— С. 10—11.

²⁹ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна.— Львів, 1908.— С. 42.

ма, І. Франко, — була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і підвигнення рідного народу. ...Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимим полемісті добачити гарячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю»³⁰.

М. Грушевський же і після критики І. Франка на його адресу залишився прихильником Драгоманова, особливо відзначаючи його вирішальний вплив на тих діячів галицько-українського політичного руху, які «хотіли йти далі в тіснім союзі з поступовими елементами російської України і разом з ними — з поступовими європейськими напрямками, бажали на українським національним ґрунті перебудувати суспільні, політичні і економічні відносини в дусі справжнього демократизму і соціалізму»³¹.

1917 р., коли широкі народні маси на Україні піднялися на революційно-демократичну перебудову всього суспільно-політичного ладу і Грушевський як голова новоствореного найвищого представницького органу — Центральної Ради — опинився в центрі історичних подій, переслідуване, заборонюване і тавроване з різних позицій ім'я Драгоманова стало символом масового українського національного руху. Тоді в українській національній свідомості утвердилося переконання, що «великий дух Драгоманова тріумфує», що «державна Української Центральної Ради — це оwoч засіяних Драгомановим ідей українського соціалізму»³². Як слушно зазначав один з найвідоміших в сучасній українській діаспорі знавців історії українського національного руху І. Лисяк-Рудницький у своїй невеликій за обсягом, але глибокій за змістом статті «Михайло Драгоманов», «відгомін вчення Драгоманова незаперечений у багатьох ситуаціях української революції 1917—20 років, наприклад, у федералістичних тенденціях Центральної Ради, у спробах організування об'єднаного фронту народів кол. Росії (Конгрес Національностей у Києві, 1917), у трактуванні проблеми національних меншостей тощо»³³.

Саме в комплексі демократичних і соціалістичних ідей, поєднання яких було характерним для світогляду Драгоманова і позначилося на його національно-федералістичній програмі, розвивався революційний процес у 1917 р. на Україні. Винесене ним уперше в 1881 р. на широкий громадський розсуд питання про ставлення російської громадськості до «українського питання» знову вийшло на порядок денний. Знаменно, що у «Відродженні нації» В. Винниченка — цій узагальнюючій праці про боротьбу «українства за визволення своєї нації під час і після «Великої Російської революції»³⁴ — є розділ під красномовним заголовком «Революційне руське громадянство в українському питанні». Автор не тільки розвинув у ньому улюблену історико-публіцистичну тему М. Драгоманова, а й прямо послався на найґрунтовніший виклад її в «Исторической Польше и великорусской демократии»³⁵.

Живий інтерес до творчого доробку М. Драгоманова після політичного краху Центральної Ради не вичерпався і у М. Грушевського. Він виїхав за кордон з метою заснувати в Женеві Український соціологічний інститут, «щоб зв'язати перші кроки його діяльності з традицією праці Михайла Драгоманова в 1870—1880-их роках»³⁶. І хоч

³⁰ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— С. 483, 484.

³¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К.; Львів, 1913.— С. 510—511.

³² Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова.— Перемишль, 1938.— С. 5.

³³ Лисяк-Рудницький. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен, 1973.— С. 106.

³⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 1.— С. 9.

³⁵ Там же.— С. 58.

³⁶ Ріпецький С. Український соціологічний інститут у Відні та Український інститут громадознавства в Празі // Українці в американському та канадському суспільствах: Соціолог. зб. Зредагував В. В. Ісаїв.— Джерсі-Сіті, 1976.— С. 296.

до Женеви Михайлу Сергійовичу не вдалося дістатись, він заснував омріяний інститут у Відні. За ініціативою Грушевського було організовано урочисте відзначення Українським соціологічним інститутом 25-річчя з дня смерті Драгоманова. М. Грушевський виголосив тоді доповідь «Драгоманов у політичній і національній розвитку українства», а М. Шаповал — «Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова»³⁷. Отже, річниця не пройшла ні повз увагу тих, хто переміг у громадянській війні і боровся за встановлення Радянської влади на Україні, ні тих, хто змушений був емігрувати.

На еміграції М. Грушевський зробив і свій особистий вагомий внесок у драгомановознавство. 1922 р. у Відні вийшов упорядкований ним науковий збірник «З починків соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток». Крім дуже цінних першоджерельних матеріалів, у тому числі вперше опублікованих українською мовою перекладів статей М. Драгоманова із західноєвропейської (німецької і французької) преси, спогадів про нього одного з лідерів німецької соціал-демократії Е. Бернштейна та С. Подолинського й ряду інших документів та матеріалів, до збірника ввійшла простора розвідка самого упорядника — «З починків українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти».

Коли М. Грушевський повернувся на Україну, матеріал із названої розвідки він використав для ґрунтовної ювілейної статті про М. Драгоманова, опублікованої у журналі ВУАН «Україна». Найпримітнішими у ній видаються такі положення: 1) загальна (і саме в аспекті ставлення до «українського питання») оцінка діяльності Драгоманова, який віддав «всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції»; 2) застереження, що не можна змішувати докупи те, що говорив чи писав Драгоманов у 60-х роках і у 80-х; 3) цитування Кузьми Котова («Записки землевольца». ДВУ, 1925), який «коротко, але досить влучно» охарактеризував головні тези суспільно-політичних поглядів Драгоманова, серед яких була й така: «Що ж до України, то... вона може добитися свободи тільки в союзі з іншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не сепаратизму»³⁸. Нарешті, привертає увагу узагальнюючий висновок з опублікованої у тому ж номері «України» рецензії М. Грушевського на видану 1924 р. книжку Д. Заславського «Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк» (рецензент оцінює її як «замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова — мабуть, найцінніше, що вийшло про нього на російській мові»): «Літературно-політична спадщина Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значення, в котрім можна багато навчитися, як взагалі в історії, — але не може бути рецептою національної політики»³⁹.

Гадаємо, що всі згадані вище положення з праць Грушевського можуть служити методологічним орієнтиром і нинішнім дослідникам поглядів Драгоманова з національного питання взагалі і українського — зокрема. А без ґрунтовного вивчення цього найважливішого аспекту його світогляду не можна повно і всебічно визначити роль і місце в історії України цього одного з її найвидатніших суспільно-політичних і культурно-наукових діячів.

Одержано 31.05.91

³⁷ З починків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський.— Відень, 1922.— С. 3.

³⁸ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна.— 1926.— Кн. 2—3.— С. 3, 4, 13.

³⁹ Там же.— С. 221.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

І. Борщак

Гетьман Пилип Орлик і Франція*

Сторінки дипломатичної історії

IV

28 жовтня 1729 р. маркіз де Монті давав бал у (французькому — ред.) посольстві для варшавської аристократії, де, кажучи словами сучасників, «не щадив жодного засобу, щоби придбати собі сторонників між магнатами: одних підкупив ласкавістю, других — грішми, третіх — пострахом». Отже, на цьому самому балі де Монті зробив в одному з салонів таємничу нараду, на якій були присутні шведський посол барон Цюрліх, примас¹ Польщі, коронний гетьман і київський воевода. Монті представив своїм гостям молодого старшину, який своєю статною й гарною фігурою звертав на себе загальну увагу під час балу. Це був син гетьмана, Григор Орлик², якому було тоді 27 років. Монті почав тоді розмову про майбутню елекцію [вибори] короля, вказав, яке має значення вибір Станіслава Лещинського для польських патріотів й спеціально для Швеції, якої союзником був Станіслав. Після цього говорив Григор Орлик. Він прибув недавно з Рівного, де знаходився як осавул генерала Понятовського й був весь у зносінах з козаками в Січі і деякими особами на Гетьманщині. По його думці, можна бути певним, що Росія збройно буде протиставитися виборам Станіслава на трон. Отже, в цьому неминучому конфлікті козаки повинні відіграти велику роль. Тільки контакт і підтримка гетьмана Орлика, справжнього вираження змагань козацької нації, може забезпечити триумф спільних інтересів. Примас відповідав, що, дійсно, польські патріоти мусять підтримувати гетьмана Орлика; особливо ж гаряче виступив Цюрліх, що «вважав своїм обов'язком підкреслити ту відданість, з якою гетьман Орлик ставився до особи славної пам'яті короля Карла XII». Від імені Швеції Цюрліх обіцяв повну допомогу особі Орлика.

Наслідком цієї наради була складена про меморія (пам'ятна записка), підписана всіма учасниками наради, яку 1 листопада 1729 р. Монті надіслав у Версаль.

Ось текст цієї про меморія: «Козацький генерал Орлик, що служив під прапорами славнозвісного Мазепи, гетьмана України як генеральний комісар і писар, що є перший після гетьмана урядовець у козаків, був вибраний на місце вищезгаданого Мазепи козацьким гетьманом після смерті останнього в Бендерах і залишився з корпусом в 7—8000 чоловік на службі блаженної пам'яті його величності короля Карла XII. Після насилля, зробленого турками у відношенні до шведського короля, козаки стали під протекцією Порти, але гетьман Орлик послідував за королем в Швецію, де користувався привілеями і прерогативами шефа союзної нації і де він знайшов з своєю родиною піддержку навіть після смерті короля. Коли в час Ніштадського миру цар не побажав включити гетьмана Орлика в амністію, він мусив поселитись в Константинополі, де Оттоманська Порта досі давала йому пенсію. Але що ця пенсія невелика й не відповідає його умовинам і рангові, син гетьмана капітан Орлик сподівається, що завдяки його ексцелен-

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1991.— № 8.

ції французькому послові в Константинополі становище його покращає. Ми знаємо гетьмана Орлика як людину з великою ворожнечою до москалів, розумну і відважну людину, дуже поважану і люблену між козаками на Україні, у яких цар відібрав майже всі їх старі вільності, але які, хоч 18 000 московських драгунів тримають Україну в тяжкій гніті й рабстві, тільки й бажають нагоди, щоби повстати проти гнобителів й повернути стару вільність. Ці бажання і настрої настільки міцні на Україні, що коли б настали сприятливі умовини, козаки виберуть гетьмана Орлика своїм шефом, особливо як він буде піддержаний ганноверськими аліянтами (союзниками) і признаний Оттоманською Портою». Під цю метогою були підписи Цюрліха, Монті, прима, коронного гетьмана Польщі і київського воеводи.

Посилаючи цей документ, Монті просив дозволу у кардинала Флері направити у Версаль Григора Орлика, який бажав особисто підтримувати й захищати інтереси козаків і свого батька.

Молодий Орлик, хоч мав всього 27 років, був підготовлений добре до завдання, яке мав був виконати. З ранніх років мандрував спільно з батьком і добре знав Європу; широко освічений, він добре володів цілою низкою європейських мов і знав навіть татарську мову, він був старшиною в королівській шведській і потім саксонській гвардії — одним словом, це був «повний шляхтич», як про нього пізніше писав Віленев.

З Версаля прийшов дозвіл, і 9 вересня Григор Орлик виїхав до Парижа під іменем шведського старшини Бартеля. В Парижі Орлик поселився в Пассі, знов-таки під чужим іменем, й тут ввійшов у зносини з міністром закордонних справ Шовеленом. Це був один з найвидатніших дипломатів, яких взагалі колись Франція мала. Рішучий сторонник активної політики, він розумів небезпеку для Франції зі зміцненням Росії і був одним з найбільш енергійних захисників східного бар'єру.

Отже, 11 жовтня 1729 р. Шовелен прийняв Григора Орлика на аудієнції, яка тяглася біля трьох годин. Орлик ознайомив Шовелена з проектом саксонської дипломатії про передачу трону в Варшаві синові Августа, про таємну умову між московським і віденським кабінетами відносно піддержки саксонського кандидата; і тут Орлик вказав, наскільки буде важно в інтересах французької політики для зупинення московсько-австрійських планів в Польщі опертися на кримських татар і українських козаків, які будуть допомагати французькому кандидату Станіславу Лещинському.

Наскільки Шовелен був переконаний аргументами Григора Орлика, видно з того, що в місяць після аудієнції він писав до Монті: «...Я вважаю пана Орлика-сина дуже здібною людиною і допоможу йому». Дійсно, Шовелен дотримав слова: аж до дня його димісії (відставки) Григор Орлик мав в ньому завжди оборонця і протектора, що розумів добре його плани й наміри.

Григор прохав Шовелена направити його з листами в Константинополь, де в згоді з французьким послом він мав би переконати Порту звільнити гетьмана Орлика з Салонік, допомогти йому знов зв'язатись з Україною і стати на чолі запорожців в Криму.

Станіслав Лещинський, з яким Григор теж піддержував зв'язки, з Шамбора писав, з свого боку, до короля Людовіка XV в інтересах Орликів.

Віленев був дуже задоволений, як отримав листа від Пилипа Орлика. Він передав до Шовелена копію гетьманського листа, і після докладу останнього Людовік XV писав до Віленева: «Ми згодні підтримувати пана генерала Орлика в сучасному його стані».

1 березня 1730 р. Григор Орлик сів в Марселі на пароплав, прямуючи в Константинополь, а Віленевові дана була інструкція придивитись до особи молодого Орлика і бути з ним зразу дуже обережним.

Як Григор прибув в Константинополь, спершу поселився в Пері і став бувати у Віленева, де знайомив посла з планами гетьмана, з яким весь час був у листуванні. Віленев швидко зобачив, що молодий Орлик цілком виправдовує довір'я Франції, і запрохав його поселитись в будинку посольства. Тут він становиться дорадником Віленева в північних справах, і посол в донесеннях до уряду зазначає, наскільки поради Григора Орлика були йому корисні: «Відносно ж гетьмана Орлика, — доносить Віленев королеві 18 квітня 1730 р., — я буду працювати згідно з інструкціями вашої великості».

Дійсно, два дні пізніше Віленев мав конференцію з Рейсом ефенді; на якій він дав зрозуміти турецькому дипломатові, що гетьман Орлик буде дуже корисний для Порти не тільки своїм військовим хистом, а й також завдяки своєму великому впливові на запорозьких козаків. Порта ж не завжди буде жити в спокої з своїми сусідами, і тому важно для міністрів, в руках яких знаходиться доля їх батьківщини, придбати прихильність і відданість гетьмана Орлика, тим більше, що коли Порта не зверне на це досить уваги, цією справою займуться інші держави, вороги султана, як, наприклад, Московщина. Врешті, Віленев прохав Рейса-ефенді увійти у розмови з великим візиром відносно збільшення субсидії, яку отримує Орлик в Салоніках, щоби «гетьман Орлик міг жити в умовинах, що відповідають його рангові». «Якже, — закінчив Віленев, — Порта не може задовольнити ці прохання, нехай вона дозволить Орликові виїхати в Бендери чи в Швецію».

Григор Орлик, свідок всіх заходів Віленева, все ж не вдовольнився енергією французького посла і в листах до батька жалувався, що Віленев не є здібний використати як слід ситуацію, котра склалася в Туреччині.

По пораді Віленева Орлик написав з Салонік листа до кримського хана, який переслано через французького консула в Бахчисараї — Глявані. В цьому листі гетьман вітав Каплан-Гірея з вступом на трон і прохав надалі показувати свою протекцію запорозькому війську, до якого він писав окремо. З другого боку, драгоман французького посольства Ляріа виїхав в Крим з місією від Віленева переконати хана, щоби підтримав перед султаном претензії гетьмана.

Каплан-Гірей був старим другом гетьмана ще з часів Бендер. Він дуже зрадів, дізнавшись, що Орлик ще живий й обіцяв особисто прибути в Константинополь задля захисту інтересів Орлика; він вважав, що Орликові найкраще осісти в Яссах.

Віленев все більше й більше був задоволений Григором і в листі до Шовелена хвалить його «розум, дискретність (обережність), перфектну (тут: високу) компетентність в справах північної Європи й Німеччини, вміння триматися». Посол часто брав з собою Григора під іменем старшини швейцарської гвардії на дипломатичні сніданки, котрі улаштовували його колеги. Так, 1 жовтня 1730 р. Григор обідав у цісарського резидента й з задоволенням писав після цього батькові: «Резидент і не підозрював, хто сидить за його столом». Так само бачився Григор на сніданках і з московським резидентом.

7 жовтня гетьман по пораді Віленева написав власноручного листа до кардинала Флері: «Не знаючи особисто Вашу еміненцію, я не відважився б ніколи увійти у зносини з Вами і тим самим перешкодити дуже важним державним і громадським справам, котрим Ваша еміненція постійно віддана. Пишу тільки тому, що син, який недавно прибув сюди, повідомив мене, монсіньор, як багато робить Ваша еміненція для виправлення вироку моєї долі. Ви поступили зі мною з такою ласкою, звичайною Вашій добродійній душі, що я мав би погане серце, якби не був зворушений тим. Це завдяки Вам французький посол

при Порті отримав наказ, згідно з Вашими мудрими інструкціями, інтересуватися долею моєї особи і козаків і працювати рішуче в цьому напрямі, щоби я отримав те, до чого маю всі справедливі права. Я не маю досить виразів, здібних посвідчити, як я відчуваю це, що така висока особа прийняла прихильно участь в моїх справах і інтересах моєї нації».

Порушений листом Орлика, Флері знов наказав Віленеву робити енергійні заходи задля задоволення інтересів гетьмана. Але революція, яка сталася якраз в цей час в Константинополі і яка виразилась в зміні султана, а з ним і всіх вищих урядовців, затримала основне вирішення справи Орлика. Проте все ж йому успіли ще при султані Ахметі збільшити пенсію, і салонікський паша дістав строгий наказ поводитися з Орликом з великою чемністю, як це належить його рангові.

«Сучасний стан Порті (себто після революції), — писав Віленев до короля, — не дає можності сподіватися на швидке виконання планів і намірів гетьмана Орлика, який вирішив до кінця тримати сторону Франції. Я знайшов в ньому всі прикмети, котрі роблять його достойним довір'я Вашої великості».

Вдячний гетьман розумів допомогу Віленева і запевняв його в листах, що він «одна лише утіха для мене в сумному стані моєї справи».

4 листопада 1731 р. Орлик полишив Константинополь. Під час півторарічного перебування там він ознайомився добре з ситуацією в Туреччині й Криму і увійшов у безпосередні зносини з достойниками Порті. З новими інструкціями від батька відносно дальшої діяльності він поїхав до Франції.

3 грудня вже у Версалі Григор представив до уряду меморіал, дуже цікавий з різних боків передусім для орієнтаційного смислу обох Орликів. Акція батька і сина — цього ніколи не треба забувати — все була спільна, і досить часто важко відрізнити, що належить батькові, а що синові; правда, останній завжди в листах до гетьмана пише, що він керується виключно інструкціями батька, що без нього він нічого не міг би зробити; але до цих заяв треба ставитись обережно і бачити одну з прояв високої пошани і кохання, яке мав Григор до свого батька. Все, що ми знаємо про діяльність Григора, доказує, що він і сам добре розумів політичну і дипломатичну ситуацію, хоч і був молодий. Але правда, що політичне керівництво належало гетьманові, бо він же був «законно вибраний шеф запорозького війська». Обидва Орлики розуміли й орієнтувалися добре в міжнародному положенні Європи; аргументи меморіалу, хоч їм двісті років, ніби написані в наші дні, його тези залишилися актуальні дотепер.

Меморіал цей починається з того, що в свій час, в 1711 р., коли князь Ракоці був розбитий цісарем, він знайшов собі притулок у Франції, яка піддержувала його змагання. Гетьман Орлик є в такому ж стані. Законно обраний шеф козацької нації, він є ворогом Росії, союзника цісаря, а знаходиться зьогодні, як і князь Ракоці, в Туреччині. Відношення Орлика до Туреччини й Криму опиралося на трактати 1711 р. і 1712 р., які Орлик й прикладає в копіях до меморіалу; рівночасно долучається виписка 3-го пункту Прутського трактату, котрим, по інтерпретації меморіалу, «москалі повинні були відмовитися від всіх претензій, які вони несправедливо мали до козаків». Отже, в останні часи помічається концентрація московських військ на Україні, що має, певно, своєю метою війну з Туреччиною. Також московські агенти їздять в Січ, де агітують за повернення козаків під московську протекцію. В інтересі Порті є, щоби постанови Прутського трактату, безумовно, виконувалися. Також і Польща має всі інтереси, щоби

Україна була незалежною від москалів, бо поки на Україні будуть панувати москалі, польська республіка (тобто Rzecz pospolita) ніколи не матиме спокою — занадто близькі ці обидва краї. Населення на Україні, що належить нині до Польщі, теж незадоволене своїм режимом й рано чи пізно піде за Україною, що належить до москалів, як це було в часах Хмельницького й Мазепи. Отже, в інтересах Польщі, щоби на чолі всієї України, як тої, що належить до Москви, так і цієї що — до Польщі, став гетьман Орлик, якого прихильність до Польщі і до особи Станіслава Лещинського всім відома. Це тим більше буде справедливо, що в 1711 р. султан урочистим фірманом (наказом) підтвердив права Орлика на правобічну Україну. Відомо також всім, що особа гетьмана на Україні дуже поважана і, як видно з прикладів Хмельницького, Виговського і Мазепи, від них залежить вся політика, за котрою йдуть вже, звичайно, всі козаки.

Не менш зацікавлена Швеція в тому, щоби Україна звільнилася від москалів. І хоч славні традиції блаженної пам'яті Карла XII нині в Швеції не додержуються, і хоч московський посол нахабно нині розпоряджається в Стокгольмі, всій шведській країні ясно, що як Московщина не буде ослаблена на півдні, вона в один день забере всю Фінляндію й навіть Померанію.

Франція, яка все вела свою політику в напрямі піддержки інтересів Туреччини, Польщі й Швеції, повинна взяти під увагу інтереси козацької нації, які, як вище було зазначено, тісно зв'язані з інтересами союзних і прихильних до Франції країн. Крім того, інтерес Франції і її слава зазиває її дати захист пригніченим націям, а чи можна нині знайти більше пригнічену націю, ніж козацьку?

В ярих барвах меморіал малює московський режим на Україні, приблизно в тих виразах, які Орлик вживав в ноті до конгресу в Суасоні: «Немає вже на Україні жодних вільностей; існує лише фантом [примара] свободи. Факт вибрання гетьмана стався лише для того, щоби перевабити на свій бік запорожців, що є під кримською протекцією; поки козаки живуть в спілці з ханом. Москва не заспокоєна, бо Січ це є азиль [пристановище] й промінь для всієї козацької нації. В той час, як це станеться, як запорожці знов будуть під московським пануванням, не буде більше і гетьмана, і вся Україна стане рабинею Москви, навіть назва козаків буде знищена...». А між тим козацька нація споконвіку була вільною нацією, і вільність її була кілька разів визнана і тою самою Москвою, і Польщею, і Туреччиною, і татарами, і Швецією. Не може вона нині переносити московського тиранства й тільки чекає слушного часу, щоби скинути московське панування.

Таким моментом, поки прийде до загальноєвропейського конфлікту, може стати диверсія на Україну кримського хана, який не є зв'язаний мировим трактатом з Москвою, при умові, що татари не повторять тактики 1711 р., коли грабунками і знущанням над населенням вони поставили проти себе всю Україну, яка спочатку зустріла їх прихильно.

Франція повинна вияснити ханові весь його інтерес в диверсії на Україну й піддержці козацької нації. Григор Орлик пропонує себе як французького висланця для переведення в життя цього плану і прохає лише власноручного королівського листа, котрий, з одного боку, акредитував би його в очах хана, а, з другого — гарантував би йому, Орликові, особисту безпечність, був би в очах козацьких старшин, з якими йому прийдеться зв'язатись, доказом, що за татарською диверсією стоїть «така могутня і славна держава, як Франція», а тим самим всякі московські інсинуації про те, що гетьман Орлик веде татар задля обсурманення України, не будуть мати успіху між козаками.

Передбачаючи закиди, що в історії Франції не було прецедентів про висилку листів до хана, меморіал покликається на те, що небіж-

чик Людовік XIV посилав таємного агента до хана Девлет-Гірея, який обіцяв привезти в другий раз королівського листа, але незабаром «славетний монарх» помер.

Що торкається москалів, меморіал кілька разів вертається до їх історії й походження. Для автора чи радше авторів меморіалу москалі є нащадками тих диких народів, котрих колись скіфи вигнали на північ, де вони й змішалися з калмиками і татарами. Тому-то, пояснює меморіал, московський народ такий темний й несвідомий. Та ж жорстокість, ті ж звичаї й характер, та ж дикість, жадність, що у татар. І ось такий народ панує нині на Україні, над козацькою нацією, нацією відважною й численною. Це тому, що після нещасної Полтавської баталії страшні репресії придавили козаків. Але історія показує, що козацька нація дуже швидко виправляється після гніту. І, по всіх відомостях, на Україні настрої вже готовий для повстання. Французький двір, як зв'яжеться з Україною, може все мати в козаках доброго союзника задля удержання рівноваги в тому разі, як москалі в союзі з цісарем виступлять проти Франції або її друзів — Польщі чи Швеції. Україна буде міцним бар'єром між Московщиною, володіннями султана і Польщею.

11, 14 і 16 грудня Григор Орлик мав довгі конференції з Шовеленом, якого ще більше переконав своєю аргументацією. Шовелен обіцяв на королівській нараді підпирати меморіал гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також до старого маршала Вілера, славнозвісного переможця при дивані. Вілер теж обіцяв допомогти справі, бо Григор писав до батька: «Маршал Вілер дуже розумна людина й добре розуміє сучасну кон'юнктуру».

2 січня 1732 р. відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіал про українську справу і в доказ того, наскільки рух на Україні небезпечний для росіян, покликався на донесення французького посла в Петербурзі Маньяна, котрий, передаючи 16/III 1730 р. історію вступу на трон цариці Анни, писав: «Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування...».

За те, щоби прийняти аргументацію меморіалу, висловлювалися Шовелен, Вілер, Гупсевіль. Один Флері наставляв на тому, що з огляду на те, що Франція не знаходиться в стані війни з Росією, треба обережно поставитися до козацької справи, хоч «в інтересах короля є сприяти козацьким змаганням» і що гетьман Орлик, видко, «людина розуму й ввічливості».

Внаслідок цієї наради 1 березня 1732 р. з Марлі Людовік XV надіслав докладну інструкцію до Віленева відносно Орлика. З чорновику архіву видно, що проект інструкції був вироблений Станіславом Лещинським, щонайменше від його імені. Але за всім цим стояв Григор Орлик, котрий в ці дні розвивав незвичайну енергію, відвідував то Флері, то Шовелена, то Бель-Іля, часто їздив в Шамбор [де перебував Станіслав Лещинський].

«Тому що я цікавлюсь, — читаємо в інструкції, — багато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасне положення; друге — щоби в майбутньому він міг мати поважне і відповідне його заслугам становище. Щодо першого, мій посол, з одного боку, і прихильний хан, з другого — мають переконати Порту про потребу більшої підмоги для пана Орлика відповідно до обставин, поки кон'юнктура не буде більш сприятлива для війни з Московщиною, бо в цьому разі сама Порта вже піде на все, щоби настановити авторитет пана Орлика, котрий, знаходячись раз на чолі своєї армії, може сподіватись не попасти знову в мізерне становище, в якому він сьогодні знаходиться завдяки війні, що не може добути прав, які він придбав через підвищення в достоїнство гетьмана України.

Щодо другого, я переконаний, що пан Орлик і його нація бажають, щоби привертено трон нашому коханому тестеві, королеві Станіславові. Тому треба зобразити Порті і ханові небезпеку від Польщі, як вона буде під управою чужинця, котрий буде з'єднаний в інтересах з цісарем і Московщиною; коли ж король Станіслав буде мати владу, він буде, очевидно, союзником Франції й Швеції, й обидві ці держави ніколи не можуть бути підозрілими Порті; таким способом союз Порти з Польщею буде існувати міцно. Треба абсолютно настоювати, щоби Порта твердо трималася пунктів Прутського договору, щоби москалі не втручалися в справи Польщі і козаків. З другого боку, нехай Порта допомагає панові Орликові стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, яку зможе».

Ця інструкція — це цілком конкретна програма. Французький уряд ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика, бо гетьман тільки й бажав того, про що трактує інструкція. Визволення України мало прийти вже потім, коли він буде на чолі запорожців.

Місія Григора Орлика мала повний успіх. Один з друзів його, близький до короля Станіслава, що мав постійний контакт з Версалем, писав йому: «Тут задоволені Вами. Згодом Ви зможете добитись більше» *. 12 лютого він був прийнятий на аудієнції у королеви. Григор дістав також, як бажав, грамоту до хана, в якій король писав: «Дізнався з особливим задоволенням про те, що маєте намір продовжувати помсту москалям за ярке порушення Прутського трактату відносно недоторканності території Польщі і козаків, котрі тепер пригнічені страшенною жорстокою силою. Цей намір, вповні відповідаючий Вам і Вашій нації, на чолі якої знаходитесь, ще більше зміцнив ту велику повагу, з якою ми всі ставилися до Вас за Ваші великі прикмети. Пан граф Орлик, який заслужив, щоби ми взяли його спеціально на нашу службу, передасть Вам всі наші найкращі побажання відносно продовження такого великого і хвального рішення, яке залишить Ваше ім'я між найдальшими нащадками. В нашому замку Марлі 1 січня 1732 р. від Р. Х. і нашого королівства 19. Ваш дорогий і найліпший друг Луї».

Те, що в Версалі, де панував такий суворий етикет, де кардинал Флері косо дивився на дружбу з невірними, вирішено надіслати такого ласкавого листа до хана, було, без сумніву, великою дипломатичною побідкою Григора Орлика. Гетьман міг бути задоволений своїм сином!

Григор виїхав в Крим, куди дібрався після довгих пригод, про які будемо мати змогу говорити в іншому місці. Спільна акція Віленева в Царгороді, Григора в Бахчисараї давала свої наслідки, і 17 травня 1732 р. французький посол писав до Версаля: «Ханський посол прийшов до мене дати справоздання [звіт] в справі його переговорів з Портою відносно гетьмана Орлика. Великий візир сказав, що Порта з задоволенням виконує прохання хана і дає змогу Орликові переїхати в Ясси. Але ж при цьому великий візир додав, що москалі — великі вороги пана Орлика, котрий був гетьманом України, і це вони спонукали Порту тримати його в Салоніках немов на засланні. Порта нині ще бажав гарних відносин з Москвою, і тому є небезпека, коли пан Орлик буде біля запорозької армії, він може викликати козаків на акцію, яка дасть москалям привід виступити з жалобами на Порту і може навіть потягти за собою розірвання зносин між султаном і запорожцями. Тому Порта могла б піти і назустріч проханню хана під умовою, що він поручиться за поведінку гетьмана Орлика, що запорожці, зустрінувшись з своїм шефом, не зроблять ніякої диверсії, яка б викликала жалоби москалів. Я написав, з свого боку, листа до хана, в котрім вказував, що хан добре знає характер гетьмана Орлика, його ненависть до москалів, його любов до козаків. Я гадаю, монсеньйор, що ми

* З листування гетьмана Орлика з сином.

повинні вживати всі заходи на користь гетьмана Орлика і що це в інтересах Франції...».

Але за кілька днів великий візир Топал-Осман-паша був усунений султаном; це був відважний вояк, щасливий вождь, державний діяч з великим розумом. У вік занепаду своєї раси він був виїмковим явищем. Він розумів небезпеку, якою загрожує Москва, і явно готувався до боротьби. Це був великий друг Франції; в молоді роки французький старшина врятував йому життя, і з того часу до останніх днів життя він був відданий Франції. «Ви можете написати королеві, — казав Топал-паша Віленеву, — що коли б навіть султан вибрав великого візира поміж французами, цей великий візир не мав би більш французького серця, ніж я». Дійсно, поки він був на чолі уряду, Віленев був його дорадником. Тому-то так добре пішли справи Орлика у блискучій Порті.

Усунення Топала було великим ударом для антимосковської політики взагалі і для Орлика зокрема. Віленев признався в листі до гетьмана: «Я дивлюся на цю подію, як на перепону успіхові всіх де-маршів, котрі досі робив й які збирався робити».

Дійсно, 8 жовтня Флері дізнався від свого посла, що «Порта збільшила пенсію Орликові, але ж справа про від'їзд гетьмана не може вирішитися з огляду на складну політичну ситуацію».

Більш успішно вів свою акцію Григор Орлик в Криму. Хан дуже добре прийняв його, і молодий Орлик на протязі місяця конферував [тут: спілкувався] з ханом і великим візирем: він розвивав їм образ небезпеки від Москви для Криму, вказував, наскільки могутній французький король, що «за прибутки в один рік з його королівства можна купити всю Саксонію», прохав хана і далі протегувати запорожців, поки батько його не прибуде. Григор запевняв хана, що віднині французький король бере під свою протекцію козацьку націю, а що він є старий друг Порті, Швеції й Польщі, то договір 1711 р. між Кримом і козаками не тільки не втратив значення, а, навпаки, додає ще більше сили й ваги.

Хан прийняв ласкаво Григора, обіцяв йому, що він твердо стоятиме на антимосковській політиці, що не припустить вибору у Варшаві саксонського принца, що як він був, так і є другом козаків. В цьому розумінні хан дав Григорові і листи для Людовіка XV, короля Станіслава, Віленева, Пилипа Орлика і великого візира в Царгороді.

V.

14 січня 1733 р. старого стилю гетьман Орлик привітав з Салонік кардинала Флері з приводу нового року, він бажав йому довго працювати ще на посаді першого міністра Франції, дякував «за доброту відносно сина під час його перебування у Франції» і прохав протекції для себе і козацької нації.

Між тим у Варшаві чекали з дня на день смерті короля Августа, і присутність Григора Орлика була тут потрібна. Монті кілька разів прохав Флері надіслати Григора, що після повороту з Бахчисараю перебував у Парижі. 26 лютого 1733 р. король писав до Віленева: «Нам дуже приємно було дізнатися, що Ви задоволені поведінкою і успіхом в Криму графа Орлика. Тому ми вважаємо корисним від'їзд графа Орлика до пана Монті, звідки він поїде знов до Криму».

І, дійсно, 6 березня, вже по смерті короля Августа, Григор повів у Варшаву королівський лист до Монті: «Надсилаю Вам пана Гега (це було таємне ім'я Орлика), якого Ви зможете використати внутрі Польщі, між козаками на Україні і в Криму». 22 квітня вже з Константинополя, куди він поїхав з Варшави, Григор писав до Флері: «Мій батько вчора прибув сюди і мав секретну аудієнцію у великого візира, з яким довго конферував про сучасний політичний стан. Батько

покликався на існуючий з 1726 р. формальний союз між Москвою і царем, нагадав про Прутський трактат і прохав знову протекції, як в 1711 р., Порти і шведського двору. Великий візир прихильно прийняв батька, котрий сьогодні вертає до Салонік, але нічого певного не відповів. Пан Віленев казав мені, що Порта все ще лякається москалів. Але ж я настоюю на тому, що потрібно енергійно працювати в справі визволення мого батька, бо маю певні відомості, що москалі, з одного боку, залицяються до запорожців, а, з другого — вживають всіх заходів, щоби знищити решту свободи на Україні. Ваша еміненція добре знає характер віроломних москалів. Я писав до пана Кастелія, прохаючи його підтримати перед шведським кабінетом нашу справу. Швеція має більше, ніж інша держава, зобов'язання щодо козацької справи».

У відповідь на це Людовік XV писав до Монті: «Вплиньте на турецького посла, щоби Порта за всяку ціну відправила гетьмана Орлика до запорожців. Відносно ж сина пана Орлика, це є людина певна, розумна і щира».

Між тим у Варшаві назріли великі події. Конвокаційний сейм³ прийняв постанову, що чужоземці не можуть кандидувати на трон. Це була перемога Версаля, бо тим самим відпадала кандидатура Фрідріха Августа Саксонського, російського кандидата Григор Орлик повів вістку про постанову 23 травня в Париж. Там (писав він. — ред.) «я мав честь здати повне справоздання його величності християнському королеві і його еміненції про мої подорожі в Туреччині, Криму й про мої переговори. Його величність розпитував мене про нашу націю, про її змагання, про те, де я навчився татарської мови, про славної пам'яті гетьмана Мазепу, про мою службу під прапорами блаженної пам'яті короля Карла XII шведського...».

Залицання москалів до запорожців занепокоїли версальський кабінет, і 11 липня Віленев мав знов побачення у великого візира, на якому настоював на швидкому вирішенні справи гетьмана Орлика.

Одночасно у Версалі працювали над майбутніми виборами в Польщі. В розпорядження Монті було надіслано мільйон флоринів, і магнатам було дано зрозуміти, що все золото французької державної скарбниці — в розпорядженні короля Станіслава. Після довгих нарад на зазив Монті Станіслав вирішив особисто їхати до Варшави. Це була нелегка справа, бо царські війська охороняли східний кордон Польщі, і за Станіславом Лещинським саксонські агенти пильно слідували.

ПРИМІТКИ

¹ Примас — вищий ієрарх католицької церкви у Польщі.

² Орлик Григорій (1702—1759) — старший син Пилипа Орлика, хрещеник Мазепи. Здобув освіту у Швеції. Більшу частину життя провів у Франції, де проявив себе як здібний дипломат, став членом таємної королівської ради, польним маршалом Франції. Докладніше див.: Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — Львів, 1932.

³ Конвокаційний сейм збирався у Варшаві під час безкоролів'я і розглядав питання, пов'язані з обранням майбутнього короля.

(Далі буде)

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.)

Близько полудня 19 вересня 1941 р. на центральних вулицях Києва з'явилася моторизована розвідка 6-ї німецької армії. Слідом за нею в місто вдерлася орда гітлерівських убивць і грабіжників. Над стародавнім Києвом опустилася чорна 25-місячна ніч фашистської окупації.

Вже перші дні перебування тут німців були позначені нечуваним бандитським розгулом. Через 10 днів після захоплення міста на його околиці, в урвищі Бабин Яр, майстри катівських справ із зондеркоманди «Ча» та охоронного полку «Південна Росія» за участю місцевих добровольців (т. зв. «Буковинський курінь» — новоявлені київські поліцаї) вчинили криваву бійню, незнану за масштабами у новітній час. Жертвами її стали переважно громадяни єврейської національності — жінки, діти, старики. За офіційними радянськими даними, за кілька днів загинуло 52 тис. киян. Втім є й інші цифри: близько 34 тис. (німецькі дані), 100 тис., навіть 150 тис. загиблих. Встановити точно кількість убитих майже неможливо, оскільки на звалищі Бабиного Яру протягом усіх 778 днів німецької окупації міста продовжувалися розстріли підпільників, партизанів, військовополонених, заложників...

Приголомшуючий акт людиноненависництва і жорстокості, заздалегідь продуманий, ретельно спланований нацистськими теоретиками геноциду і майже відкрито, мов на сцені, здійснений озвірілими виконавцями, мав на меті не лише позбавитися небажаних, але й залякати і деморалізувати місцеве населення, змусити його прийняти «новий порядок», скоритися гітлерівцям. Відтоді зловісні слова «Бабин Яр» стали синонімом людиноненависницької політики окупантів. А примара цього жахливого місця невідступно стояла за плечима кожного чесного киянина, незалежно від віку і національності.

Напередодні втечі з Києва, у серпні — вересні 1943 р., окупанти зробили спробу замести сліди своїх злодіянь, причому руками тих, хто уникнув долі жертв вересневих розстрілів 1941 р. Проте сховати кінці у воду фашистам не вдалося. Сама земля водала про їхні злочини.

Пропоновані читачам документальні спогади людей, які чудом врятувалися від смерті, дають можливість яскравіше уявити одну з найжахливіших сторінок в історії України. В їхніх безхитрих, чесних розповідях міститься багато нових подробиць, деталей, що допомагають краще зрозуміти і сутність «холокоуста», тобто масового геноциду євреїв у період другої світової війни, і страхітливі умови життя і побуту населення Києва після запровадження гітлерівського «нового порядку».

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Стенограма спогадів Д. М. Проничевої про звиряче знищення єврейського населення в Бабиному Яру м. Києва, записана 24 квітня 1946 р.

Я народилася 7 січня 1911 р. в Чернігові, але з п'яти років жила в Києві. За національністю — єврейка. Освіта незакінчена вища: закінчила театральний технікум, військову школу зв'язку. Навчалася у театральному інституті, проте не закінчила його.

У 1941 р. я працювала в ляльковому театрі, однак, коли почалася війна, він припинив існування. Я стала працювати у відділі зв'язку при штабі 37-ї армії. Однак через сімейні обставини була переведена на посаду старшої друкарки у цьому ж штабі, що розміщувався на вул. Ворошилова № 30.

17 вересня 1941 р. я прийшла на роботу в штаб, де дізналася, що наші війська залишають місто. Мій начальник майор Богданов повідомив, що, оскільки у мене малі діти, я можу залишитися в Києві. Що я й зробила.

19 вересня 1941 р. в місто ввійшли німці. 20 вересня додому повернувся мій чоловік, який зі своєю частиною добрався з Перемишля до Фастова, де потрапив в оточення, звідки їх відпустили по домівках.

Настрої в місті, безперечно, були панічні: ні їжі, ні води, ні електроенергії його мешканці не мали. Приблизно 24—25 вересня почалися пожежі. Було висаджено в повітря будинки на Хрещатику, горіли споруди на Пушкінській та Свердлова.

Фашисти розпочали арешти євреїв. З цією метою вони вночі вривалися в квартири і проводили ретельні обшуки. Тоді я жила в свекрухи — жінки набожної, в оселі якої висіли ікони. Коли до неї прийшли гітлерівці і побачили ікони, вони вирішили, що тут мешкають росіяни. Це й врятувало мене від неминучої загибелі.

По місту поширювалися чутки, нібито пожежі влаштовують євреї, які не захотіли евакуюватися в тил. 28 вересня повсюдно було розвішано наказ коменданта про те, щоб «всім жидам взяти з собою теплі, цінні речі і з'явитися завтра, тобто 29 вересня, о восьмій годині ранку на вулицю Дегтярівську». За неявку — розстріл.

Мої два брати пішли на фронт. Молодша сестра залишилася з хворими стариками. Саме вони попросили мене їх провести, бо думали, що євреїв кудись вивозитимуть. Я пішла з ними, а діти залишилися з чоловіком вдома.

На початку восьмої години ми вирушили у зазначене в наказі місце. Всі вулиці були запруджені підводами, двоколками, навантаженими речами. Поряд йшли старі люди, матері з немовлятами.

Неподалік від воріт єврейського кладовища було споруджено дротяне загородження і встановлено протитанкові «їжаки». Вхід на кладовище регулювали фашисти і місцеві поліцаї, але назад нікого не випускали.

Я посадила рідних біля воріт кладовища, а сама пішла подивитися, що робиться далі, куди й навіщо йдуть люди. Я думала, що там стоїть поїзд, але несподівано побачила, що хутрянні речі окупанти відразу відбирають і складають в одному місці, а їжу — в іншому. Люди ж продовжували йти під конвоєм окупантів.

Я повернулася до рідних, але, щоб не засмучувати їх, нічого не розповіла про побачене, а разом з ними пройшла на кладовище. У нас відібрали речі, а невдовзі я загубила родичів, оскільки натовп відтіснив їх від мене. Здавалося, що ми йшли довго. Раптом чую за спиною старечий голос: «Діти мої, допоможіть мені, я — сліпий». Мені стало жаль старого, і ми пішли разом. Я спитала у нього: «Дідусю, куди нас ведуть?» Він спокійно відповів: «Хіба ти не знаєш, що ми йдемо віддати Богу останню шану».

Згодом я побачила площу, з двох боків оточену німцями, багато з яких тримали на повідку собак. Усі вони мали резинові кийки або великі палиці. Через цей своєрідний коридор проходили нещасні обдурені кияни. Я мимоволі зупинилася від страху. Адже фашисти нещадно били всіх, хто потрапляв у «коридор». Якщо ж людина падала, на неї спускали собак, що рвали тіло, і від нестерпного болю вона піднімалася, бігла вниз, де потрапляла в руки поліцаїв, які змушували її роздягатися догола. При цьому вони також били куди попало і чим

попало: кулаками, ногами, а деякі й кастетами. Зрештою, закривавлені люди йшли на розстріл.

Все це я побачила, ще не потрапивши в «коридор». У цей час мене помітила мама, яка вже була без одягу, і закричала: «Донечко, ти не схожа, рятуйся». Мені хотілося кинутися на захист рідних, але інстинкт самозбереження підказав: не врятуєш.

Я пройшла через «коридор» і мужньо витримала знущання окупантів. Потім звернулася до поліція українською мовою із запитанням: «Де комендант?», пояснивши, що я — українка, а не єврейка і потрапила сюди випадково, супроводжуючи колег по роботі. Підозріло подивившись на мене, німецький посіпака став вимагати документи. Я показала профквиток і трудову книжку, де національність не вказувалася. Він повірив мені, оскільки моє прізвище було російське, і наказав приєднатися до невеликої групи людей, які розмістилися на горбочку, мовивши: «Сідай, почекай до вечора, коли всіх жидів перестріляємо, тоді вас випустимо».

Я піднялася туди, де було вказано, й сіла. Перед моїми очима відкривалася жахлива картина: голі, побиті люди істерично сміялися, очевидно, збожеволівши, деякі — за кілька хвилин посивіли. Фашистські звірі виривали немовлят у матерів і кидали через якусь піщану стіну. Всіх шикували по два-три чоловіка в шеренгу і вели до піщаної стіни, в якій виднілися спеціальні щілини. Звідти вже ніхто не повертався. Я чекала вечора, не знаючи, що він мені принесе.

Нарешті, увечері під'їхала автомашина, і німець-офіцер, який сидів у ній, дав розпорядження всіх нас розстріляти. Своє рішення він мотивував так: якщо хоча б одна людина розповість у місті про те, що відбувається в Бабиному Яру, наступного дня жодний єврей не з'явиться в зазначене в наказі коменданта місце збору.

Нашу групу повели на розстріл туди ж, де й вбивали людей вдень. Щоправда, нас не змушували роздягатися, бо було вже темно, і фашисти втомилися від «напруженої праці». Я йшла приблизно у другому десятку. Нас вистроїли на невеликому виступі, з протилежного боку якого було встановлено кулемети. Мертві й поранені падали в дуже глибоку прірву. Я закрила очі, стиснула кулаки і кинулася вниз ще до пострілу. Мені здалося, що лечу цілу вічність, хоч, насправді, все тривало кілька секунд. При падінні не відчула болю, бо було одне бажання — залишитися живою.

Спочатку почула стогони тяжкопоранених, їх передсмертні прохання. Оскільки нашу групу розстрілювали останньою, ми виявилися зверху. Окупанти з верхньої площадки освітлювали ліхтариками трупи і стріляли в тих, хто ворушився або стогнав. Недалеко від мене хтось стогнав дуже сильно, і фашисти вирішили спуститися вниз.

Один з поліцаїв чи німців наштовхнувся на мене і присвітив ліхтариком. Не виявивши слідів крові на тілі або одягу, він сказав про це німцеві. Мене підняли, вдарили і знову кинули на гору тіл. Я не ворухнулася, не застогнала. Тоді один з них став мені на груди і руку, але й цього разу я не подала ніяких ознак життя. Вирішивши, що я мертва, вони пішли далі.

Через деякий час я почула майже над самим вухом розпорядження: «Демиденко, давай сюди, засипай». Після цього до мене донеслися якісь глухі удари, що наближалися, і раптом відчула, як на груди посипався пісок. Фашистські нелюди замітали сліди своїх злодіянь. Мені стало нестерпно тяжко, оскільки я лежала на спині.

Не знаю, скільки я так пролежала, але коли почала відчувати, що задихаюся, збрала всі сили і почала ворушитися. Вирішила — хай краще розстріляють, ніж бути заживо похованою. Здоровою правою рукою (ліву фашист мені серйозно травмував, коли став ногою на неї) мені вдалося розгорнути землю з піском і поступово вилізти на поверхню. Пісок, що потрапив у рот, викликав кашель, який я прагнула

всіляко стримати, щоб не бути виявленою фашистами або поліцаями.

Була глибока ніч, і лише трохи призвичаївшись до темряви, побачила, що рів, заповнений трупами, оточують високі стіни. Вибратися з нього можна було лише там, де розстрілювали нашу групу, і я поповзла туди. З великими труднощами, докладаючи останніх зусиль, я вибралася нагору. У цей час мене хтось покликав. Це був 14-річний хлопчик Мотя. Далі ми повзли разом, однак подолали невелику відстань, оскільки доводилося долати численні яруги, що оточували Бабин Яр.

Починало світати. Ми вирішили сховатися в кущах неподалік від місця розстрілу.

Коли розвиднілося, ми побачили, як з Куренівки окупанти вели двох єврейок. Вони згвалтували нещасних, а потім закололи їх і скинули в рів. Потім я побачила стару жінку, яка бігла на протилежному боці, і хлопчика років шести-семи, який кричав: «Бабуся, я боюся». Два німці наздогнали їх і вбили спочатку дитину, а потім й жінку.

Надвечір у мене почалися галюцинації: мені ввижалося, нібито я бачила батька, матір, сестру, які були у білих халатах. Вони весь час сміялися і стрибали, і я веселилася разом з ними. Я втратила свідомість.

Коли прийшла до тями, біля мене сидів Мотя і плакав, бо думав, що я померла. Вже було зовсім темно, і ми продовжили шлях. Щоб потрапити у Куренівський гай, треба було переповзти велику луку і піднятися нагору. Ми домовилися, що першим це зробить хлопчик і подасть мені умовний знак. Однак виявилось, що там знаходився німецький патруль, і його одразу застрелили. З горя я мало не втратила свідомість. Знову я залишилася одна.

Друга ніч минула. Я перебувала в кущах неподалік від дороги, і вдень мене там легко можна було помітити. Зліва виднівся якийсь провулок, і я вирішила, що там безпечніше дочекатися вечірніх сутінок. Це виявилось звалище сміття. Я залізла по горло в нього, прикрилася якимись ганчірками і шматками паперу, а на голову натягла корзину. Неподалік лежали два великі зелені помідори, але до них ще треба було доповзти. Мені одразу захотілося пити, і як я не прагнула думати про щось інше, все ж витримати не змогла і з'їла ці помідори.

Вночі явилася зі своєї схованки і рушила далі. За ніч я добралася до якогось будинка, але господарі ще спали, і тому вскочила в порожній хлів, звідки мене не випускав собака. Вранці мене там виявила господиня і дуже непривітно запитала: «Як ви сюди потрапили?» Я вирішила не розповідати їй про свої поневіряння, а почала вигадувати, нібито я з Білої Церкви, рила окопи, а тепер шукаю коменданта міста, який зможе направити мене додому. Вона відповіла: «Зараз ми тобі покажемо дорогу» і кудись послала свого сина. Хвилин через п'ять він прийшов з німецьким офіцером і, вказуючи на мене, сказав: «Ось, пан, юда». Німець вдарив мене і наказав йти за ним.

Ми прийшли в якийсь будинок, де снідали фашисти. Незважаючи на те, що четверту добу я майже не мала крихти в роті, їсти не хотілося. Офіцер наказав ретельно стежити за мною, а сам пішов. Мене змусили прибрати в будинку: підмести підлогу, витерти вікна, помити посуд. Потім окупанти кудись пішли, залишивши лише одного для нагляду за мною.

Через деякий час офіцер з сином господарки привели двох дівчат 16—17 років, які плакали, кричали, благали, щоб їм дали найважчу роботу, але не розстрілювали. Потім нас повели на ту ж площу, де я була 4 дні тому. Тут було багато речей і взуття. Неподалік сиділи якісь люди, чоловік 30—40. Це були в основному німці-старіки-євреї, виявлені гестапівцями у квартирах. Серед них виявилася й жінка з двома дітьми, одне з яких — немовля. Поряд з нею сиділа дівчина-

медсестра, яку, як я потім дізналася, звали Люба. Вона пожаліла мене, яка тремтіла від холоду, накрила своєю шинеллю мої ноги. Так ми просиділи годину чи, можливо, й дві.

Надвечір під'їхала машина з військовополоненими, кожен з яких мав лопату. Нам наказали сісти в неї і кудись повезти. Ми домовилися з Любою по можливості зробити спробу вистрибнути з машини і втекти, хоча розуміли, що подібний крок може стати останнім у житті.

Нас привезли до гаражів, розташованих напроти єврейського кладовища, однак вони виявилися вщент заповненими євреями. Тоді машина рушила далі. В районі Шулявки мені й Любі вдалося майже непомітно вистрибнути з машини.

Вечоріло, і треба було десь ночувати. Я запропонувала Любі йти до моєї двоюрідної сестри. Вона гостинно прийняла нас, надала мені медичну допомогу, а потім врятувала під час облави.

Ранком ми з Любою пішли в Дарницю і поблизу ДВРЗ знайшли порожній вагончик. Їжу шукали на городах, де подекуди залишилася невикопана картопля. Однак на третій день нас помітили два німці та інженер заводу. На щастя, останній помилився, вважаючи, що я до війни працювала на цьому підприємстві. Я не заперечувала, а Любу назвала своєю родичкою. Нам запропонували перейти в армійські казарми, бо вагончик, що служив пристановищем, виявився на території, закритій для мирного населення.

Невдовзі Любі вдалося влаштуватися перекладачкою (вона непогано володіла німецькою мовою), а мені — реєстратором у конторі. З казарм нас виселили, довелося жити на кухні у начальника, за що готували їжу, прибирали в квартирі, робили всю домашню роботу. Однак через кілька місяців на нас хтось доніс окупантам. 11 грудня 1941 р. Любу було заарештовано, але наступного дня їй вдалося втекти. Потім підозра впала і на мене. Півтора місяці я з дворічним сином (якого вдалося нелегально вивести з міста, де дітей, що народилися від змішаних шлюбів, фашисти знищували) перебувала під домашнім арештом. Два російські лікарі, які втекли з концтабору і з моєю допомогою влаштувалися на завод, всіляко прагнули врятувати мене. З цією метою вони переконували гестапівців, що за станом здоров'я я не витримаю допитів, а документів, які свідчили про те, що я — єврейка, немає. Певний час фашисти мною нібито не цікавилися, хоча на першому поверсі будинку, в якому я мешкала, постійно чергував поліцай, який не випускав мене на вулицю.

Нарешті, 23 лютого 1942 р. гестапівці остаточно вирішили забрати мене на допит. Було це приблизно о восьмій ранку. Я побачила, що фашисти під'їхали на машині і пішли в наш будинок. Здогадуючись про їх намір, я напівроздягнутою вибігла на третій поверх, де ніхто не жив, залишивши сина, який ще спав, на другому. Я боялася взяти з собою дитину, бо її плач міг видати мене. Фашисти ж вирішили, що я пішла десь недалеко, бо залишила сина самого, і швидко повернуся. Мені вдалося непомітно вийти з дому і сховатися в лісі. Назад повернутися я не ризикнула навіть після від'їзду гестапівців і пішла в Київ. Поблизу Дарницького моста у мене стали вимагати пропуск, якого я, безумовно, не мала, але було направлення в лікарню, виписане знайомими. Завдяки цьому мене навіть посадили на попутну машину, яка їхала в місто.

У Києві з допомогою двоюрідної сестри мені вдалося зустрітись з чоловіком, який приніс зимовий одяг і влаштував на ночівлю до артистки Павлової. У неї я жила 10 днів, сподіваючись, що привезуть сина. Адже в Дарниці я домовилася з Наталією Гриньовою, що мешкала зі мною, в разі мого арешту доставити дитину в Київ батькові. Однак не дочекалася. Згодом довелося ночувати в різних знайомих, бо фашисти часто влаштовували облави, виявляючи непрописаних у Києві, яких вивозили до Німеччини.

Кінець кінцем мене перестали пускати навіть на одну ніч. Йти мені було нікуди, я не мала грошей. Стала ночувати у підвалах, на горищах, у напівзруйнованих будинках. Зрештою, я захворіла і потрапила в лікарню: У той час я випадково дізналася, що мій чоловік Проничев заарештований гестапівцями. До 1945 р. про нього не мала ніяких відомостей. Лише після війни знайома піаністка розповіла, що бачила мого чоловіка серед зайнятих на важких роботах і навіть прагнула йому передати деякі харчі, але згодом їй повідомили, що його розстріляли.

Вийшовши з лікарні, я вирішила знайти свого чоловіка, щоб дізнатися про долю сина. Однак випадково разом з групою заарештованих потрапила до Лук'янівської в'язниці, де просиділа 28 днів. Там мене сильно били. Лише поліцей Митя прагнув передати зайвий шматок хліба і цигарки. Коли мене привели на останній допит напівмертву, побиту, він убив німця, а мене виніс до лікарні ім. Калініна. Там він зізнався, що насправді не поліцей, а партизан.

Я вирішила йти пішки в Білу Церкву. Там я влаштувалася працювати в один з київських театрів, де, на щастя, нікого з моїх знайомих, які знали, що я — єврейка, не було. Однак через місяць — півтора театр виїхав до Києва, а я залишилася без роботи.

У Рокитному, що за 40 км від Білої Церкви, потрібна була перекладачка, і я вирішила ризикнути. Там працювала два тижні. Переклади, зроблені мною, виявилися неякісними. Виникла підозра, що я — єврейка, мене стали переслідувати, і я повернулася в Білу Церкву. Там працював київський обласний театр ім. Шевченка, в трупі якого був і мій давній товариш Микола Циганков. Він зробив вигляд, що зі мною незнайомий. Коли ж я влаштувалася там працювати, Циганков запрошував мене вечеряти і таким чином підтримував. Невдовзі з'явилася артистка Кольцова, з якою ми були знайомі ще з 1934 р., і видала мене. Проте на мій захист виступив машиніст сцени Афанасьєв, у якого фашисти розстріляли дружину-єврейку і тримісячну дитину. Неодноразово він попереджав мене про небезпеку, що загрожує, і завдяки цьому я залишилася живою.

Влітку 1943 р. наш театр гастролював у Ружині, де було єврейське гетто. 38 чол., які налічувалися в ньому, працювали в шевській майстерні. Їм заборонили виходити за межі гетто і підтримувати будь-які контакти з місцевим населенням. Я звернулася з проською до команданта дозволити відремонтувати в цій майстерні реквізит. Одержавши дозвіл, склала в корзину хліб, гроші, прикривши все це спеціально розірваною спідницею. Таким чином мені вдалося підтримати нещасних євреїв, передавши їм харчі і гроші.

Через кілька днів приїхав гебітскомісар Козятин і наказав усіх мешканців гетто, крім трьох найкращих майстрів, розстріляти, що й було зроблено.

Потім наш театр переїхав у Козятин. Мені доводилося виконувати обов'язки артистки, адміністратора і касира. Директор театру Прихненко навіть примушував мене виступати як конферансьє німецькою мовою. Коли ж я просила дозволити не виступати перед німецькими солдатами та офіцерами, бо неправильна фраза могла призвести до арешту та розстрілу, він відповів: «Згадайте про ваше минуле». При цьому мався на увазі той факт, що я народилася в єврейській сім'ї.

Так я страждала аж до приходу частин Червоної Армії, тобто до 28 грудня 1943 р. Незважаючи на бомбардування, я добралася до Києва, розраховуючи дізнатися про долю дітей. Невдовзі мені стало відомо, що дочка потрапила в дитячий будинок, а про сина нічого не могла узнати. Я побувала у всіх дитячих будинках, але дочки там не було. Тоді почала ходити на вокзал, куди прибували ешелони з евакуйованими дітьми. 12 березня 1944 р. привезли чергову партію дітей на Солом'янку. Коли я запитала, чи немає серед них Лєночки Прони-

чевої, до мене привели дівчинку, в якій я узнала свою дочку. Вона спочатку кинулася до мене, а потім зупинилася. Виявилось, що батько вчив її: якщо зустрінеш матір, називай її тьотею, бо інакше всіх нас розстріляють. Я роз'яснила їй, що тепер мене знову можна називати мамою. Через кілька днів у дитячому будинку я побачила й сина.

На жаль, поки що я не можу взяти дітей додому, бо немає їх чим годувати і в що одягати. Тому вони досі перебувають у дит-будинку.

Мій новий чоловік Афанасьєв повернувся з фронту інвалідом II групи. Я працюю провідною артисткою в Київському республіканському театрі ляльок.

Стенограма зберігається в ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 281.

(Далі буде)

В. М. Волковинський (Київ), Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності*

Вбивство в Києві

Идеться про приїзд П. А. Столипіна разом з Миколою II до Києва наприкінці серпня 1911 р. та замах О. Г. Богрова на прем'єра в оперному театрі.

24 серпня 1911 р. київський губернатор О. Ф. Гірс отримав телеграму з грифом «таємно». В ній директор департаменту поліції повідомляв: «Голова Ради Міністрів має відбути з Вільно о 9 годині 15 хвилин ранку 27 серпня і прослідую через Сарни до Києва. Звольте вжити заходів щодо охорони»¹. Це попередження було зайвим. Адже майже місяць у Києві велися ретельні, насамперед по лінії охоранки та поліції, приготування до приїзду Миколи II з родиною у супроводі вищих чинів державної влади. Самодержець і його свита мали взяти участь у проведенні маневрів київського військового округу, а також побувати на урочистостях з нагоди відкриття у Києві пам'ятників Олександрові II та княгині Ользі. Микола II і його міністри планували ознайомитися із станом справ як у Києві, так і в інших районах України.

Охорона царя і його сім'ї, а також урядових осіб займала особливе місце. По традиції ця почесна і відповідальна місія покладалася на місцевого генерал-губернатора. Але цього разу справу охорони коронованих осіб і міністрів було доручено товаришу міністра внутрішніх справ П. Г. Курлюву, а не генерал-губернатору Ф. Ф. Трепову. Навколо цієї, здавалося б, не такої вже й важливої події виникло багато колізій і суперечок. Трепов, вдавши себе смертельно ображеним, навіть погрожував відставкою. О. Ф. Гірс міркував по своєму: Курлов — фактично заступник самого П. А. Столипіна — мав набагато більше можливостей організувати надійну охорону царя, голови уряду й інших перших у Росії державних осіб, аніж Трепов. Хіба зміг би останній зібрати у Києві кращих філерів, жандармів, поліцейських з Петербурга, Москви, Риги, Кишинєва, Мінська, Іркутська, Харкова та інших міст Російської імперії, домогтися виділення 300 тис. крб. на охорону коронованих осіб². Щоб допомогти начальнику київської охоранки М. М. Кулябку, до Києва прибули його родич — завідувачий таємною агентурою при царському дворі О. І. Спиридович — та віце-директор департаменту поліції М. М. Веригін. Перший добре знав Київ і становище справ у місті, оскільки у 1903—1905 рр. виконував обов'язки начальника місцевого охоронного відділення. Саме тут він був поранений терористкою, після чого особливо велику увагу приділяв боротьбі з терором.

Задовго до приїзду царя з Києва було вислано, заарештовано або затримано ряд підозрілих осіб, усіх, хто перебував на обліку київської охоранки. На залізничному і річковому вокзалах спеціальні агенти пильно стежили за усіма, хто приїздив наприкінці серпня до Києва. Особливих інцидентів або несподіваних ситуацій не виникло. Щоправда у переддень приїзду Столипіна до Києва — 26 серпня, був за-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2, 4, 8.

¹ Держ. арх. Київськ. обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 2.

² ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 2662, арк. 15; Союз.— 1990.— № 17.— С. 13.

триманий підозрілий громадянин Олексій Макарович Бізюков. Це був черговий «профілактичний» захід, і тому поліцейські навіть не обшукували затриманого, а відразу доставили його у приміщення міського охоронного відділення по вул. Рейтерській, 5. Бізюков, скориставшись слухним моментом, дістав зброю і застрелився. Після цього до кінця дня було заарештовано ще кілька осіб, у тому числі й сестра покійного, які засвідчили, що це був селянин с. Новосьоловки Коломенського повіту Московської губернії Олександр Улянович Муравйов³. Ця подія ніяк не вплинула на підготовку урочистостей і зустрічі царя. Вранці 27 серпня в 12 годин 44 хвилини до Києва прибув П. А. Столипін. Напередодні приїзду самого царя зустріч прем'єр-міністра, зрозуміло, не була велилюдною. Високого гостя поселив у себе генерал-губернатор на першому поверсі у просторій трикімнатній квартирі і виділив для поїздки по місту прем'єру автомобіль. Для особистої охорони Столипіна Курлов виділив ротмістра Дексбаха. Крім цього, на допомогу секретареві прем'єра Граве був прикомандирований штабс-капітан Єсавулов, який також охороняв Столипіна.

Пізніше з'явилось багато спогадів, що Столипін у Києві був приреченим і неодмінно мав тут загинути. Шульгін згадував, що Гришка Распутін, побачивши коляску, в якій їхав Столипін, зловісно прокричав: «Смерть за ним! Смерть за ним... за Петром!»⁴. Тодішній міністр фінансів В. М. Коковцев, який жив на одній вулиці із Столипіним у приміщенні контори Державного банку і найчастіше зустрічався з прем'єром, згадував у 1917 р.: «Враження у нас, в усіх співробітників Столипіна, було таке, що дні його злічені»⁵.

Однак наприкінці літа 1911 р. Столипін почував себе досить упевнено. Проїжджаючи вулицями Києва, що були прикрашені численними біло-синьо-червоними прапорами, дивлячись на підфарбовані будинки у центрі Києва, мешканці яких повиставляли на підвіконня квіти, а на перила балконів повісили різнокольорові килими, він був задоволений копіткою діяльністю місцевих властей щодо підготовки зустрічі високого гостя. Цар прибув до «матері городів руських» 29 серпня об 11 годині ранку. У літературі неодноразово наводився факт, що коли зустрічали Миколу II на Київському вокзалі, для Столипіна навіть не знайшлося автомобіля. Історики і письменники пояснюють це ніби прохолодним ставленням царя до свого прем'єра. Насправді ж усе відбувалося згідно із заздалегідь розробленою програмою, де зазначалося: «На вокзалі їх імператорську величність зустрічають: почесний караул та прямі над ним начальники — київський, подільський й волинський генерал-губернатор з дружиною, командуючий київським військовим округом, київський губернатор з дружиною, київський губернський предводитель дворян з дружиною, київський міський голова з членами управи, який підносить їх величностям хліб-сіль від міста Києва»⁶. Столипін разом з багатьома міністрами не перебував в центрі подій, а лише спостерігав за урочистостями. Коли ж царський кортеж вирушив, то коляска Столипіна їхала слідом за автомобілем царя.

З вокзалу Микола II у супроводі київських вищих чинів заїхав до Софіївського собору і лише після цього прибув до Маріїнського палацу, де зупинився разом з дружиною, дочками, болгарським намісником престолу Борисом та численними придворними. Того ж дня, після обіду, цар побував у Києво-Печерській Лаврі, а ввечері влаштував прийом численних делегацій від різних організацій. Серед них були члени «Союзу російського народу», «Союзу архангела Михаїла», Російської монархічної партії, патріотичного товариства «Російський бо-

³ Держ. арх. Київськ. обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 544.

⁴ Шульгін В. В. Дни. 1920: Записки.— М., 1989.— С. 144.

⁵ Падение царского режима: по материалам Чрезвычайной Комиссии Временного правительства.— Т. VII. М.— 1927.— С. 91.

⁶ Держ. арх. Київськ. обл., ф. 2, оп. 227, спр. 319, арк. 536.

гатур», «Київського союзу російських людей» і т. д. Це красномовно свідчило, що в Києві значну частину населення становили росіяни, багато з яких були монархічно настроєні.

30 серпня о 12 годині дня відбулося урочисте посвячення пам'ятника імператорові Олександрові II на Думській площі. По різному дивилися на чудово виконану скульптором Ксіменесом фігуру царя-реформатора Микола II і Столипін. Для першого це був насамперед його рідний дід, а для прем'єр-міністра — цар-реформатор, який здійснив по суті революцію в аграрній політиці Росії, відмінивши кріпосне право. Між Олександром II і собою Столипін міг провести багато паралелей: обидва реформатори, на обох революціонери влаштували справжнє полювання. Щоправда, 1 березня 1881 р. народовольцям удалося вбити Олександра II, у Києві охранка натякнула Петру Аркадійовичу про те, що є якісь, хоча й не достовірні, відомості про підготовку на нього і чомусь на міністра народної освіти Л. А. Кассо революціонерами замаху. Столипін, не відходячи від свого життєвого кредо «Не залякаєте», вдав, що не звертає на це ніякої уваги. 31 серпня П. А. Столипін разом з іншими міністрами, які супроводжували Миколу II, відвідав київський іподром, а ввечері взяв участь в масовому святковому гулянні на схилах Дніпра в Купецькому саду. Зовні все відбувалося за розробленим планом заходів по перебуванню царя у Києві.

1 вересня 1911 р. о 9 годині вечора у Київському міському театрі розпочався показ опери М. А. Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана», влаштованої на честь високих гостей.

Поки дочки царя Ольга і Тетяна із захопленням спостерігали за подіями на сцені, Микола II повільно оглядав вщент заповнений київською елітою зал. У першому ряду сиділи міністри, губернатори, генерали... Дедюлін, Курлов, Нілов, Іванов, Трепов, Столипін, Фредерікс, Сухомлинов, Кассо, Григорович, Коковцев, Гірс — опора і надія царського престолу. П'ять крісел відділяли царя від його правої руки — голови Ради Міністрів, міністра внутрішніх справ, статс-секретаря Петра Аркадійовича Столипіна. Він був як завжди суворий і зосереджений, на його білосніжному кітелі у променях театральних прожекторів виблискував орден Святого Володимира. Столипін глибоко поринув у свої невеселі думки. Давалася взнаки втома, і не стільки від роботи, скільки від суєти, пустопорожніх розмов, непотрібних зустрічей, постійного перебування при Миколі II. 2 вересня Столипін мав супроводжувати його на військових маневрах, а потім їхати з ним до Чернігова. Далі маршрут коронованої особи пролягав до Криму, а голова уряду планував повернутися у Київ і розв'язати деякі важливі питання. Впродовж усього спектаклю за Столипіним уважно стежили двоє. З 9-го ряду не зводив очей з прем'єра підполковник М. М. Кулябко — начальник Київського охоронного відділення, який зручно влаштувався у кріслі під № 192^а. А з 18 ряду пильно спостерігав за Столипіним смуглявий молодий чоловік у модному фракці, який займав 406 місце. Час від часу погляди жандармського підполковника і модно вдягненого молодика зустрічались. Наближалась до завершення друга дія опери. Столипіна, нарешті, здавалося, зацікавили події, що відбувалися на сцені. Пустинний берег острова Буяна, куди, прислухавшись до молитв цариці Милитриси, хвиля викинула діжку, в яку підступними ворогами було посаджено її з сином і кинута у воду. Поки цариця скаржилася на злу долю, царевич Гвидон, який виріс прямо на очах, зробив лук і відправився на полювання. Раптом він побачив величезного чорного коршуна, який нападав на білого лебедя. Влучно пущеною стрілою царевич убив хижака, а лебідь, на велике здивування цариці та царевича, заговорив людською мовою. Під звуки переповненої радісним збудженням музики повільно почала опускатися завіса — наступила друга велика перерва. Столипін подивився на свій годинник,

який показував 22.40 і, побачивши, що цар і його рідня покинули ложу, він підвівся з свого місця і, підійшовши до бар'єра оркестрової ями, повернувшись обличчям до залу, став спостерігати, як публіка швидко виходила в фойє театру.

У цей час жандармський підполковник, кинувши погляд на прем'єра, повернувся до молодого чоловіка з 18 ряду і непомітним жестом запросив йти за ним. Зал майже опустів, лише подекуди сиділи окремі глядачі, переважно похилого віку, а біля сцени Столипін розмовляв з міністром імператорського двора бароном Фредеріксом. Невдовзі до них приєднався граф Потоцький. Залишивши інструменти, покинули оркестрову яму музиканти. Лише один із них — австрієць Берглер — з захопленням спостерігав за Столипіним, якого вперше бачив так близько. Саме у цей час до залу повернувся смуглявий молодий чоловік і, тримаючи в руці програмку, пішов по вільному проходу до сцени. Столипін побачив його і згадав розмову з губернатором Гірсом, який запевняв, що вхід на парадний спектакль дозволено лише по спеціальним іменним квиткам. Євреїв до театру вирішено було не запрошувати, за винятком лише двох місцевих мільйонерів.

Молодик, що повільно йшов до статс-секретаря, зовні схожий був або на вірменина, чи на єврея. Можливо, відзначив про себе Столипін, це і є один з цих двох київських багатіїв. У Петра Аркадійовича не було сумнівів, що цей молодий чоловік йде до нього. Мабуть про щось проситиме, майнуло в думці Столипіна, коли той наблизився до нього. На відстані всього якихось 2 кроків молодий чоловік вихопив з кишені «Браунінг» і навіть на прем'єра. Столипін навіть не поворухнувся. Він із зверхністю дивився на терориста, руки якого помітно тремтіли. Колись от так, як і тепер, Петро Столипін з викликом дивився в очі свого суперника під час дуелі, коли той наводив на нього револьвер. Щоправда тоді його охоплювала люта ненависть до противника, оскільки той був вбивцею брата, і Столипін поклявся відплатити йому у чесному поединку. Тепер прем'єр Росії дивився на свого потенціального вбивцю більше з подивом.

Молодий чоловік двічі вистрілив. Однак куля пробила праву руку Столипіна та, зрикошетувавши, потрапила в ногу музиканта Берглера. Друга — влучивши в орден Святого Володимира і змінивши після цього напрям польоту, ввійшла у правий бік грудей статс-секретаря. Вбивця, різко повернувшись, попрямував до лівого виходу. Він ішов, не дуже поспішаючи, втягнувши голову в плечі і рахував кроки. Коли позаду було вже 14 кроків, в залі знявся страшний галас, почулися істеричні крики «Тримай його!» З коридору почали бігти глядачі. За хвилину елегантно одягненого чоловіка натовп зім'яв і здавалося ось-ось вчинить самосуд. Жандармам, які прибігли на звуки пострілів, ледь вдалося відтіснити вбивцю від розлюченого натовпу. У розірваному фракці жандарми його притиснули до стіни і відібрали револьвер, у якому було ще 6 патронів, квиток та посвідчення на ім'я помічника присяжного повіреного Київської судової палати Дмитра Григоровича Богрова.

Поранений Столипін важко опустився в крісло і спробував зняти свій білий сюртук, на якому швидко розповзалася кривава пляма. До пораненого підбігли лейб-медик професор Г. Є. Рейн, який сидів через ряд від статс-секретаря та лікар Афанасьєв. Останній встиг уже викликати карету швидкої допомоги. Рейн був у розпачі, адже напередодні замаху він радив Столипіну одягнути легкий металевий панцир. На що той відповів: «Пострілові можна запобігти, а від смерті ніякий панцир не врятує»⁷. Невдовзі до Столипіна підбігли міністри, сановники, генерали. На балконі з'явився Микола II. Прем'єр повернувся до нього і підняв поранену руку, показуючи жестом, що все гаразд. Потім

⁷ Убийство Столыпина. Свидетельства и документы.— Рига, 1990.— С. 175.

присутні скажуть, що Столипін перехрестив царя, показуючи цим самим, що готовий віддати за нього життя, і знепритомнів. За іншою версією, втрачаючи свідомість, він тихо прошепотів: «Передайте государеві, що я радий вмерти за нього і батьківщину». Відразу після пострілів до залу вбіг блідий і збентежений жандармський підполковник Кулябко. Він з жахом дивився то на Столипіна, якого виносили з залу, то на Богрова, якого жандарми, захищаючи від натовпу, намагалися пропихнути до театрального буфету. Кулябко хотів особисто вчинити допит Богрову, але його відразу ж усунули від слідства, а прокурор заявив, що тепер начальнику охоранки самому доведеться давати свідчення. Жандармський підполковник ридав, час від часу повторюючи, що у нього немає іншого виходу, як пустити у цій ситуації собі кулю в скроню. Тим часом прямо в театрі начальник Київського жандармського управління підполковник Іванов вів допит Богрова. Тоді ж, як і пізніше, 2, 4 та 6 вересня, коли його було переведено до фортеці Косий Капонір, терорист дав приблизно одні й ті ж свідчення. Походив він з досить багатой єврейської сім'ї. Дід його Г. І. Богров був відомим у XIX ст. літератором, який написав і опублікував у некрасовських «Отечественных записках» свої «Записки єврея». Батько став домовласником, мав будинок по Бібіковському бульварі, 4 вартістю в 400 тис. крб. Після закінчення у 1905 р. 1-ї київської гімназії Богров вступив на юридичний факультет університету Святого Володимира. Однак через революційні події вуз був закритий, і він поїхав на навчання до Мюнхена⁸. Наприкінці 1906 р. юнак повернувся до Києва, де вступив до гуртка анархістів-комуністів. «Пристав я до групи анархістів, — писав Богров у своїх свідченнях, — тому, що вважав вірними їх теорії і бажав докладніше ознайомитися з їхньою діяльністю. Однак невдовзі, до середини 1907 р., я розчарувався в діяльності цих осіб, тому що дійшов висновку, що усі вони переслідують головним чином суто розбійницьку корисливу мету. Через це я, залишаючись для годиться в партії, вирішив повідомити київському охоронному відділенню про діяльність цієї партії. Рішучість ця була викликана ще й тією обставиною, що я хотів отримати деякий надлишок грошей. Для чого мені потрібен був цей надлишок грошей, я пояснювати не бажую»⁹.

Кулябко справно виплачував Богрову по 100—150 крб., фінансував поїздки за кордон, де його агент «Аленський» вів досить розкішне життя. Під час служби в охоранці (вона тривала до 1910 р.) Богров видав Кулябці 13 груп революціонерів. Як підтвердили потім жандармські документи, він видавав здебільшого есерів-максималістів та анархістів-комуністів і не лише в Києві та губернії, але й у Воронежі, Борисоглібську. В результаті його провокаторської діяльності більш як 110 чоловік було заарештовано поліцією і кинуте за ґрати, а деякі з них пішли на каторгу¹⁰.

Кулябко був задоволений роботою свого агента і давав йому повну волю. Коли Богров хотів, то приходив в охоронне відділення, коли ні — тривалий час не підтримував ніяких контактів із своїм шефом. Переїхавши у січні 1910 р. після закінчення університету до Петербурга, він і там почав співробітничати з місцевою охоранкою, заручившись рекомендаціями своїх київських покровителів. Рахуючись співробітником столичної охоранки, Богров 4 місяці регулярно отримував зарплатню, даючи своєму начальнику фон-Коттену якусь вигадану інформацію¹¹. «У 1910 р. в липні чи серпні, — заявив на слідстві Богров, — я зустрівся з Столипіним при огляді ним Санкт-Петербурзького водопроводу. Відстань між нами була кроків 10—12, але за розпорядженням начальника водопроводу я пішов собі геть. Чи був у мене тоді

⁸ Держ. арх. м. Києва, ф. 108, оп. 78, спр. 1, арк. 175—177.

⁹ Держ. арх. Київськ. обл., ф. 846, оп. 10, спр. 23, арк. 70.

¹⁰ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 2662, арк. 29—30.

¹¹ Держ. арх. Київськ. обл., ф. 864, оп. 10, спр. 23, арк. 63.

револьвер, не пам'ятаю, але наміру здійснити замах не було». У грудні 1910 р. він виїхав на лікування до Франції, а повернувшись в Росію, не входячи ні до якої партії, вирішив втілити в життя давнішню мрію. «Ще в 1907 р., — писав Богров у своїх свідченнях, — у мене виникла думка здійснити терористичний акт у вигляді вбивства кого-небудь з вищих представників уряду. Такий намір став безпосереднім наслідком моїх анархічних ідей. Потім, у період моєї роботи у Київському охоронному відділенні, я цей задум залишив. А у нинішньому році знову повернувся до нього, причому вирішив убити міністра Столипіна, оскільки я вважав його головним винуватцем реакції і, що його діяльність для народу надзвичайно шкідлива. Знаючи про серпневі урочистості, що мали відбутися у Києві і про приїзд Столипіна, я вирішив використати ці обставини для здійснення свого задуму. Але через те що мені було важко проникнути туди, де мав бути Столипін, то я надумав ввести Кулябка в оману і за його допомогою дістати доступ у необхідні місця»¹². Для цього Богров прибув у ніч з 26 на 27 серпня до свого колишнього шефа Кулябка й заявив про підготовку групою терористів замаху на голову уряду. Зробив він це прямо на квартирі підполковника у присутності Спиридовича та Верігіна. Кулябко був дуже стурбований і дав Богрову завдання слідкувати за терористами, повідомляти про їх дії та задуми негайно. 31 серпня Богров уже прямо заявив, що один з терористів — «Микола Якович» — мешкає у нього на квартирі і планує зустрітися зі своєю спільницею «Ніною Олександрівною», у якої є бомба. Агент повідомив Кулябко, що його квартирант вимагає від нього встановити прикмети Столипіна і міністра народної освіти Кассо і тому йому необхідно мати квиток для входу до Купецького саду, де мали відбутися урочистості, щоб терорист не запідозрив його у зв'язках з охранкою.

Одержавши квиток, Богров увесь вечір пробув на урочистостях, але до Столипіна так наблизитися і не зміг. Вночі 1 вересня Богров знову прийшов до Кулябка і сказав, що «Микола Якович» дуже розсердився через те, що Богров не зумів виконати його доручення — зібрати відомості про міністрів Столипіна і Кассо, і дав йому завдання зробити це ввечері наступного дня під час парадного спектаклю. Кулябко і на цей раз пообіцяв допомогти, і о 8 годині вечора він через агента передав Богрову номерний квиток.

Коли той прийшов до театру, Кулябко відразу ж запитав: «Ну що? Не пішов ваш квартирант?» Богров відповів, що терорист, як і раніше, знаходиться в нього на квартирі, можливо, помітивши, що за будинком стежать, нікуди не виходить. Жандармський підполковник дуже нервував і послав Богрова додому, щоб той ще раз дізнався, чи не збирається «Микола Якович» кудись йти. Богров вийшов у 8,25 вечора з театру і, постоявши 15 хвилин на протилежному боці Володимирської вулиці, повернувся назад. Черговий жандармський офіцер Гінзбург, помітивши, що контроль на квитку Богрова уже було відірвано під час першого відвідання театру, не пропустив його. Той звернувся за допомогою до Кулябка, і начальник охорони дав розпорядження пропустити свого агента. Перший антракт Богров просидів на своєму місці, а під час другого Кулябко, викликавши його в коридор, висловив занепокоєння з приводу того, що «квартирант» врешті-решт може непоміченим покинути квартиру. Він запропонував Богрову негайно їхати додому і пильно слідкувати за терористом. Богров повільно відійшов від Кулябка й, коли той завів з кимось розмову, непомітно прошмигнув у зал, де і здійснив терористичний акт.

Револьвер і 50—60 патронів він придбав у 1908 р., перебуваючи в Берліні у той час. Готуючись до замаху, Богров стріляв разів 30. В усіх своїх свідченнях заарештований незмінно повторював, що все

¹² Там же, арк. 71 зв.

повідомлене ним Кулябку, — вигадка. Богров на допитах тримався з гідністю і спокійно. Це відразу ж стало широко відомо. Невдовзі кияни вже знали, що Богров бере вину на себе, заявляючи, що ніяка політична партія непричетна до замаху. Вигороджував він як міг і начальника Київської охоранки Кулябка, доводячи слідству, що той став жертвою його обману. Все це дало підстави пустити плітки, що Кулябка гарантував йому втечу, а якщо навіть і засудять терориста до страти, то замість нього повісять опудало. Ще більше розпалили пристрасні публікації у місцевій пресі про те, що до Богрова суд може застосувати статтю 279. Вона передбачала смертну кару за збройний опір властям або напад на них під час виконання службових обов'язків з причиненням ран, каліцтва тощо. На заміну смертної кари тривалим ув'язненням можна було сподіватися лише при одній умові — особистому заступництву самого потерпілого — П. А. Столипіна.

Через 22 хвилини після пострілів у театрі Столипін був доставлений у хірургічну клініку С. С. Маковського по Мало-Володимирській вулиці 336. Уночі група «патріотів», дізнавшись, що Столипін розміщено там, заявила, що лікарня ця польсько-єврейська і якщо вже вирішили лікувати російського прем'єра саме в ній, то треба встановити навколо неї надійну охорону. Щоб не турбувати хворого, вирішено було обмежити рух трамваїв на сусідніх вулицях, а бруківку на Мало-Володимирській вислали соломою. Телефон клініки довелося відключити і з'єднувати з лікарями лише в надзвичайних випадках окремих міністрів. За розпорядженням царя було зроблено все, щоб врятувати Столипіна. З Петербурга викликали відомого хірурга професора Цейдлера, який через 22 години прибув із столиці до Києва. По тогочасним міркам це було досить швидко зроблено, але для того, щоб здійснити такий «рекордний пробіг», довелося зупинити рух усіх поїздів на цій ділянці залізниці. Таким же літерним ешеленом до Києва була доставлена з Ковно і дружина Столипіна — Ольга Борисівна. Відразу ж після арешту Богрова поліція зробила обшук у його будинку. Не знайшовши там ніяких терористів, вона затримала його тітку з дітьми та прислугу. Тієї ночі було заарештовано по Києву близько 50 чоловік, переважно євреїв. Потрапили до поліції також брат Богрова з дружиною, які мешкали у Петербурзі.

Далеко за північ на квартиру управляючого київською конторою Державного банку Г. Є. Афанасєва, де мешкав тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду В. П. Коковцев, прийшла депутація від заможних євреїв Києва. Вона попросила вжити термінових заходів щодо відвернення можливих погромів. Через господаря дому Коковцев передав, що побоювання їх марні, і він зробить усе можливе, щоб уникнути кровопролиття. Наступник Столипіна дотримав слова — рановранці до Києва було введено три козачі полки. Однак заможні київські євреї вирішили за краще залишити у ці тривожні дні місто і вже вранці розібрали у залізничних касах квитки на найближчі поїзди.

Наступного дня по місту розповсюджувалося багато чуток про події в оперному театрі. Усі газети повідомили, що стріляв у Столипіна єврей Мордко Гершкович Богров отруєними кулями, що врятував життя прем'єра покровитель Києва і всієї Русі — Святий Володимир, оскільки друга куля влучила саме в орден його імені й ніби відвернула смертельний її політ. Ні для кого вже не було таємницею, що пройшов терорист у театр з квитком, який йому видала охоранка. Крім того, деякі кореспонденти запевняли, що й «Браунінг» Богрову дав власноручно Кулябка, щоб той охороняв Столипіна від можливих убивць. Уже тоді преса відверто звинувачувала київську охоранку в причетності до замаху на життя голови Ради Міністрів. 2 вересня з самого ранку біля Софіївського собору зібрався натовп киян з портретами Миколи II, синьо-біло-червоними прапорами. Викрикуючи антиєврей-

ські гасла і закликаючи помститися за замах на «вірного слугу царя», «патріоти» хотіли навіть здійснити похід по місту, однак поліція зірвала цей задум, заарештувавши кілька найбільш агресивно настроєних демонстрантів. На Подолі у цей час були виставлені пікети з козаків 1-го Уральського полку, які прибули до Києва, щоб запобігти єврейським погромам. Без особливих зусиль були ліквідовані спроби вчинити безпорядки і в наступні дні.

2 вересня Столипіну стало краще. Його лікар, академік Рейн вперено заявив, що через два-три тижні хворий буде на ногах. Професор Цейдлер також визнав стан свого підопічного задовільним і запевняв усіх, що на 90% упевнений у позитивному кінці хвороби. Щоправда, консіліум лікарів офіційно заявив, що остаточний висновок можна буде зробити лише через кілька днів.

Прийшовши до тями, Столипін досить бадьоро сказав: «Ну, слава богу і на цей раз пронесло». Потім він з в'їдливою іронією згадав про Богрова: «Цей єврейчик дуже був жалюгідний, коли блідий, зігнутий і тремтячий йшов до мене». Тоді ж прем'єр поцікавився про стан здоров'я свого товариша по нещастю — музиканта Берглера. Коли ж йому повідомили, що пораненому зробили операцію і він почуває себе задовільно, Столипін перехрестився і сказав: «Слава богу».

Опівдні відбулося засідання Київської міської думи, присвячене замаху на «одного з найвірніших слуг престолу». Міський голова Дяков, не приховуючи задоволення, перш за все повідомив присутніх, що квиток Богрову видала не дума, а охранка. Висловлюючи вірогідні почуття, члени думи одноголосно ухвалили обрати Столипіна почесним громадянином Києва і присвоїти його ім'я одному з лікувальних закладів міста. Усі члени думи поставили свої підписи під новоствореним документом, відвідали лікарню Маковського, де в урочистій обстановці вручили спеціальну грамоту пораненому.

Цар не дуже турбувався за стан здоров'я свого найближчого помічника. Імператриця Олександра Федорівна взагалі поставилася до цієї події спокійно. Очевидно, люди із його свити поінформували Миколу II про зміни на краще, оскільки першу половину дня він пробув на маневрах під Києвом, а потім, давши парадний обід, відбув до Овруча. З вересня о 6 годині вечора Микола II повернувся у Київ. Прямо з вокзалу він поїхав в лікарню Маковського, щоб провідати Столипіна. Він знайшов його в непоганому стані і погодився з думкою лікарів про недоцільність робити операцію у найближчі дні.

Коли Миколі II і Столипіну повідомили, що в оперному театрі напередодні була показана опера Глінки «Життя за царя», дружина прем'єра заявила царю: «Ваша величність, як Ви бачите, Сусаніні й сьогодні не перевелися на Русі».

У відповідь на цю високопарну фразу Микола II сказав, що дав розпорядження провести розслідування дій київського охоронного відділення у зв'язку з замахом на Столипіна, для чого з Петербурга виїздить спеціальна комісія на чолі з сенатором, таємним радником Трусевичем¹³.

Побажавши Столипіну, до якого лікарі так і не пустили його, швидкого одужання, цар через годину покинув лікарню. Попереду його чекала поїздка до Чернігова, а потім відвідання Криму. Важко гадати, що думав у ті хвилини Микола II, але більше йому не судилося побачитися із своїм прем'єром. Уночі Столипіну зробили операцію, яку він, як повідомлялося у щоденних бюлетенях про стан здоров'я статс-секретаря, переніс цілком задовільно. Було вилучено кулю, яка розбивши орден, сплющилася та, поранивши Столипіна, зробила рану більшою, а тому і небезпечною.

¹³ Див.: Волковинський В. М. Документи слідчої справи про вбивство П. А. Столипіна // Архіви України.— 1990.— № 2.— С. 36—37.

Столипін нерухомо лежав у ліжку, дивлячись у стелю, і час від часу повторював лише одну фразу: «Нудьга мене бере...» Мабуть, тоді прем'єр думав не лише про стан свого здоров'я, але й про справи, яким присвятив життя.

Біля нього невідлучно сиділа дружина. Свого часу вона мала вийти заміж за його старшого брата. Але того було вбито на дуелі. Убивцю брата Петро Аркадійович викликав на дуель, а на нареченій одружився. Упродовж усього життя смерть переслідувала Столипіна. До неї він ставився з релігійною покірністю. Коли свого часу на нього, саратовського губернатора, кинувся якийсь чоловік з револьвером, Столипін, дивлячись йому прямо у вічі, розстебнув пальто та спокійно сказав: «Стріляй!» І незнайомиць від несподіванки випустив зброю. «Він не знав страху взагалі, — згадував син Столипіна Аркадій Петрович, — так що це був великий козир у його житті, але це водночас його й погубило»¹⁴.

Тоді, 4 вересня, незважаючи на спроби лікарів утішити пораненого, Петро Аркадійович тихим голосом сказав: «Я знаю, що наближається моя смерть.» Щоб якось відволікти Столипіна від тяжких думок, йому повідомили, що вранці на Михайлівській площі було в урочистій обстановці відкрито пам'ятник княгині Ользі. Царя, щоправда, на торжествах не було. Зате на цоколі пам'ятника встановлено бронзову дошку з написом «Дар Государя Императора городу Киеву. Лето от Р. Хр. 1911 г.» Столипін мовчки сприйняв цю новину.

(Далі буде)

Одержано 12.06.91

Идет речь о приезде П. А. Столыпина вместе с Николаем II в Киев в конце августа 1911 г., и о покушении Д. Г. Богрова на премьера в оперном театре.

¹⁴ Сын об отце // Лит. газета.— 1989.— 12 июля

В. Г. Шарпаций (Київ)

М. О. Скрипник як діяч української радянської культури (1927—1933 рр.)

Зроблено спробу висвітлити роль М. О. Скрипника як наркома освіти республіки у розвитку театру, музики і образотворчого мистецтва.

Наприкінці 20-х років СРСР вступив у період форсованої індустріалізації та насильницької колективізації сільського господарства, що супроводжувався згортанням і без того малорозвинutoї демократії, обмеженням прав національних республік. Не обійшли ці складні процеси й культурної сфери. Зокрема, в галузі літератури і мистецтва впроваджувалася доктрина Сталіна, що подавалася радянській громадськості під маскою «соціалістичного реалізму». Вона всіляко обґрунтовувалася політично, філософськи й історично. Відверто культивувалася нетерпимість до всього, що не збігалось з генеральною лінією на тоталізацію мистецтва. Уперше розгорталася офіційна боротьба з націоналізмом, демократизацією мистецтва.

Ці негативні явища не оминули й Україну. Значної шкоди розвитку її культури, українському відродженню в цілому, завдав, зокрема, Л. М. Каганович, який у 1925—1927 рр. був генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Повному згортанню процесу національно-культурного відродження республіки в наступні роки завадив лише авторитет відомого партійного і державного діяча М. О. Скрипника. Його самовіддана й бурхлива, хоч і суперечлива, діяльність на посту наркома освіти УСРР справила значний вплив на розвиток української культури в цілому і, зокрема, мистецтва.

М. О. Скрипника глибоко хвилювали проблеми театру, причому не лише з естетичної точки зору, а насамперед — виховної. «Театральне мистецтво, — наголошував він, — є одним з наймогутніших засобів виховання людства й одним з наймогутніших засобів ідейного й психологічного впливу на глядача»¹. Цим пояснюються й ті великі зусилля, що їх докладав нарком освіти до справи становлення нового театру в республіці.

Одне з першочергових завдань полягало в тому, щоб позбутися штучної русифікації, насадженої в театрах України ще царизмом. Як відомо, згодом М. О. Скрипника безпідставно звинуватять у націоналізмі. Насправді ж у питаннях розвитку мистецтва, в тому числі й театру, він виступав з послідовно інтернаціоналістських позицій. Інтернаціоналізм, постійно наголошував Микола Олексійович, є могутньою силою, яка сприятиме вияву в мистецтві різноманіття національних рис культури народів Радянського Союзу в єдиній соціалістичній культурі. Нарком освіти висловлював тверду впевненість, що, розвиваючись у спільному річищі соціалістичного мистецтва, кожний народ, кожна нація збереже водночас і свої неповторні барви національних традицій.

Однак в умовах, коли тільки 26% вистав у республіці здійснювалося українською мовою, не можна було серйозно говорити про будівництво національного театру. «Значить, освітньо-театральна робота, — зазначав М. О. Скрипник, — йде іншим шляхом, аніж той, що на ньому проводиться взагалі завдання держави, поставлене в царині

¹ Скрипник М. О. Статті і промови. — Харків, 1930. — Т. 5. — С. 86.

культурно-освітньої роботи, щодо утворення української пролетарської культури»². Звичайно, народний комісар не мав на увазі повної українізації театрів. «Коли справа іде про обслуговування російської національної меншості на Україні відповідною кількістю театрів, то це справа зовсім інша»,— підкреслював він³. Говорячи про керівників театральних установ, М. О. Скрипник зауважував, що їх національна належність не має жодного значення — головне, щоб вони брали активну участь у формуванні української національної культури.

Дореволюційне театральне мистецтво на Україні мало цілком визначене й досить обмежене коло глядачів. Це — представники української інтелігенції, вихідці з дрібної буржуазії та вищих кіл поміщиків. Перші післяреволюційні роки відзначалися тим, що глядач в українському театрі повністю оновився: пролетар, непман, службовець, міщанська інтелігенція. Це впливало й на театральний процес, ламало його колишню соціальну спрямованість. М. О. Скрипник орієнтував діяльність театрів республіки на трудящі маси. Зокрема в промові на театральному диспуті він наголошував: «Для нас очевидно, що квіти нової української культури можуть зростати лише на пролетарському підґрунті»⁴. Важливою умовою успішного функціонування театрів М. О. Скрипник вважав забезпечення їх ідейно та художньо повноцінним репертуаром, зміцнення талановитими кадрами. В той час у республіці, як і в усій країні, намітився розрив між величезним розмахом театральної самодіяльності народних мас, з одного боку, та низьким рівнем задоволення художніх потреб цих мас — з другого. На Україні наприкінці 20-х років налічувалося понад 4 тис. самодіяльних робітничих драматичних гуртків, що давало можливість мільйонам робітників і селян прилучитися до елементів театрального мистецтва.

Однак, на думку М. О. Скрипника, аматорським колективам нерідко бракувало майстерності. «Великий вже крок зробила наша самодіяльна маса робітнича, організована в театральні гуртки, але гуртки ці цілком широко зрозуміли, що потрібна кваліфікація у своїй роботі, що їм треба зрозуміти і вивчити цю справу»,— відзначив нарком освіти у своєму виступі на художній нараді в Харкові 3 березня 1928 р.⁵ Тут же він поставив перед самодіяльними митцями три важливі завдання. По-перше, організувати навколо професійних театрів масового глядача з робітників; по-друге, домогтися допомоги самодіяльним гурткам з боку кваліфікованих спеціалістів; і, по-третє, виховати в своєму середовищі талановитих організаторів і знавців театральної справи. Незважаючи на те, що фінансові можливості держави у цей час були надзвичайно обмежені, М. О. Скрипник, очоливши Наркомат освіти, використовував усі можливості для поліпшення матеріального забезпечення театрів, причому не тільки державних. Він, зокрема, говорив: «Надалі треба дотримуватись лінії, щоб театрам, які не перебувають на державному бюджеті, але виявили художні досягнення, держава допомагала тією чи іншою дотацією для поліпшення їхнього стану»⁶. Шлях до поліпшення матеріального становища театрів Микола Олексійович вбачав також у дотриманні ними оптимального штатного розкладу, переведенні мистецьких колективів на самофінансування, у подоланні бюрократизму в керівництві театральною справою.

Паралельно із становленням нового театру в республіці відбувався процес формування українського кіно. Цей тоді ще малоосвоєний вид мистецтва мав не менш важливе значення у справі естетичного та ідейного виховання трудящих. На думку М. О. Скрипника, основною

² Скрипник М. О. Політика Наркомату освіти в галузі мистецтва.— Харків, 1927.— С. 6.

³ Там же.— С. 7.

⁴ Скрипник М. О. Статті і промови.— Т. 5.— С. 147.

⁵ Там же.— С. 121.

⁶ Там же.— С. 93.

в кіномистецтві мала стати постать нової людини, ударника з тим, щоб кіно виховувало справжніх героїв відродження республіки. Нарком освіти націлював кінематографістів республіки на активну пропаганду в масах досягнень науки і техніки, на те, щоб кіно давало прибуток. «За сучасних умов нашого злиденного існування,— зазначав він,— ми не можемо ще порушувати питання про безплатність, даремність нашого театру, концерту, кіно»⁷. У 1927 р. кількість кінотеатрів у республіці зросла з 741 до 1185, тобто на 160%. Однак у цілому рівень розвитку кінематографа не відповідав вимогам часу, потребам культурного будівництва на Україні. Причини його відставання полягали у відсутності відповідної матеріально-технічної бази, низькому рівні підготовки й недостатньому загальному кругозорі основних творчих кадрів кіно. До того ж молоде мистецтво було слабо зв'язане з художньою літературою, до роботи в ньому недостатньо залучались здібні літератори. М. О. Скрипник вважав, що усунення цих недоліків було можливе тільки за умови державної монополії на кіно. Остання, на його думку, полягала в тому, що «лише одна державна організація має право поширювати кінофільми. Це дає державі величезне знаряддя для ідейного і, взагалі, для широкого впливу на робітничі маси»⁸. Зрозуміло, що такі переконання цілком відповідали насаджуваній у той час системі, коли партія дедалі більше інтегрувалася в державні структури.

Значну увагу приділяв нарком освіти УСРР українізації кіно, використанню у фільмах українських мотивів. Це стосувалось як змісту кіносценаріїв, так і образної мови кіно. Немало зусиль доклав М. О. Скрипник до владнання конфліктної ситуації, що виникла між двома спорідненими організаціями — Всесоюзним Радкіно і Всеукраїнським фотокіноуправлінням (ВУФКУ). «Ми купуємо продукцію Совкіно, вона йде в наших театрах, а українську продукцію фактично Совкіно бойкотує. Це неприпустимо,— наголошував нарком,— коли дві організації, дві радянські республіки висувають свої інтереси і сутички понад культурні потреби населення»⁹. Тому М. О. Скрипник запропонував укласти практичні угоди між ВУФКУ і Радкіно про умови організації прокату кінофільмів та інші зв'язки. Це, за його задумом, мало забезпечити повну самостійність організаційної та культурної роботи української кіноорганізації. Однак пропозиція Миколи Олексійовича не була реалізована в той час.

М. О. Скрипник в міру своїх сил чинив опір посиленню адміністративної централізації управління культурним будівництвом. Коли в 1929 р. було вирішено підпорядкувати республіканські кіноорганізації Всесоюзному кінокомітету, а в 1930 р.— створити Всесоюзне об'єднання кінопромисловості, передавши у його відання відповідні об'єкти на Україні, Микола Олексійович виступив категорично проти такого рішення. З його ініціативи ці питання були обговорені на Політбюро ЦК КП(б)У, яке також висловило своє негативне ставлення до таких заходів союзних органів¹⁰.

Друга половина 20-х років — початок 30-х років — нелегкий період в історії українського образотворчого мистецтва. Тенденція до обмеження свободи художньої творчості набирала силу. До того ж у жодній іншій галузі культури так не давалися взнаки груповщина, індивідуалізм та інші негативні прояви, як в образотворчому мистецтві. На той час у республіці існувало кілька об'єднань художників. Входили до них представники найрізноманітніших творчих напрямів, починаючи від реалістів і закінчуючи конструктивістами та безпредметниками. Значною мірою обстановка в середовищі художників визначалася боротьбою між АХЧУ (Асоціація художників червоної України) і АРМУ (Асо-

⁷ Там же.— С. 105.

⁸ Там же.— С. 102.

⁹ Там же.— С. 109.

¹⁰ Арх. ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 164, арк. 64; спр. 184, арк. 23.

ціяція революційного мистецтва України), кожна з яких намагалася подати себе як єдиного виразника пролетарських інтересів у мистецтві.

Групові чвари, індивідуалізм і взаємна нетерпимість, замкнутість у рамках певних професійних об'єднань негативно впливали на творчий процес. Це гостро відчували як художники, так і представники інших видів мистецтва. «Хіба припустиме таке озлоблення, така груповщина, таке протиставлення, таке непорозуміння в цій справі, яке тут виявилось,— зазначав у зв'язку з цим Микола Олексійович.— А між тим стан образотворчого мистецтва у нас може ще загрозливіший, порівняно з іншими організаціями»¹¹. Нарком освіти не міг пасивно спостерігати за розвитком подій. Тому наприкінці 1927 р. він висунув ідею федерального об'єднання існуючих угруповань, щоб уникнути тертя між ними. Такий крок диктувала безпосередня практика їхньої діяльності. «Треба розчистити шлях, давши можливість нашим художникам і цілим організаціям проводити творчу роботу в обстановці дружнього співробітництва, направити творчу енергію їх на створення культурних цінностей, що їх вимагають від наших художників маси споживачів»,— писав журнал «Нове мистецтво», який у даному випадку репрезентував думку відділу мистецтва Народного комісаріату освіти УСРР¹². Ще до згаданого виступу журналу Наркомос розглянув на своєму засіданні доповіді керівників АРМУ та АХЧУ, намагаючись з'ясувати, в чому полягають принципи розходження між ними, та уточнити їх позиції щодо створення єдиної федерації. Однак виявилось, що жодна з цих асоціацій не могла чітко сформулювати основні принципи розходження із своїми опонентами, але обидві визнали за недоцільне створювати федерацію. Боротьба між об'єднаннями художників продовжувалася.

Протистояння образотворчих організацій, з яких майже кожна визнавала себе за пролетарську, призвело до того, що значна кількість митців була позбавлена можливості повною мірою виявляти свої таланти. Так, у 20-х роках в українському образотворчому мистецтві активно заявила про себе група художників на чолі з М. Бойчуком. Бойчукісти хотіли створити новий монументальний стиль українського мистецтва, який, на їх думку, мав спиратися на традиції живопису Візантії та раннього італійського Відродження. У пошуках національних форм вони часто зверталися також до джерел українського живопису. Сам лідер цієї групи орієнтував художників на прийоми української народної творчості, сприйняти кризь призму іконописних канонів. Зрештою, бойчукісти, які стояли поза межами тогочасних художніх об'єднань, не визнали жодне з них. Таким чином, група талановитих митців опинилася під ударами гострої критики, хоч вони й створили немало полотен, які відіграли значну роль у розвитку українського образотворчого мистецтва. «Дуже зле те, що у нас існує ціла художня школа, що має велике значення у нас на Україні — бойчукісти, а не має жодного свого організаційного вияву, бо потопає в цілому морі можливості виявити себе. Бойчукісти повинні мати окрему школу, і інші художні течії повинні мати своє організаційне виявлення»,— такий вихід з цієї ситуації вбачав М. О. Скрипник¹³.

28 квітня 1932 року вийшла в світ постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій». Вона поклала початок новому етапові розвитку української літератури і мистецтва. З її виходом посилювався процес підпорядкування творчої інтелігенції адміністративним партійно-державним структурам. Настав період, коли природно сформований плюралізм художнього життя попередніх років драматично і насильно змінювався командно-адміністративними методами сталінського режиму. Згідно з офіційною точкою зору, шлях боротьби

¹¹ Скрипник М. О. На герць.— Харків, 1932.— С. 62.

¹² Нове мистецтво.— 1927.— № 22.— С. 3.

¹³ Скрипник М. О. На герць.— С. 68.

з групівщиною пролягав через жорстко централізоване об'єднання наявних мистецьких сил в одну спілку митців, що стояла б на платформі «соціалістичного реалізму».

Але в цій постанові було й позитивне, а саме: об'єднання митців давало можливість уникнути розпорошеності і політичного антагонізму. Саме тому М. О. Скрипник і підтримав ідею створення єдиної художньої Спілки. «Саме життя,— говорив Микола Олексійович,— висуває потребу в існуванні Всеукраїнської федерації художніх організацій, що об'єднала б усі течії у справі виявлення художніх досягнень нової пролетарської України»¹⁴. Але це не означає, що нарком освіти був прихильником уніфікованої організації. Він — один з небагатьох державних діячів, що підтримували багатоманітність методів художнього творення і плюралізм форм культурного життя. «Далі художники можуть поділитися на угруповання по питаннях художніх, можуть бути угруповання творчі, а не політичні»¹⁵. В цьому М. О. Скрипник вбачав суть об'єднання творчих організацій.

М. О. Скрипник застерігав від можливості нової небезпеки — у рамках новостворюваної організації групі чвари могли продовжуватися. «Перед вами всіма стоїть завдання гостро і непримиренно боротися проти будь-якого перенесення будь-яких залишків групового характеру до цієї єдиної спілки радянських художників», — наголошував він¹⁶. На цій нараді нарком запропонував приймати до нової спілки й художніх критиків, мистецтвознавців, організаторів художнього процесу та організаторів самодіяльного мистецького руху. Самодіяльні ж образотворчі гуртки, на його думку, могли об'єднуватися профспілками.

Першочергове значення надавав М. О. Скрипник підготовці мистецьких кадрів. На той час на Україні були три вищі художні заклади: у Харкові, Києві та Одесі, які репрезентували три різні творчі напрями. Між цими вузами, як і між художніми організаціями, також не припинялася гостра боротьба. 12 червня 1932 р. в Харкові за ініціативою М. О. Скрипника була скликана нарада директорів мистецьких вузів і технікумів. У доповіді, з якою виступив нарком освіти республіки, знову зверталася увага на негативні наслідки конфронтації в галузі образотворчого мистецтва. «Треба рішуче, непримиренно й до кінця перебороти груповий характер наших вишів,— говорив Микола Олексійович,— викинути групові міркування у підборці професури, треба перерізати ті нитки, що зв'язували цілковито виш у його роботі, треба перервати всі лінії ув'язки з бувшими мистецькими організаціями, що стали перешкодою для цілого мистецтва і для навчального процесу перед нами»¹⁷. Не здійснити цього — означало б утопити вищі школи в болоті групівщини, що стало б гальмом у розвитку образотворчого мистецтва. На базі трьох вищезгаданих вузів М. О. Скрипник пропонував створити одну академію та один художній інститут.

Народного комісара освіти глибоко хвилювала відсутність на Україні своєї картинної галереї, що пояснювалося браком відповідних приміщень, зокрема в Харкові. Тому М. О. Скрипник підтримував будь-які кроки, які б могли хоч якоюсь мірою компенсувати цей недолік.

У 1927 р. на честь 10-річчя Жовтня в столиці республіки було організовано велику художню виставку. На ній демонструвалися твори художників різних напрямів. При величезній розпорошеності творчого життя українських митців цей захід мав велике значення. Виставка хоч на певний час об'єднала сили художників і пройшла з великим успіхом. За ініціативою М. О. Скрипника її було перетворено на пересув-

¹⁴ Скрипник М. О. Статті і промови.— Т. 5.— С. 187.

¹⁵ Скрипник М. О. На герць.— С. 77.

¹⁶ Там же.— С. 76.

¹⁷ Там же.— С. 99.

ну. «Це буде шлях для ознайомлення з мистецтвом відвідувачів клубів і театрів. Це ніде не пробовано, а, на мою думку, це треба реалізувати»,— говорив Микола Олексійович¹⁸. Виставка побувала в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Луганську, Маріуполі, Артемівську. Її відвідали 200 тис. глядачів, а через рік — ще 600 тис. Та були в організації цього заходу й недоліки. Зокрема, виставка не знайшла широкого висвітлення в пресі, не було зроблено закупок картин палацями культури тощо. Значною мірою, на погляд М. О. Скрипника, це йшло від неорганізованості глядача. «Нам,— говорив він,— треба починати з організації робітничого глядача і це, на мою думку, є вихідний пункт для найширшого просування образотворчого мистецтва в пролетарську гуцувину»¹⁹.

Ще один засіб розвитку образотворчого мистецтва нарком освіти вбачав в організації періодичного видання, присвяченого суто мистецьким проблемам. На той час в республіці видавалися окремі журнали, користь від яких була невеликою. Статті про мистецтво друкувалися також в літературних журналах — «Новій Генерації», «Червоному шляху» та ін. «Ми витрачаємо державні кошти на друкування маленьких речей,— зазначав Микола Олексійович,— а чи не було б краще зосередити всі субсидії, що ми витрачаємо розпорошено, на видання окремого журналу»²⁰. Тому прагнення М. О. Скрипника консолідувати мистецькі сили в республіці доповнюються й зусиллями на видавничій ниві.

Процес об'єднання художніх організацій на практиці повністю відповідав утвердженню сталінських державних структур, що давало можливість некваліфікованим чиновникам легко втручатися в мистецький процес, наперед визначати його форми і зміст на догоду партійно-бюрократичній верхівці.

У полі зору М. О. Скрипника перебував також процес розвитку української музики. В той час у республіці митців-музикантів було небагато. Помітно відставало музикознавство, бо не вистачало й музичних критиків. «Коли в літературній критиці ми маємо значне виявлення позицій марксистсько-ленінської критики,— зазначив М. О. Скрипник,— то в музичній галузі ми маємо перші дитячі кроки, й ті кроки здебільшого виявляють дитячу хворобу «лівизни»²¹.

На рубежі 20—30-х років панували два погляди на оцінку музичного твору. Згідно з першим — ідейна вартість його визначається текстом, а згідно з другим — низкою якихось ідеологічних вкладів у музику. Звичайно, обидва ці протилежні твердження помилкові. Перше було спробою з боку деяких кіл обмежити свою музичну творчість добором певного матеріалу з тим, щоб, прикриваючись словесним текстом, розвинути яку завгодно «художність». Друге — зводило внутрішню вартість музичного твору до ідей, вкладених у цей твір, що означало цілковиту відмову від одного з найважливіших впливів, який здійснює музика, — чуттєвого.

М. О. Скрипник критикував обидва ці погляди на розвиток музики. «Це означало б,— наголошував він,— вихолостити цілковито музику, звести всю вартість її суть музичного твору до того, яка ідеологія вкладається в нього, забуваючи, що музика впливає через почуття»²².

Наприкінці 20-х років у галузі музики розгорнулася боротьба за зміцнення позицій реалізму та народності. Це виявилось й у своєрідних формах діяльності відповідних творчих організацій і об'єднань на Україні, які, на думку наркома, грішили адмініструванням. Всеукраїнська музична спілка ім. Леонтовича, що виникла в 1922 р. в Києві, вия-

¹⁸ Вісті.— 1928.— 16 груд.

¹⁹ Література і мистецтво.— 1929.— 19 січ.

²⁰ Там же.

²¹ Скрипник М. О. На герць.— С. 40.

²² Там же.— С. 41.

вилася неспроможною виконувати свої функції в новий період, і в 1927 р. від неї відколосалася невелика група композиторів, які організували нове творче об'єднання — Асоціацію революційних композиторів України (АРКУ). Однак, не маючи конкретної творчої програми, вона виявилася організацією безпринципною. Тому в 1928 р. її було реорганізовано в нову асоціацію — Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ), діяльності якої М. О. Скрипник приділяв значну увагу. Так, коли через рік після III Пленуму ВУТОРМ, який висунув завдання — поставити музичну роботу на службу соціалістичному будівництву, зробити її активним чинником перебудови країни, не відбулося ніяких зрушень, він піддав критиці такі темпи виконання важливих настанов²³. Зокрема, Микола Олексійович говорив у зв'язку з цим про необхідність активізувати роботу Всеукраїнського товариства революційних музикантів, швидко визначатися у своїх завданнях та шляхах їх реалізації. «Це, — наголошував М. О. Скрипник, — основне завдання, що стоїть перед ВУТОРМ. Коли ВУТОРМ не зуміє перебудуватись, не зуміє піти новими шляхами соціалістичного змагання, не зуміє застосувати нові методи праці, коли ви не розвинете відповідну творчість, коли не візьмете у своїй роботі відповідного розгону, якого вимагають темпи соціалістичної перебудови країни, ви відстанете від життя і життя вас поховає»²⁴.

У 1929 р. композиторська молодь України створила власну організацію — Асоціацію пролетарських музикантів України (АПМУ), яка відігравала важливу роль у пропаганді революційної музики, виявленні нових талантів, вихованні творчої інтелігенції. Однак, як це було і в середовищі художників, згодом розгорнулася активна боротьба між існуючими музичними організаціями. Склалася ситуація, за якої «міжвідомча» боротьба стала на перешкоді до вирішення основних проблем музичної творчості, написання високохудожніх творів у всіх музичних жанрах. Своїми методами критики, вульгарним теоретизуванням вони відштовхували переважну більшість музикантів і стали серйозним гальмом розвитку музичної справи в республіці. В результаті багато музикантів були дезорганізовані, а значна їх кількість фактично усунута від роботи. Замість того, щоб стимулювати творчість композиторів і музикантів, допомагати їм, керівництво музичних організацій взяло щодо них на озброєння метод затискування й заборони. «Основна характерна риса стану на музичному фронті полягала в тому, що невелика група молодих музик, що вигартувалась у боротьбі, боролась проти багатьох хибних, невірних рис музичного фронту, що відсунуло тих попутників, що йшли до нас. І замість того, щоб вигартувувати робітників соціалістичної культури, вони відштовхували їх», — так наприкінці 20-х рр. характеризував стан справ у галузі музики нарком освіти²⁵.

На початку 30-х років ідейна боротьба між музичними організаціями загострилася. М. О. Скрипник, рішуче засуджуючи прояви ворожого ставлення одних організацій щодо інших, запропонував об'єднати ВУТОРМ і АРКУ в одну федерацію. Критикуючи одного з лідерів ВУТОРМ, що виступив з нападками на АРКУ, нарком освіти наголошував: «Невірна у вас лінія, тов. Альтшулер, коли ви заявляєте, що навіть неможлива участь ВУТОРМу у єдиній федерації з АРКУ. Це значить перекреслити собі перспективу дальшого розвитку»²⁶. М. О. Скрипник вважав, що питання про об'єднання музичних організацій стало на порядку денному. Ідеї наркома певною мірою здійснилися в 1932 р., коли була заснована єдина Спілка радянських композиторів України. Однак життя висувало нові проблеми: про членство в новоствореній

²³ Див.: Скрипник М. О. Промова до делегації ВУТОРМ // Критика.— 1931.— № 6.— С. 4.

²⁴ Там же.— С. 6.

²⁵ Скрипник М. О. На герць — С. 40.

²⁶ Критика.— 1931.— № 6.— С. 12.

Спілці, про взаємозв'язки з творчими колективами інших республік, про заснування періодичного видання з питань музики тощо. Так, М. О. Скрипник не поділяв думки про те, що в Спілку повинні входити лише композитори та критики. Він пропонував включити до неї також музикантів-віртуозів і диригентів²⁷.

Одним з недоліків у діяльності українських митців було те, що деякі з них відмежовувалися від досвіду, набутого в інших радянських республіках, не використовували, а то й взагалі ігнорували його. На Україні було мало відомо про музичне життя в РСФРР, Білорусії, Узбекистані, інших республіках. Тому й затрималася тут з проведенням дискусії про музичну спадщину, яка завершилася в Росії на три роки раніше. У зв'язку з цим нарком освіти, звертаючись до музичних працівників, зазначав: «У нас є замкненість у чарівному колі виключно українського музичного процесу, недостатнє знання музичних процесів, що відбувались в інших республіках Радянського Союзу. Ви не використовуєте їхнього досвіду, у вас є відірваність, неув'язкість, що веде до обмеження в національних рамках, себто до націоналістичної обмеженості»²⁸. Несвоєчасна постановка ряду питань, давно вирішених у музичному житті інших республік, свідчила про відставання. А відставати, на думку М. О. Скрипника, означало — застигати, загнивати, і необхідно було робити все, щоб уникнути такої загрози.

Виступаючи на музичній нараді при ЦК КП(б)У 7 травня 1932 р., М. О. Скрипник уперше поставив питання про спеціальне періодичне видання: «Нам очевидно доведеться піти за прикладом постанови ЦК ВКП(б) в справі видавництва і виділити музичне видавництво»²⁹. А вже наступного, 1933 року почав виходити новий журнал «Радянська музика» як орган новоствореної Спілки радянських композиторів України.

Так були в основному усунуті штучні перепони, які розділяли працівників музичного мистецтва на «пролетарських» і «непролетарських». Водночас ліквідація на Україні таких організацій, як АПМУ і ВУТОРМ, мала й негативні наслідки — штучно зміцнювалися позиції так званого «соціалістичного реалізму» в музиці за рахунок ігнорування інших методів музичної творчості.

Майже 5 років очолював М. О. Скрипник Народний комісаріат освіти України. Свій талант і енергію він повністю віддавав великій справі культурного розвитку народу. Нарком освіти вірив у його майбутнє і всіма силами боровся за фізичний і духовний розквіт людини. Культуру, освіту, мистецтво він вважав не лише одним із засобів побудови соціалізму, а й найвищою його метою. За період з 1927 по 1932 рік на Україні було зроблено значний крок уперед по шляху розвитку українського мистецтва. Не без допомоги М. О. Скрипника воно в ці бурхливі й складні часи долало розпорошеність, набувало національних рис. Микола Олексійович — один з небагатьох державних діячів, які намагалися зберегти хоча б основні обриси української державності, чинили опір формуванню тоталітарного сталінського режиму, його домаганням денационалізувати культуру і підпорядкувати її своєму впливу. На жаль, у цьому він не завжди був послідовним і не зміг уникнути ряду помилок. Цим і пояснюється трагічна доля наркома освіти України. Однак незаперечним є те, що основним змістом діяльності М. О. Скрипника на посту наркома були розвиток української культури, освітній і культурний рівень трудящих мас.

Одержано 13.11.90

Предпринята попытка осветить роль Н. А. Скрипника как наркома просвещения республики в развитии театра, музыки и изобразительного искусства.

²⁷ Див.: Скрипник М. О. На герць.— С. 48.

²⁸ Там же.— С. 53.

²⁹ Там же.— С. 51.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

У другій частині 20-го розділу праці О. Субтельного розкривається сутність таких явищ, як «хвильовизм», «шумськізм», «волобуєвщина», висвітлюються культурні процеси, що відбувалися на Україні в 20-ті роки, зокрема в галузі літератури, науки, освіти, а також церковні справи, насамперед пов'язані з історією створення Української автокефальної православної церкви.

РОЗДІЛ 20

(продовження)

Хвильовизм

Найбільш прямий і емоційний заклик до того, щоб відкинути «російський шлях», висловив Микола Хвильовий. Ця яскрава особистість, справжнє прізвище якої було Фітільов, виросла у Східній Україні. Хвильовий був сином дрібного російського дворянина. Перекоаний інтернаціоналіст, він під час громадянської війни вступив до лав більшовиків, сподіваючись допомогти створенню справді універсального і справедливого комуністичного суспільства. Після громадянської війни Хвильовий став одним з найпопулярніших українських радянських письменників, організатором авангардистського літературного угруповання «Валпліте» і часто виступав з аналізом українсько-російських відносин, особливо у сфері культури.

Комуніст-ідеаліст, Хвильовий був гірко розчарований кричущими розбіжностями між більшовицькою теорією з національного питання та її практикою, а також російським шовінізмом партійних бюрократів, котрі, як він говорив, приховували свої схильності за «бородою Маркса». Щоб врятувати революцію від згубного впливу російського націоналізму, Хвильовий вирішив його викрити. Формулюючи своє завдання за допомогою літературних категорій, він стверджував, що «пасивно-песимістична російська література досягла своїх меж і зупинилася на перехресті». Хвильовий радив українцям триматися від неї на відстані: «...Оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс. У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких заперечень... Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, виготовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми»¹.

Щоб підкреслити цілковиту спроможність українців створити самостійно соціалістичне мистецтво, він стверджував, що «молода українська нація — український пролетаріат і його комуністична інтеліген-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—8.

¹ Див.: Лавріненко Г. Розстріляне відродження: антологія 1917—1923 рр.— Париж, 1959.— С. 827—828.

ція — це носії великих революційних соціалістичних ідей» і що «вони не повинні орієнтуватися на всесоюзне міщанство і на його московських трубадурів». Палкі заклики Хвильового до українців піти власним шляхом привели до появи відомого гасла: «Геть від Москви!»².

Незважаючи на те, що Хвильовий адресував свої думки насамперед молодим письменникам, які шукали для себе літературних зразків, його послання мало явно політичний підтекст. Потрібно, однак, підкреслити, що його антирусизм був не стільки продуктом українського націоналізму, скільки продуктом пролетарського інтернаціоналізму. Хвильовий був переконаний у тому, що світова революція ніколи не переможе, коли якась одна нація (у даному випадку — росіяни) зробить спробу встановити на неї свою монополію.

Шумськізм

Небезпека поглядів Хвильового для Радянської влади посилилася внаслідок підтримки, яку вони здобули не тільки в українських літературних колах, а й у лавах Комуністичної партії України, і особливо в середовищі колишніх боротьбистів. Керівником останніх був Олександр Шумський — комісар освіти, який, незважаючи на вимоги прибічників Москви засудити Хвильового, відмовився це зробити і виступив з власною критикою на її адресу. Колишній боротьбист мав свої причини вважати, що підхід партії до національного питання був лицемірним. Уперше вступивши до лав Комуністичної партії, Шумський та його товариші отримали високі урядові посади. Це було зроблено для того, щоб надати Радянському урядові «українського смаку». Однак відразу ж після перемоги більшовиків майже всіх їх позбавили своїх посад та виключили з партії. Коли почалася українізація, деякого з тих, хто вцілів, і особливо Шумського, з дозволу Москви ще раз висунули на високі пости. При цьому переслідувалася мета — створити враження, начебто Україною правлять українці. Однак цього разу комісар освіти вирішив викрити махінації Москви.

Засуджуючи також російський шовінізм, Шумський поставив своїм головним завданням піддати критиці священний більшовицький принцип — принцип централізму. В листі, якого він написав Сталіну на початку 1926 р., Шумський констатував початок українського національного відродження і зазначав, що в інтересах самої партії такий динамічний, широкий рух має керуватися українськими комуністами, а не особами неукраїнського походження. У протилежному разі українці, чия національна свідомість дедалі більше зростала і які ніколи не відзначалися особливо добрим ставленням до більшовиків, могли повернути проти того, що вони вважали іноземним режимом, і скинути його. Аби запобігти цій перспективі, Шумський пропонував, щоб такі українські комуністи, як Влас Чубар та Григорій Гринько, очолили Радянський український уряд і Комуністичну партію України, а такі призначені Москвою неукраїнці, як Еммануїл Квірінг (латиш) та Лазар Каганович (зрусифікований єврей), були відкликані. Запропонована як засіб, що мав забезпечити зростання впливу комунізму, ця пропозиція закликала аж до того, щоб українці дістали можливість обирати політичне керівництво республіки на Україні, а не в Москві.

Шумський також засудив і тих українців, які під корисливим приводом вірного служіння партії створили умови для існування московського централізму. На засіданні керівництва Комуністичної партії України, яке відбулося у травні 1927 р., він заявив, що «в партії правлять російські комуністи, дістаючи підтримку з боку мерзенного малороса, який протягом усіх історичних епох був у своїй основі лицемірною, підлабузницьки брехливою і по-зрадницькому підступною людиною. Те-

² Там же.— С. 830—831.

пер він співає хвалу своєму інтернаціоналізмові, байдуже відвертається від усього українського і завжди готовий плювати на нього (навіть на українську мову), якщо це тільки дасть йому можливість отримати краще містечко»³.

Критика Шумським національної політики партії викликала бурю серед комуністів — як у самому Радянському Союзі, так і за його межами. Сталін зазначив: «Товариш Шумський не розуміє, що на Україні, де корінні комуністичні кадри слабкі, такий рух... може на місцях набути характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найбільшого досягнення — лєнінізму»⁴. В той час, коли ідеї Шумського були різко засуджені прихильниками партії у Харкові й Москві, в Комуністичній партії Західної України (КПЗУ) з центром у Галичині вони дістали підтримку. Керівник західноукраїнських комуністів Карл Максимович навів аргументи Шумського на зборах Комуністичного Інтернаціоналу і скористався цієї нагодою для того, щоб піддати критиці поведження Москви з українцями. Інтерес до справи Шумського виявив навіть дехто з європейських соціалістів. Так, німецький соціал-демократ Еміль Штраус проголосив, що «європейський соціалізм має всі підстави подати моральну підтримку боротьбі українського народу за волю. З часів Карла Маркса боротьба проти всіх видів соціального й національного гноблення була кращою традицією соціалістів»⁵.

Волобуєвщина

На початку 1928 р. в лавах українських комуністів виник новий «ухил». Його ідеологом був молодий український комуніст російського походження Михайло Волобуєв. Подібно до того, як це робили Хвильовий у літературі, а Шумський — у політиці, Волобуєв намагався показати розбіжності між теорією і практикою більшовиків у сфері економіки. У двох статтях, що з'явилися в «Більшовику України» — офіційному теоретичному журналі КП(б)У, Волобуєв писав, що за Радянської влади Україна залишилася економічною колонією Росії — так само, як і за царів. На підкріплення своєї тези він здійснив ретельний аналіз, у якому доводив, що, на шкоду українській периферії, підприємства важкої промисловості продовжували будуватися в російському центрі. Крім того, Волобуєв стверджував, що економіка Радянського Союзу не є унітарною та монолітною, а являє собою суму різних національних економік, у тому числі — України. Кожна з них могла не тільки вижити за рахунок власних ресурсів, а й мала всі можливості стати частиною світової економіки без посередницької ролі російської.

Тим часом Комуністична партія була вже готсва піти на поступки, подібні до українізації. Вона визнала навіть деякі із своїх упущень — такі, як переважання у власних лавах російського шовінізму, але не могла дозволити, щоб погляди Хвильового, Шумського та Волобуєва набрали поширення. Це, очевидно, зумовлювалося тим, що поширення їхніх ідей могло поставити під сумнів владу партії на Україні. Навіть Скрипник, який дуже активно підтримував українізацію, вважав, що такі «націоналістичні ухили» являють собою смертельну небезпеку для партії, і повів проти їх прибічників зустрічну кампанію. Тому незабаром після появи кожного з цих «ухилів» на їх представників було вчинено великий тиск. Від них вимагалось, щоб вони відмовилися від своїх поглядів і визнали помилки. Висловивши у той чи інший спосіб свій протест з цього приводу, всі три діячі все ж погодилися це зробити. Наприкінці 1928 р. Хвильовий повернувся до суто літературної праці; Шум-

³ Dmytryshyn B. *Moscow and Ukraine, 1918—1953.*— New York, 1958.— P. 106.

⁴ *Ibid.*— P. 104.

⁵ *Ibid.*— P. 112.

ського було відправлено в Росію, де він зайняв незначну партійну посаду; Волобуєв канув у небуття. Однак під час сталінських чисток 1930-х років їм згадали колишні «гріхи», за які ці націонал-комуністи заплатили життям.

Щоб правильно зрозуміти суть націонал-комуністичних тенденцій, їх потрібно розглядати у контексті тих процесів, які відбувалися в лавах самої партії. Після смерті Леніна у 1924 р. серед більшовицької еліти в Москві почалася сильна боротьба за владу й керівництво. Внаслідок цього партійна дисципліна та партійний контроль ослабли, що дало можливість пишним квітом розцвісти різним фракціям та ідеологічним течіям. Однак період відносного лібералізму і плюралізму з його відкритою боротьбою протилежних поглядів мав незабаром несподівано закінчитись.

Культурне піднесення

20-ті роки були часом надзвичайного зростання, піднесення і бурхливого розвитку української культури. Деякі письменники навіть вважають цей час періодом культурної революції та національного ренесансу. Такий багатолікий вибух творчої енергії став можливим завдяки тому, що Комуністична партія, дбаючи насамперед про збереження політичної гегемонії, ще не робила спроб поставити культурний розвиток під свій контроль. А поширення україномовної освіти відкрило широку дорогу розвитку української культури, брак якої Східна Україна відчувала тривалий час. Уперше в історії українська культура могла розраховувати на державну підтримку, оскільки така важлива установа, як комісаріат освіти, перебувала під контролем палких українців — Гринька, Шумського та Скрипника.

Потяг українців до свого відродження був зумовлений головним чином впливом революції. Хоч еміграція з України великої частини старої інтелігенції була втратою для культурного розвитку, поява нової когорти творчих талантів з лихвою компенсувала її. Одні з цих молодих митців були аполітично настроєними і сповідували ідею «мистецтва для мистецтва». Інші як палкі революціонери підтримували зв'язки з боротьбистами та українськими комуністами. Коли їхні надії на незалежну державу не здійснилися, багато з них саме в культурному прогресі побачили альтернативну можливість для вняву національної самотності свого народу.

Революція внесла в культурну діяльність відчуття новизни й того, що старий світ з усіма його обмеженнями відійшов у минуле. На порядку денному постали сміливі й захоплюючі питання: яким шляхом повинен піти культурний розвиток України, на які зразки він має орієнтуватися і до якого типу культури належати. Окрилені усвідомленням своєї високої місії та зростаючою аудиторією, письменники, художники і вчені натхненно взялися за творення цілком нового культурного всесвіту.

Література

Пульс нового настрою ніде не бився так помітно, як у літературі. Письменники-марксисты обгрунтували думку: для того, щоб революція виконала всі свої завдання, вона має поширитися на сферу культури так само, як і на сферу політики. Інакше кажучи, «буржуазне» мистецтво минулого повинно було поступитися місцем новому, пролетарському мистецтву. Однак вони поспішали додати, що «пролетарське мистецтво» може дійти до міжнародної єдності тільки «національними шляхами»⁶.

⁶ Див.: Luckyi G. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—1934. — New York, 1956. — P. 38.

В Росії спроби створити пролетарську культуру привели до виникнення літературної організації, яка дістала назву «Пролеткульт». Її діяльність ґрунтувалася на двох основних принципах: можливості побудувати пролетарську культуру без урахування традицій і норм минулого та необхідності для створення цієї культури участі мас. Оскільки «Пролеткульт» був продуктом російської міської культури, його діяльність серед українців не досягла значних результатів. Проте культивовані ним ідеї дали поштовх створенню на Україні так званих масових літературних об'єднань.

У 1922 р. в Харкові під керівництвом Сергія Пилипенка виникло перше з них — «Плуг». Заявивши, що маси (для України цей термін означав переважно селян) повинні створити таку літературу, яку вони хочуть, плужани започаткували низку літературних гуртків, де невдовзі працювало близько 200 письменників і тисячі початківців. Один з представників цієї організації так визначив її ставлення до мистецтва: «В наш час завдання у галузі мистецтва полягає в тому, щоб знизити його, повернути його на землю із свого п'єдесталу і зробити необхідним та зрозумілим усім людям»⁷. Через рік Василь Еллан-Блакитний організував «Гарт» — літературну групу, яка також прагнула до створення пролетарської культури на Україні. Однак гартівці дуже обережно ставилися до ідеї «масовості», побоюючись, що вона може призвести до зниження рівня усіх видів мистецтва.

Поряд з цими організаціями марксистського напрямку з'явилися також невеликі неідеологізовані й «непролетарські» групи письменників та художників. Із символістів найталановитішим був Павло Тичина. Футуристів очолював Михайло Семенко. Серед неокласиків найбільше виділялися Максим Рильський і Микола Зеров. У більшості своїй ці письменники погоджувалися з думкою символіста Юрія Меженка про те, що «творча індивідуальність може творити тільки тоді, коли вона стоїть над масою і коли вона, хоча й будучи незалежною від неї, як і раніше, відчуває спільність національного походження з нею»⁸. У той час відбувалася велика кількість дискусій і суперечок. Це було пов'язане з тим, що марксистські та немарксистські групи й організації на сторінках журналів, які вони видавали, викладаючи свої погляди, піддавали критиці опонуючих їм письменників.

Із смертю Блакитного у 1925 р. «Гарт» розпався. Однак того ж року багато колишніх гартівців на чолі з Хвильовим, серед яких були драматург Микола Куліш, поети Тичина і Бажан, прозаїки Петро Панч, Юрій Яновський та Іван Сенченко, утворили елітарну літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури). Стурбовані тим, що педагогічно-просвітницький напрям діяльності (просвітянство) і «масовість» «Плугу» лише сприяли українському провінціалізму, Хвильовий та його колеги поставили питання про необхідність виходу української літератури на високий рівень художньої майстерності. Вони закликали її представників орієнтуватися на Європу та на традиційні джерела світового письменства і проголосити культурну незалежність України від Москви. Переконливий виклад Хвильовим цих поглядів викликав широке їх обговорення, що тривало з 1925 по 1927 рік і ввійшло в історію як «літературна дискусія».

З ВАПЛІТЕ не погодилися не тільки Пилипенко та інші прихильники «Плугу». До критики «буржуазно-націоналістичної» ідеології Вільної академії приєдналися також представники комуністичного керівництва України. Навіть Сталін вказав на небезпечність поглядів Хвильового. Щоб запобігти їх поширенню в літературі, у 1927 р. було створено прорадянську організацію — ВУСПП (Всеукраїнську спілку

⁷ Mace G. Communism and the dilemmas of National Liberation.— Cambridge, 1983.— P. 130.

⁸ Див.: Лаврієнко Г. Назв. праця.— С. 789.

пролетарських письменників), і контроль Комуністичної партії над літературною діяльністю посилювався.

У ході цих бурхливих процесів з'явилися високохудожні літературні твори. В той час розцвів талант двох видатних українських поетів — Павла Тичини і Максима Рильського. Тичину було визнано геніальним відразу ж, як тільки у 1918 р. з'явилася його перша збірка ліричних віршів — «Сонячні кларнети». Наступні книги поета — такі, як «Замість сонетів і октав» (1920 р.) та «Вітер з України» (1924 р.), де він продемонстрував майстерне володіння мовою, вміння відтворювати ритми та мелодику народних пісень і лірично змалював село, — не залишили жодних сумнівів у тому, що його творчість є помітною віхою в розвитку української поезії. Син відомого українофіла XIX століття Рильський різко контрастував з Тичиною. Вірші Рильського, що з'явилися в таких збірках, як «Під осінніми зорями» (1918 р.), «Синя далечинь» (1922 р.) і «Тринадцята весна» (1926 р.) були стриманими, філософськими і значною мірою ґрунтувалися на класичних традиціях Заходу. Серед багатьох інших поетів, які з'явилися в той час, слід згадати також Миколу Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмару, Євгена Плужника, Володимира Сосюру, Миколу Бажана та Теофіла Осьмачку.

Головною темою творів письменників-прозаїків був вплив революції та громадянської війни на суспільство й особистість. Написані людиною з тонким відчуттям слова «Сині етюди» Хвильового (1923 р.), в яких поєднувалися романтизм і жорстокий реалізм, славили революцію, тим часом як «Осінь» (1924 р.) та «Я» (1924 р.) цього ж автора передавали її суперечності та зростаюче почуття розчарування в ній. Григорій Косинка (виходець з бідної селянської родини, подібно до багатьох своїх колег) майстерно показав (у таких творах, як «В житах») рішучість селянства давати відсіч чужинцям. У своєму романі «Місто» (1928 р.) песиміст і скептик Валер'ян Підмогильний розповів про те, як одному українському селянинові вдалося влаштуватися в чужому місті, використавши кращі риси селянської природи та приховавши гірші. Майстер сатири Іван Сенченко у своїй книжці «Із записок холуя» (1927 р.) висміяв безхребетних лакеїв, заохочуваних радянською системою. Навпаки, роман Юрія Яновського «Чотири шаблі» (1930 р.), в якому автор яскраво описав селянських повстанців, доніс до читачів дух запорозького козацтва. За рівнем популярності значно випереджав інших письменників-прозаїків Остап Вишня, чий вільнодумні фейлетони читали мільйони.

Серед драматургів особливо виділявся Микола Куліш. Три найбільш відомі його п'єси — «Народний малахій» (1928 р.) «Мина Мазайло» (1929 р.) і «Патетична соната» (1930 р.) — справили сенсацію в літературі завдяки своїй модерністській формі і трагікомічному зображенню нової, радянської дійсності, російського шовінізму, «малоросійської» ментальності, анахронічного українського націоналізму і духовної незрілості комуністів-доктринерів. Постановку перших двох п'єс здійснили Лесь Курбас та його відомий театр «Березіль». Однак «Патетичну сонату» шоковані цим партійні чиновники в театрах України показувати заборонили, хоча постановки її у Ленінграді та Москві мали успіх. У новій сфері — кінематографії — світову славу здобув Олександр Довженко, який створив фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.) і «Земля» (1930 р.). Всі вони розкривають вплив революції та Радянської влади на Україну.

Освіта і наука

Нові підходи та різні експерименти набрали значного поширення і в справі освіти. Ставлячи своєю метою побудову нового соціально-економічного ладу, Радянський уряд заохочував створення нових шкіл і та-

ку організацію навчального процесу, яка б сприяла прискоренню розриву України з «буржуазним минулим». Радянські педагоги обстоювали необхідність здійснювати освіту дітей паралельно з укоріненням у їхній свідомості комуністичних цінностей та комуністичної ідеології. Внаслідок цього у школах було запроваджено навчальний курс, що передбачав поєднання навчання з працею, виховання з технічною освітою. Тим часом класичні й гуманітарні дисципліни відійшли на другий план, а вивчення релігії було зовсім заборонено. Зростала популярність теорій відомого педагога Антона Макаренка, в яких підкреслювався примат навколишнього середовища над спадковістю в розвитку дітей.

Незважаючи на те, що освітня цінність деяких з цих експериментів, можливо, й була дискусійною, урядові, безперечно, вдалося зробити освіту доступнішою, ніж вона була раніше. Навчання в семирічній школі, а також у спеціалізованих професійних і середніх навчальних закладах було безплатним — причому відвідування шкіл дітьми робітників та селян заохочувалося. В результаті лише з 1923 по 1925 рік кількість школярів на Україні різко зросла — з 1,5 млн. до 2,1 млн. Відповідно рівень письменності зріс у 20-ті роки з 24% до 57%. Однак, як і раніше, неписьменними залишалися мільйони дорослих, а понад 40% дітей, що досягли шкільного віку, не ходили до школи.

Великі зміни відбулися також і в системі вищої освіти. Університети було реорганізовано у численні інститути (інститути народної освіти — ІНО), студенти яких спеціалізувалися у вивченні медицини, фізики, машинобудування, сільськогосподарських наук і педагогіки. Головним їх завданням стала підготовка фахівців для підприємств. У більшості цих інститутів було встановлено плату за навчання, однак діти бідних робітників і селян (вони серед студентів становили більшість) звільнялися від неї. З приблизно 30 000 — 40 000 студентів, які навчалися в інститутах України наприкінці 1920-х років, близько 53% становили українці, 20% — росіяни, а 22% — євреї. Взагалі більшість українців працювали у таких галузях, як сільське господарство й освіта, більшість росіян — в адміністративних і наукових установах, більшість євреїв — у медицині й торгівлі.

Подібно до літератури наука, особливо дослідження з української тематики, пережила у 1920-х роках справжнє відродження. Як ми бачили, національні уряди України активно відкривали наукові установи, зокрема й тому, що гуманітарна наука відіграла надзвичайно важливу роль у піднесенні української національної свідомості в ХІХ ст. Палко прагнучи показати себе прихильниками прогресу, більшовики також сприяли розвитку науки. У 1919 р. вони не тільки зберегли Академію наук у Києві, яку заснував уряд Скоропадського, а й претендували на те, щоб називати її своїм дітищем. Протягом декількох років Академію та установи, що входили до неї (не університети), було реорганізовано в центри науково-дослідної роботи. Вчені, поки їхні ідеї не були безпосередньо спрямовані проти радянської системи, користувалися відносно свободою, яка давала їм можливість проводити дослідження, викладати свої думки та підтримувати зв'язки із закордоном.

Навіть при тому, що майже всі провідні вчені України не були комуністами, а деякі з них відкрито співчували українському націоналізмові, Радянському урядові не залишилося нічого іншого, як визнати їх провідні позиції в академічній науці. У процесі реалізації політики українізації українські комуністи, які керували Комісаріатом освіти, розгорнули енергійну діяльність, спрямовану на те, щоб повернути на Батьківщину багатьох відомих учених, які виїхали за кордон під час громадянської війни. В результаті корифей української науки Михайло Грушевський (який, до того ж, був політичним противником комуністів) у 1924 р. повернувся до Києва і став тут дійсним членом Акаде-

мії, де під його керівництвом почалося систематичне вивчення історії України. Приклад Грушевського наслідували багато інших учених, які перебували за кордоном або в Західній Україні. Таким чином, поки престиж Академії швидко зростав, вона залишалася bastіоном «буржуазно-націоналістичних» тенденцій.

Першим президентом Академії був відомий учений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія зобов'язана передусім невторинній діяльності Сергія Єфремова, який тривалий час обіймав посаду віце-президента ВУАН, та її секретаря Агатангела Кримського. На початок 1924 р. в Академії налічувалося 37 академіків та близько 400 рядових співробітників. Кількість праць, опублікованих її членами, зростає з 32 у 1923 р. до 136 у 1929 р. З трьох її відділень — історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного — найбільш продуктивно діяло перше, де головну роль відігравав Грушевський. Воно складалося з кількох десятків кафедр, комісій та комітетів, які систематично розробляли всі аспекти історії України, її літератури й мови. Відділення організувало випуск «України» — провідного журналу з українознавчих досліджень. З ініціативи його членів виходила також ціла низка інших періодичних видань та сотні монографій. Окрім Грушевського, помітну роль у роботі відділення відігравали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін і Осип Гермайзе, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, історик мистецтва Олексій Новицький, сходознавець Кримський.

Співробітник соціально-економічного відділення Микола Василенко створив значну працю з історії українського права, а Костянтин Воблий заклад наукові основи вивчення економічної географії України.

Хоча наукова секція* й не досягла спочатку таких успіхів, як пізніше, у ній також працювала певна кількість видатних учених, частина яких здобула міжнародне визнання. Серед них — математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов, хіміки Лев Писаржевський та Володимир Кістяківський. Однак, являючи собою головний науковий центр на Україні, Академія, що діяла в Києві, не була єдиною у своєму роді. Два її члени — історики Багалій і Слабченко — заснували наукові центри у Харкові та Одесі. В багатьох менших містах (таких, як Полтава, Чернігів та Дніпропетровськ) також було відкрито наукові установи.

Щоб протидіяти впливу багатьох учених немарксистського напрямку в суспільних та гуманітарних науках, Радянський уряд заснував 1929 р. в Харкові Інститут марксизму. Його завдання полягало в підготовці спеціалістів з філософії, економіки та історії, які мали навчати своїх учнів з марксистських позицій, а також досліджувати історію партії та революції й бути ідейними захисниками режиму. Головною фігурою в цьому інституті став Матвій Яворський — галичанин, який намагався інтерпретувати історію України з марксистських позицій і створив школу українських істориків-марксистів.

Церковна діяльність

Православна церква на Україні була опорою царського режиму. Після того як у 1686 р. київський митрополит визнав владу московського патріарха, вона прийняла московські церковні обряди, посилила русифікацію і присягнула на вірність цареві та імперії. І хоч з початку XIX ст. серед нижчих верств духовенства, особливо серед студентів-семинаристів, почала зростати національна та соціальна свідомість, українська інтелігенція у своїй масі залишалася ворожою щодо церкви, розглядаючи її як bastіон соціального консерватизму й антиукраїнства.

* Очевидно, мається на увазі фізико-математичне відділення ВУАН (прим. перекладача).

Революція та зумовлене нею бажання національного самовиразу повинні були зачепити й українські церковні справи. На єпархіальних зборах і з'їздах солдатів та селян у 1917—1918 рр. було висунуто пропозицію, щоб українська церква розірвала зв'язки з Москвою і узаконала себе як незалежна (автокефальна) установа. Ця ідея сподобалася нижчим верствам духовенства і особливо — міській інтелігенції. У січні 1918 р. було утворено Всеукраїнську церковну раду, яка й мала працювати для досягнення цієї мети. Однак Центральна Рада з її лівою орієнтацією не виявила значного інтересу до цієї справи. А от консервативний уряд гетьмана Скоропадського, і насамперед його міністри з релігійних справ Василь Зіньківський та Олександр Лотоцький, беззастережно підтримали розрив церковних зв'язків України з Росією. Після падіння Скоропадського Директорія також виступила за церковну незалежність. Однак обидва ці уряди трималися при владі недовго, і тому їхня підтримка не дала якихось конкретних результатів.

Парадоксальним є те, що рух за незалежну Українську православну церкву досяг найбільшої сили саме за Радянської влади. Оскільки Радянська влада розглядала Російську православну церкву, керовану нещодавно тоді обраним патріархом Тихоном, як свого найнебезпечнішого суперника, вона не сприймала вороже появу тих релігійних груп, які підривали вплив офіційної церкви. Цим і можна пояснити той факт, що спочатку вона толерантно ставилася до українізації у церковних справах.

Опозиція до подібних дій була, однак, значною. Вона виходила насамперед від патріарха Тихона у Москві та майже всієї ортодоксальної ієрархії на Україні. Погрожуючи відлученням від церкви та анафемою, ієрархія неодноразово блокувала всі спроби Всеукраїнської церковної ради розширити свій вплив. Таке різко негативне ставлення до неї відбивало у багатьох священників і мирян бажання зв'язувати свою долю з тими, хто відстоював ідею українізації у церковних справах.

Незважаючи на ці перешкоди, 21 жовтня 1921 р. на зборах, куди прибуло близько 500 делегатів (серед них — 64 священники), Рада вдалася до радикального заходу. Відкинувши канонічні закони і не звертаючи уваги на погрози церковних ієрархів, вона обрала митрополитом одного із своїх членів — священника Василя Липківського. Останній одразу ж призначив архієрея та чотирьох єпископів, а ті, у свою чергу, — кілька сотень священників і протодіяконів. Потім Рада підтвердила своє попереднє рішення — створити Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Нова церква швидко зростала. На початок 1924 р. вона вже могла похвалитися тим, що в її складі було 30 єпископів, близько 1500 священників, понад 1100 парафій (із загальної їх кількості близько 9000) та мільйони прихильників. Багато українських церковних парафій у Сполучених Штатах, Канаді і Європі приєдналися до неї. На відміну від традиційного православ'я, яке пишалось своїм консерватизмом, Українська церква запровадила багато нововведень, таких, як вживання у церковній службі української мови (замість церковнослов'янської). Вона осучаснила зовнішній вигляд духовенства, заборонивши традиційні рясні, довгі волосся й бороди. Повною відмовою від стародавньої церковної практики стало те, що єпископам дозволялося одружуватися. У дусі тих часів Українська церква запровадила демократичні порядки й у власній структурі. Вона відкинула авторитарність патріархальної системи й надала вищу владу в церкві виборній раді єпископів, священників та мирян. Принцип виборності було запроваджено також щодо єпископів і парафіяльних священників. За допомогою цих реформ нова церква намагалася стати ближче до віруючих і залучити їх до своєї діяльності. Це значною мірою зумовило перші успіхи УАПЦ.

Ці успіхи, однак, не могли приховати загальної слабкості нової церкви. Цілковитий розрив з канонічною практикою, неодноразові зая-

ви патріарха Тихона про те, що ця церква не має права на існування, та невизнання її іноземними патріархами створили їй репутацію незаконної установи. Це збило з пантелику й відштовхнуло від неї багатьох віруючих, які спочатку підтримували її. Більше того, практикування УАПЦ принципів виборності та демократизму призвело до численних анархічних конфліктів між духовенством та парафіянами. Щойно з'явившись на світ, церква майже не мала власної матеріальної бази. Ще серйознішою була проблема церковних кадрів. Поспішне обрання єпископів та священників нерідко призводило до того, що на відповідальних посадах опинялися люди, які або не влаштовували церкву, або були малообізнаними в церковних справах. Час показав, з якою легкістю могли вони потрапляти під вплив уряду. Коли ці слабкості вийшли на поверхню, зростання УАПЦ уповільнилося. І хоч вона, як і раніше, являла собою серйозну загрозу для Російської православної церкви, яку підтримували духівництво, особливо монахи, а також консервативні елементи українського населення, ставлення до неї з боку більшої частини прихильників православ'я на Україні було в основному лояльним.

Набагато більшу загрозу становила для неї політика уряду. Стурбовані несподіваними успіхами Української церкви, органи Радянської влади перетворили її на об'єкт здійснення свого принципу «поділяй і володарюй». Власті заохочували посилення на Україні неканонічних церковних угруповань, які підривали позиції не тільки Російської православної церкви, а й українського противника останньої. У першій половині 1920-х років вони підтримували «прогресивну» церковну групу активістів Христа, що відкололася від патріаршої церкви. Коли спроби цієї групи повести за собою всіх віруючих України зазнали невдачі, підтримка була надана єпископальній церкві на чолі з Теофілом Булдовським, що з'явилася в 1925 р. Хоч вона й виступала за церковну незалежність України, яку сподівалася досягти канонічними засобами, церква ця зайняла відверто проурядову позицію.

Однак і за допомогою такої тактики урядові не вдалося ліквідувати або підкорити собі УАПЦ. Навпаки, незважаючи на всі труднощі, вплив її продовжував зростати. Тому в 1926 р. Радянська влада повела на неї фронтальну атаку, наклавши на українські парафії надзвичайно тяжкі податки та різко обмеживши діяльність духовенства. Незабаром вона звинуватила митрополита Липківського і частину його оточення в українському націоналізмі й заарештувала їх, а Всеукраїнську церковну раду розпустила. Хоча УАПЦ й дозволили проіснувати ще кілька років, було очевидним, що на обрії майбутнього, як і на горизонті релігійного життя в СРСР, нависли чорні хмари.

* * *

Відносна слабкість і скованість, що їх виявили прибічники комунізму у 1920-ті роки, створили умови для того, щоб націоналізм (чи принаймні національна свідомість), який швидко поширився серед українців під час революції та громадянської війни, продовжував посилюватися. Оскільки Комуністична партія поставила за мету запровадити у сфері політики свою монополію, тут простір для вияву українських національних тенденцій був обмежений. Однак не слід недооцінювати того факту, що українці здобули щось на зразок національної державності. Це породжувало в них усвідомлення себе як цілком повноправної нації, котра має користуватися всіма правами, що їй цей статус передбачав.

Головною сферою, де проявив себе націоналізм, який зазнав поразки в 1917—1920 рр., стала сфера культури. Зусиллями багатьох обдарованих письменників, поетів, художників і вчених українська культура, яка була справою нечисленної дореволюційної інтелігенції, перетворилася на кровну справу значної частини українського насе-

лення. Процес українізації не тільки сприяв поширенню в масах культурних досягнень, а й міцно з'єднав українську культуру з освітою, соціально-економічною модернізацією і навіть з державою. Здавалося, от-от має з'явитися творчий синтез націоналізму й комунізму, що слугуватиме як національним, так і соціально-економічним інтересам українців. Однак наступні події показали, що синтезові цьому не судилося побачити світ.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Во второй части 20-й главы работы О. Субтельного раскрывается сущность таких явлений, как «хвылевизм», «шумскизм», «волобуевщина», освещаются культурные процессы, происходившие на Украине в 20-е годы, в частности в области литературы, науки, просвещения, а также церковные дела, прежде всего связанные с историей создания Украинской автокефальной православной церкви.

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Богдан Хмельницький і проблеми державності України

Висвітлюються малодосліджені у вітчизняній науці питання формування української державності. Зокрема, йдеться про державне будівництво на Україні всередині XVII ст.

Приводом до написання цієї статті стала публікація в «Українському історичному журналі» дослідження В. А. Смолія і О. І. Гуржія «Становлення української феодальної державності» (1990. № 10).

Починаючи з 60-х років цілий комплекс питань, пов'язаних з утворенням у середині XVII ст. української національної держави, її подальшим внутріполітичним розвитком, відносинами з сусідніми країнами практично випав з поля зору вітчизняної медієвістики, що призвело до серйозних прогалин у знанні політичної історії українського суспільства. На щастя, останнім часом намітилася тенденція до зміни на краще: з'ясовано значущість цих питань для об'єктивного висвітлення історії України, зроблено перші кроки на шляху надолуження втраченого¹. Сказане не означає, що ці проблеми взагалі не вивчалися в історіографії. Важко переоцінити вклад праць М. П. Василенка, М. С. Грушевського, Ю. Гаєцького, І. П. Крип'якевича, В. О. Мякотіна, Л. Окіншевича, М. Н. Петровського, М. Є. Слабченка, Ф. П. Шевченка та інших науковців у дослідження політичного устрою української держави (Гетьманщини), функціонування центральних і місцевих органів влади (насамперед прерогатив гетьмана, загальної і старшинської рад), ролі генеральної та полкової старшини у житті українського суспільства, адміністративно-територіального поділу держави тощо. В працях В. В. Веселаго, В. О. Голобуцького, І. П. Крип'якевича, М. Н. Петровського, В. С. Степанкова, А. П. Ткача, Ф. П. Шевченка та інших істориків проаналізовано основні аспекти соціально-економічної політики уряду Б. Хмельницького².

Разом з тим існує чимало маловивчених чи навіть зовсім нез'ясованих питань, що стосуються феномену становлення Української Козацької Республіки — унікального державного утворення на європейському континенті середини XVII ст., основна маса панівного класу якого була позбавлена типового феодального землеволодіння і не виступала безпосереднім визискувачем трудящих. Переважну більшість населення республіки становили вільні мешканці міст і сіл, причому селяни мали

¹ Брайчевський М. Сповідовідь на Установчому з'їзді Руху // Літературна Україна.— 1989.— 12 жовтня; Мицик Ю. А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва: Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 25; Смолій В. А. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва: Українське козацтво...— С. 14—15; Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 10—20; Степанков В. С. Деякі аспекти формування української держави в середині XVII ст.: Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки.— К., 1990.— С. 99—104; Степанков В. С. Українська Козацька Республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин.— Хмельницький, 1990.— 16 с.; Степанков В. С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні: Українське козацтво...— С. 22—24.

² Див.: Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография).— К., 1986.— С. 68—165.

право продавати й купляти землі й угіддя, якими володіли. До таких маловивчених питань, як це не дивно на перший погляд, належить і розробка Б. Хмельницьким програми державного будівництва і боротьба за втілення її у життя. За винятком окремих міркувань, зауважень й оцінок, висловлених з даного приводу М. С. Грушевським, М. І. Костомаровим, І. П. Крип'якевичем, Л. Кубалі, В. Липинським, М. Н. Петровським, Ф. Сисиним, С. Томашівським, А. П. Ткачем, А. Яковлевим та рядом інших істориків, не існує спеціальних досліджень з даної проблеми. Певною мірою її розробці заважає стан джерельної бази, оскільки виявлено й опубліковано не більше 30% документів Б. Хмельницького; відомо також, що не залишилося матеріалів гетьманського архіву і полкових канцелярій³.

Діяльність гетьмана у справі державного будівництва важко зрозуміти, не з'ясувавши, яке місце у суспільно-політичній і національній самосвідомості українського суспільства напередодні Визвольної війни займала ідея національної державності. Через відсутність праць відповідного змісту в радянській історіографії й слабку обізнаність з результатами пошуків зарубіжних дослідників в цьому напрямі (ознайомлені лише з працями С. Величенка та Т. Хинцевської-Хеннель)⁴ нам важко дати вичерпну відповідь на поставлене питання. Висловимо лише кілька міркувань. Так, удар, завданий татаро-монгольським нашествиям у середині XIII ст., виявився фатальним для процесу формування на землях Південно-Західної Русі української держави, що окреслився в XII ст. Внаслідок різкого ослаблення князівств і політики Золотої Орди не вдалося подолати феодалної роздрібленості, досягти політичної консолідації, чим скористалися правлячі кола Великого князівства Литовського та Королівства Польського, які протягом XIV ст. захопили й поділили між собою українські землі і ліквідували в них залишки самостійного державного життя. Заключним акордом у цій справі стало скасування у Великому князівстві в 1452 Волинського, а в 1470 р.—Київського князівства, що ознаменувало, за влучним висловом І. П. Крип'якевича, кінець української автономії⁵.

В умовах відсутності національної держави, територіального розчленування, служіння інтересам інаціональних органів політичної влади політика польського уряду, спрямована на покатоличення, а відтак і спольщення різних прошарків населення, і насамперед князів і шляхти, призвела до трагічних за наслідками деформацій у самосвідомості панівного класу українського суспільства—абсолютної переваги у ній класових аспектів над національними. Цей процес особливо посилювався після Люблінської унії 1569 р., коли до Польщі були приєднані Волинь, Брацлавщина і Київщина. Слаборозвинуте почуття патріотизму при прагненні не лише зберегти, а й зміцнити свої соціально-економічні й правові інтереси, дали можливість українським феодалам порівняно швидко й безболісно інтегруватися з литовськими, білоруськими й польськими феодалами у єдиний панівний клас Речі Посполитої. Водночас відбувалося їх масове покатоличення, і до середини XVII ст. майже всі князівські й найродовитіші шляхетські роди відмовилися від православ'я⁶. Економічно найсильніший, політично найвпливовіший і

³ Мыцък Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1983.— С. 4, 52—53.

⁴ Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. (Дискусія з канадським істориком).— К., 1989.— С. 4—10; Chyncewska-Hennel T. Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyny od schyłku XVI do połowie XVIII w.— W., 1985.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1990.— С. 139—159; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 110—117; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 37—104.

⁶ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1867.— Т. 1.— Ч. 4.— С. 15—29; Викторовский П. Т. Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие

найкраще організований клас-стан українського суспільства, який повинен був повести за собою інших, в основній своїй масі денаціоналізувався і навіть не домагався хоча б автономії для руських (українських) земель у складі Речі Посполитої. Його ідеологи не висунули навіть ідеї національного визволення. Лише частина української шляхти виступала на сеймиках і сеймах проти католицької експансії, на захист православної віри⁷. Важливу роль у боротьбі за розвиток національної культури відігравали братства⁸.

В цей критичний період української історії на півдні Київського воєводства з другої половини XVI ст. різко прискорюється процес формування нового стану — козацтва, в якому провідну роль відігравала створена в 50-х роках XVI ст. на о. Хортиця Запорозька Січ. Соціальна організація запорозького козацтва ґрунтувалася на таких глибоко демократичних принципах, як заперечення феодално-кріпосницької залежності і станової нерівності; рівність у праві володіння землями й угіддями; право вільного вступу до його лав незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності; участь в органах самоуправління тощо. Поділяємо думку О. С. Компан, що козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»⁹.

Відомо, що К. Маркс назвав Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою»¹⁰. Важливо відзначити, що це державне утворення було зародком національної української держави¹¹.

Незважаючи на те, що в «політичній еволюції» Запорожжя помітно випереджало організацію козацтва на волості, все ж і там відбувався неухильний процес становлення основних елементів держави¹². Вже сейм 1609 р. засвідчив те, що козаки відмовлялися визнавати органи влади і прагнули запровадити свою «козацьку юрисдикцію»¹³. У 1625 р. король змушений був визнати, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою...»¹⁴. В тому ж році вони добилися права оформлення шести козацьких полків як військово-територіальних одиниць, що стали зародком адміністративного поділу національної державності. Джерела свідчать, що козацтво, починаючи з початку XVII ст., дедалі рішучіше виступало на захист національно-релігійних цінностей народу. З 30-х років у його самосвідомості вже чітко простежується ідея єдності інтересів соціально-економічного і національно-релігійного характеру, починає формуватися погляд на центральні й південні райони Київського воєводства («Україну»), як такі, де мають панувати козацькі порядки. Так, навесні 1630 р. гетьман повсталих козаків Т. Федорович розсилав універсали до населення із закликом братися до зброї, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹⁵. Під час повстання 1637 р. полковник

от православия в конце XVI и в XVII вв.—К., 1912.— Вып. 1.— С. 5—237; Чуп-
zewska - Heppel Т. Оп. cit.— S. 76.

⁷ Натыкач П. И. Общественно-политическое движение на Украине в конце XVI — первой половине XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—К., 1978.— С. 17.

⁸ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.—К., 1966.

⁹ Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна.— 1986.— № 9.— С. 184.

¹⁰ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. 8.— С. 154.

¹¹ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн.— 1968.— № 8.— С. 29—30; Смолий В. А., Гуржий О. І. Назв. праця.— С. 16—17.

¹² Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна.— 1989.— № 3.— С. 194; Бойко І. Д. Назв. праця.— С. 30.

¹³ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна.— 1989.— № 7.— С. 195—196.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1953.— Т. 1.— С. 64.

¹⁵ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.—К., 1989.— С. 31.

К. Скидан в універсалі від 1 жовтня до мешканців Лівобережної України зазначав, що «вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме — ляхи, задумавши проти нас злий намір і забувши страх божий, ідуть на Україну за Дніпро, щоб знищити як військо й.к.м. (реєстрових козаків.— В. С.), так і підданих королівських, князівських і панських». Звертає увагу на себе й титулювання К. Скидана як «полковника і опікуна всієї України»¹⁶.

Таким чином, можна констатувати: внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави. З певним застереженням можна лише говорити про появу серед частини козацтва не зовсім чітко сформованих автономістських планів щодо козацьких областей.

Розгромивши козацько-селянські повстання 30-х років, правлячі кола Речі Посполитої взяли курс на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства («Ординація» 1638 р.); водночас відбувалося стрімке поширення фільварково-панщинної системи господарства на південні й східні регіони України, наростало національно-релігійне гноблення. Реальною стала загроза етноциду з боку Польщі¹⁷. В такій обстановці чигиринський сотник Богдан Хмельницький розпочав підготовку нового повстання. Після невдачі свого задуму разом з найближчими соратниками він втікає на Запорозьку Січ, в 20-х числах січня 1648 р. займає її і проголошується гетьманом Війська Запорозького. Так почалася Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.) проти іноземного поневолення, за незалежність, за створення національної держави.

Враховуючи складність свого становища, Б. Хмельницький погодився на переговори з коронним гетьманом М. Потоцьким, що відбулися на початку березня. Вони показали, що Б. Хмельницький добивався не лише ліквідації «Ординації» 1638 р., але, що важливо відзначити, висунув вимогу відвести польське військо з «України» і скасувати там управління Речі Посполитої. В листі до короля Владислава IV від 21 березня коронний гетьман не приховував обурення тим фактом, що повстанці «бажають також самостійно панувати на Україні (підкреслено мною.— В. С.), укладати договори з іноземцями й чужими правителями і чинити все, що лише захочеться їх волі та бажанню»¹⁸. Так уперше в історії козацтва джерела зафіксували його політичну програму, що передбачала надання козацькій Україні автономії в складі Речі Посполитої.

У наступні місяці гетьман продовжує працювати над подальшою розробкою програми боротьби. Розгромивши польське військо під Жовтими Водами і Корсунем у травні, він передав через захопленого у полон М. Потоцького нові вимоги польському уряду, що зводилися до таких трьох пунктів: по-перше, відновлення усіх козацьких прав і вольностей; по-друге, скасування прав воєвод і старост на міста, фортеці і королівські володіння (невідомо, на якій території) і, по-третє, «створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави (підкреслено мною.— В. С.)»¹⁹. Отже, протягом березня — травня в розвитку політичної думки України робиться істотний крок вперед — уперше формується ідея про необхідність створення козацької держави.

¹⁶ Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Вернадського.— ВР, ф. 11, 13402, арк. 327, 336 (далі — ЦНБ).

¹⁷ Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні: Українське козацтво...— С. 21.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией...— М., 1953.— Т. 2.— С. 17—18; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984.— С. 48.

¹⁹ Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаніка.— ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 57, 61—61¹ (далі — ЛНБ).

Здавалося б здобуті перемоги відкривали сприятливу перспективу для продовження наступу, щоб добитися реалізації даної програми. І спочатку Б. Хмельницький дійсно мав такий намір²⁰, але згодом відмовився від нього. Чому? Як на наш погляд, причин було кілька. По-перше, хан Іслам-Гірей, який 23 травня зустрівся з гетьманом в районі Білої Церкви, побоюючись негативної реакції Стамбулу, відмовився піти назустріч проханню Б. Хмельницького продовжити похід²¹. По-друге, гетьману довелося рахуватися й з позицією значної частини старшини і заможного («реєстрового») козацтва, які виступили проти «Ординації» 1638 р., але не збиралися поривати з Річчю Посполитою. Як уже відзначалося в історіографії, здобуті перемоги посилили у них ілюзії про можливість задоволення їх вимог польським урядом²². Відображенням подібних настроїв може служити лист козацького полковника Я. Хмеленка від 20 травня до київського воєводи Я. Тишкевича, в якому підкреслювалося, що козаки не хочуть «привласнити державу й.к.м.», а прагнуть лише жити «згідно давніх привілеїв, наданих польськими королями»²³. І, нарешті, по-третє, Б. Хмельницького не могла не турбувати позиція російського уряду, який влітку 1647 р. підписав договір з Польщею про оборонний союз проти татар, що з початку 1648 р. вступив у дію. Одержавши відомості про появу татар на Україні та їх спільні з козаками дії проти польського війська, російський уряд у квітні оголосив мобілізацію армії у порубіжних воєводствах, а в другій половині травня наказав їй виступити у похід²⁴. Ймовірно, в кінці травня гетьман дізнався про зосередження російських підрозділів і зрозумів, що їх поява як союзників Польщі на території України загрожуватиме справі повстання. Тому вкрай важливо було порозумітися з російським урядом. 8 червня Б. Хмельницький надіслав відомого листа царю Олексію Михайловичу, в якому повідомив про смерть польського короля і запропонував розпочати наступ на Польщу, обіцяючи подати йому допомогу. Аналіз змісту листа не підтверджує усталеної в радянській історіографії думки, що в ньому Б. Хмельницький вперше порушив перед російським урядом клопотання про возз'єднання України з Росією. Адже в листі йдеться про бажання Війська Запорозького бачити царя на польському троні²⁵. До речі, про це Б. Хмельницький недвозначно заявив у листі до путивльського воєводи Н. Плещеєва 11 липня: «Зичимо его царскому величеству того, шоби он,— теперь час маєт,— на ляхи ішол воевати, азали би дал бог, шоби он ляхом и нам паном і царем бил... (підкреслено мною.— В. С.)»²⁶.

Отже, через вище названі причини на скликаній на початку червня козацькій раді гетьман, всупереч позиції козацьких низів, погодився з пропозицією брацлавського воєводи А. Кисіля припинити наступ і направити посольство до Варшави. Воно мало добиватися збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, права самим обирати старшину, виплати затриманих протягом 5 років грошей, повернення православним захоплених уніатами церков у Любліні, Красному Ставі, Сокалі, Володимирі та інших містах²⁷. Однак в інструкції послам не містилося ви-

²⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К., 1961.— С. 32.

²¹ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 72.

²² Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— С. 127; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 113.

²³ ЛНБ АН УРСР. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 231/11, арк. 168¹.

²⁴ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 3, спр. 7, арк. 36—48; Акты Южной и Западной России.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 180 (далі — Акты ЮЗР); Шевченко Ф. П. Назв. праця.— С. 70—79.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького.— С. 48—49.

²⁶ Там же.— С. 57.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького.— С. 38—39; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 72.

моги надати автономію південному регіону України, що було кроком назад у порівнянні з програмою Б. Хмельницького, — очевидно, йому довелося зробити поступку помірковано настроєній старшині. Хоча це не означало, що гетьман зрікся своєї програми. Він змінив лише тактику. Не маючи змоги продовжити наступ, він направив у різні райони України для організації боротьби козацькі загоны, очолювані досвідченими ватажками, і водночас приділяв велику увагу формуванню боєздатної армії. Щоб залучити на свій бік українських магнатів і шляхту, Б. Хмельницький заборонив козакам страчувати їх, обмежив прийом селян до війська, почав брати під захист маєтки окремих феодалів²⁸. Та, за винятком незначної частини дрібної шляхти, українські феодали відразу ж зайняли непримиренну позицію щодо повстання. Тому, починаючи із серпня, Б. Хмельницький вносить корективи до політики відносно панівного класу українського суспільства.

Тим часом на українських землях з небаченою швидкістю поширювалося полум'я боротьби, охоплюючи все нові райони. Дії повстанців мали не лише національно-визвольний, а й яскраво виражений антифеодалний характер. Є підстави стверджувати, що з другої половини липня антифеодална боротьба починає переростати у Селянську війну, яка, на наш погляд, тривала до червня 1652 р. В таких умовах влітку відбувається інтенсивний процес формування національної держави: політична влада на визволеній території переходить до рук козацької старшини; функціонують центральні й місцеві органи влади; відбувається заміна старого політико-адміністративного устрою новим, в основі якого лежить полкова військово-адміністративна система; починає діяти новий суд; успішно формується національна армія; окреслюються серйозні зміни у соціальній структурі населення, оскільки українська шляхта поспішно залишає свої маєтки. Вже до кінця червня на Лівобережній Україні (за винятком Чернігова) утверджується полкова і сотенна влада козацької республіки. На Правобережній Україні до кінця серпня влада гетьмана поширилася на територію Брацлавського, Київського, Подільського (за винятком Кам'янця) і півдня Волинського воєводств. Факти свідчать, що вже перші кроки Б. Хмельницького як гетьмана України, з одного боку, відзначалися твердістю і рішучістю, а з другого — гнучкістю. За його безпосередньою участю розробляється і приймається військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького»²⁹. Б. Хмельницький послідовно захищав інтереси православної церкви, наказував полковникам і сотникам суворо карати учасників нападів на монастирі, заборонив записувати монастирських селян до козацьких лав. Прагнучи схилити на свою сторону українську шляхту, про що говорилося вище, він намагався також обмежити розвиток антифеодалної боротьби³⁰.

Польський уряд фактично відмовився задовольнити помірковані вимоги старшини і створив для ведення переговорів комісію. Правлячі кола Речі Посполитої не збиралися надавати козацьким областям ніякої автономії. Впливове магнатсько-шляхетське угруповання, очолюване українським князем І. Вишневецьким, рішуче виступало проти переговорів з козацькою старшиною. Водночас маси селян, незможних козаків і міщан, вождем яких виступав полковник М. Кривоніс, також наполягали на припиненні переговорів з польським урядом. У такій

²⁸ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 189/11, арк. 79; ЦНБ АН УРСР.— ВР, ф. 1, 4128, арк. 86; Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 201, арк. 6 (далі — ЦДІА); Документи Богдана Хмельницького.— С. 61, 63; Мьццк Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодалной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. ст.— Днепрпетр., 1980.— С. 178, 184.

²⁹ Мьццк Ю. А. Новые документы...— С. 184.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 47; Документи Богдана Хмельницького.— С. 53—57.

ситуації в кінці серпня переговори було зірвано, відновилися воєнні дії, і в бою 11—13 вересня під Пилявцями українська армія розгромила 40-тисячне польське військо. Скликана у Старокостянтинові, ймовірно 16 вересня, старшинська рада вирішила продовжити похід на західноукраїнські землі³¹.

Двомісячний період діяльності гетьмана у західному регіоні України став важливим етапом у розробці програми державного будівництва. Вперше джерела фіксують його намір «відібрати польські володіння до Вісли»³². Землі, через які проходила армія, гетьман вважав «своїми», у містах залишав «своїх уповноважених»³³. Це свідчить про те, що Б. Хмельницький впритул підійшов до формування програми визволення усіх етнічноукраїнських земель та їх об'єднання у межах козацької республіки. Наприкінці жовтня він зупинився під Замостям і на початку листопада вступив у переговори з новообраним польським королем Яном Казиміром. В історіографії висловлено чимало нарікань з приводу того, що Б. Хмельницький відмовився від наступу на Варшаву. Проте, як відзначають С. Томашівський, М. Н. Петровський, І. П. Крип'якевич, О. К. Касименко, С. Охманн, Ф. Сисин та Я. Качмарчик, становище гетьмана було досить складним: у боєздатних підрозділах налічувалося не більше 30 тис. чол.; відчувалася нестача гармат і боеприпасів; воєнні сили Польщі були далеко не вичерпані; існувала загроза вторгнення литовського війська; давалася взнаки невідповідність козацьких полків до ведення військових дій у зимових умовах, відірваність від баз, поширення епідемії чуми. Все це зумовило припинення наступу³⁴. Щодо укладення перемир'я серед старшини існували розходження. Так, М. Кривоніс і П. Гловацький виступали проти переговорів, тобто, за словами королівського посла Я. Смяровського, «стояли на тому, щоб з цих країв не вступатися і цю війну своїм щастям, яке їх супроводжує, кінчати...»³⁵. Однак більшість полковників наполягала на замиренні³⁶. На раді, що проходила досить бурхливо, приймається рішення укласти перемир'я і відійти з військом «на Україну». В середині листопада українська армія залишила Замостя³⁷.

Характеризуючи даний крок Б. Хмельницького, зауважимо, що відмова від наступу вглиб Польщі, яка врятувала військо від катастрофи, говорить про талант тверезомислячого полководця. В цьому відношенні зрозуміла згода гетьмана на перемир'я і початок переговорів. Разом з тим, вважаємо, що він припустився найбільшого за всю свою діяльність політичного прорахунку — замість того, щоб укріпитися на західних кордонах українських земель, завершити тут створення місцевих органів влади і козацьких полків, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступу противника, гетьман добровільно уступив йому західний регіон. Внаслідок цього втрачалася майже третина визволеної території з її високорозвинутим виробництвом і багатими людськими ресурсами, а Польща одержала надзвичайно вигідний плацдарм для зосередження свого війська, готового у будь-який час перейти в наступ. Причому, за такої ситуації воєнні дії відбу-

³¹ Документи об освободительной войне.— С. 89—90, 96.

³² Там же.— С. 153.

³³ Там же.— С. 187, 194.

³⁴ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.).— Львів, 1914.— С. 5; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).— К., 1940.— С. 97; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 95; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.— К., 1955.— С. 168; Ochmanн S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.— Wr., 1985.— S. 13; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil 1600—1653.— Harward, 1985.— P. 162; Kaczmarczuk J. Bohdan Chmielnicki.— Wr.— W., Kr.— Gd., 1988.— S. 77.

³⁵ Z dziejów Ukrainy.— Kijów, 1912.— S. 231.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией...— Т. 2.— С. 92.

³⁷ ЛНБ АН УРСР. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183—184¹.

валися виключно на українських землях, що неминуче призводило до їх спустошення, руйнування продуктивних сил, виснаження (фізичного і морально-психологічного) людських ресурсів. З'ясувати причини цієї помилки через брак джерел нам не вдалося. Припускаємо, що скоріше за все вона трапилася через те, що в той час ні гетьман, ні більшість старшини ще не виробили програми створення в етнографічних межах України незалежної держави. Трапилося так, що політичні плани керівників Визвольної війни відстали від реальних результатів бурхливого розвитку національно-визвольної боротьби. Адже, як ми вже відзначали, напередодні Визвольної війни українське суспільство не знало ідеї національної державності. Для її вироблення потрібен був час, і події 1648 р. відіграли в цьому вирішальне значення. Мабуть, старшина і гетьман сподівалися на те, що Я. Казимір, зміцнивши свою владу, надасть українським землям автономію на зразок Литви. На подібну думку наштотує записка українського посла в Москві С. Мужилівського від 4 лютого 1649 р., у якій говориться, що король обіцяв «бити руским/королем і що през шаб/лю узяли, аби тоє мощно держали...»³⁸.

Джерела дають підстави припустити, що під час пересування у напрямку Києва Б. Хмельницький, листуючись з королем і проводячи переговори з його послами, почав усвідомлювати помилковість прийнятого під Замостям рішення. Тому всупереч змісту інструкції послам, відправленим до Варшави, і вимогам короля він прагне залишити під своєю владою якомога більшу територію України, залишаючи в містах залоги, і водночас зволікає із скликанням комісії, відкладаючи її до повернення посольства від короля^{39–40}. На кінець 1648 р. лінія розмежування між козацькою державою і Польщею проходила між річками Горинь і Случ, а на Поділлі — по Кам'янцю-Подільському.

Восени 1648 р. гетьманом було зроблено чимало для перетворення України в суб'єкт міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Встановлюються зв'язки з правителем Трансильванії, якого він прагнув схилити до наступу на Польщу. Робиться спроба налагодити відносини з Портою, куди направляється посольство. Нормалізуються стосунки з Росією і в кінці грудня до Москви відправляється посол С. Мужилівський, який повинен був порушити питання про прийняття Війська Запорозького під царську руку і просити військової допомоги у боротьбі проти Польщі⁴¹. Вважаємо, що у даному випадку йшлося не про возз'єднання України з Росією, а про прийняття козацькою Україною російського протекторату. На початку лютого Б. Хмельницький прийняв першого офіційного представника російського уряду В. Михайлова, що свідчило про визнання української держави⁴².

Переосмислення Б. Хмельницьким уроків боротьби допомогло йому протягом першої половини 1649 р. завершити в основних рисах розробку програми державного будівництва козацької України. Свідченням цього стали його переговори з польським посольством А. Кисіля, яке в першій половині лютого привезло до Переяслава гетьманські клейноди Б. Хмельницькому, і визнання польським урядом прав і привілеїв реєстрового козацтва. Як видно з щоденника члена польського посольства В. Мясковського, саме тепер гетьман чітко сформулював ідею необхідності створення національної держави в етнографічних межах України, незалежної від Польщі. Так, 11 лютого під час розмови з комісарами він заявив про свій намір «відірвати відя ляхів усю Русь і Україну». А через день висловився так: «Виб'ю з лядської нево-

³⁸ Воссоєдинение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 130.

^{39–40} ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 36.

⁴¹ Воссоєдинение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 93, 130.

⁴² Документи Богдана Хмельницького. — С. 94—95.

лі народ весь руський»^{43–44}. М. С. Грушевський наводить з іншої копії щоденника точніше висловлену думку: «Виб'ю з лядської неволі... народ всієї Русі (підкреслено мною.— В. С.)»⁴⁵.

Гетьман вважав, що на визволених від польського панування землях мала існувати незалежна українська держава: «Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет...»⁴⁶. Дещо пізніше, у квітні, під час розмови з російським послом Г. Унковським Б. Хмельницький підкреслював, що мир між Україною і Польщею можливий лише за умови визнання польським урядом незалежної української держави: «И они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим (підкреслено мною.— В. С.)»⁴⁷. Повністю поділяємо думку П. Толочка, що помітно окреслюється «усвідомлення права на спадщину княжої Русі—України в її етнографічних межах»⁴⁸.

Комісарам було недвозначно заявлено, що на козацькій Україні влада належить гетьману, а не польському королю: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським (підкреслено мною.— В. С.); не схочет король королем вольним бути—як ся видит»⁴⁹. Довідавшись про напад польських підрозділів на м. Бар, Б. Хмельницький розцінив цей випадок як вторгнення на територію його держави: «Потоцкий нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнськую в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести єго живим»⁵⁰. Відмовився він піти і на обмеження реєстру до 12—15 тис. козаків, оскільки визначення їх чисельності входить до компетенції українського, а не польського уряду: «Нащо їх так мало писати, коли їх може бути на сто тисяч; тільки їх будет, колько захочу»⁵¹. У розмові з російським послом Г. Унковським він наголошував на незалежності української держави: «Короля мы не обирали и не короновали и креста ему не целовали. А они к нам о том не писали и не присылали, и мы волею божиею тем от них стали свободны (підкреслено мною.— В. С.)»⁵².

Заслугують на увагу ще кілька важливих аспектів державної програми Б. Хмельницького. Так, він не приховував симпатій до міцної влади володаря і, торкнувшись у ході переговорів питання про прерогативи королівської влади, зауважив: «Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту і дуки і князі, щоби вольний був собі—згріши князь—урізати йому шию, згріши козак—тоє ж йому учинити»⁵³. В цьому плані стають зрозумілими рядки його листа від 5 листопада 1648 р. до Я. Казимира: «Просимо господа бога, щоби ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержцем, як і інші

^{43–44} Воссоединение Украины с Россией...—Т. 2.—С. 117, 118.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України—Руси.—К., 1928.—Т. 8.—Ч. 3.—С. 146.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией.—Т. 2.—С. 118.

⁴⁷ Там же.—Т. 2.—С. 157.

⁴⁸ Толочко П. Під містом Берестечком // Пам'ятки України.—1990.—№ 3.—С. 22.

⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией.—Т. 2.—С. 117.

⁵⁰ Там же.—С. 119.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.—С. 152.

⁵³ Там же.—Т. 2.—С. 117.

королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»⁵⁴. Слід відзначити, ще один важливий момент — свого союзника у боротьбі за реалізацію державної програми гетьман вбачав у селянстві. «Поможет мі то чернь всяя по Люблин и Краков,— говорив він А. Кисілю,— которой я не одступлюсь, бо то права рука наша,— люди, которіеє, холопства не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх»⁵⁵.

У такій обстановці з великими труднощами 15 лютого польському посольству вдалося домогтися укладення угоди про перемир'я, погодившись на те, що під владою гетьмана залишається більша частина України. Лінія розмежування мала проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а на Поділлі — по Кам'янцю-Подільському, і через неї не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська. До скликання нової комісії (в середині травня) шляхті заборонялося повертатися до своїх маєтків. Прощаючись з комісарами, Б. Хмельницький висловив сумніви щодо можливості успішного завершення роботи майбутньої комісії: «Не знаю, як відбудеться друга комісія, якщо козаки не погодяться на 20 чи 30 тисяч реєстрового війська і якщо не задовольняться утворенням удільної держави. Побачим (підкреслено мною.— В. С.)»⁵⁶. Принагідно відзначимо, що процес творення національної держави українського народу не пройшов повз увагу найбільш далекоглядних політиків Речі Посполитої. Так, канцлер Є. Оссолінський, виступаючи 20 січня 1649 р. на сеймі, застеріг присутніх щодо доцільності переговорів з козаками, бо через це можна втратити Україну, як Іспанія втратила Нідерланди⁵⁷.

Здається дивним, що, розробивши програму створення незалежної держави, Б. Хмельницький, однак, навесні 1649 р. продовжує клопотатися перед Олексієм Михайловичем про прийняття козацької України під свою протекцію, правда, ув'язуючи цей акт з наданням військової допомоги проти Польщі. На нашу думку, гетьман належав до категорії тих політиків, які завжди паралельно розробляють кілька варіантів способу дій, враховуючи можливі зміни в їх розвитку. Складається враження, що він постійно побоювався небажаного для України втручання інших держав у її боротьбу проти Польщі, що могло звести нанівець всі зусилля народу здобути незалежність, і тому прагнув заручитися підтримкою іншої сильної держави. Аналіз міждержавних відносин у Східній і Південно-Східній Європі свідчить, що такі побоювання були не безпідставними. Склалася така ситуація, що поява у даному регіоні нової сильної держави докорінним чином міняла співвідношення сил, що не відповідало інтересам Росії, Криму, Порти та Польщі. І насамперед у перемозі України не був зацікавлений її союзник — Кримське ханство. Для уряду останнього було ясно, що поява на північних кордонах ханства незалежної козацької держави означатиме крах традиційної татарської політики, покладе кінець найбільшому джерелу наживи — грабунку українських земель і торгівлі живим товаром (за підрахунками Я. Р. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2—2,5 млн. осіб вбитими і вивезеними у ясир)⁵⁸. Для ханства оптимальною була рівновага сил у боротьбі України з Польщею, оскільки це, по-перше, виснажувало обидві сторони, по-друге, давало змогу грати на суперечностях між ними і одержувати максимальну вигоду для Криму, впливаючи на формування зовнішньополітичного курсу обох держав, і, по-третє, відкривало нагоду для поживи на українських і польських землях.

⁵⁴ Документи Богдана Хмельницького.— С. 81.

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 118.

⁵⁶ Там же.— С. 121.

⁵⁷ Oschmann S. Op. cit.— S. 111.

⁵⁸ Дашкевич Я. Р. Козацтво...— С. 21.

Ця позиція ханства вперше яскраво проявилася під час літньої кампанії 1649 р. Коли 5 серпня у бою під Зборовим українсько-татарське військо розгромило польську армію і капітуляція Польщі стала неминучою, у ніч на 6 серпня Іслам-Гірей за спиною у гетьмана пішов на сепаратні переговори з королем. Не можна не погодитися з міркуванням М. С. Грушевського, що ця ніч стала фатальною для України: «В трагічній історії України небагато було моментів страшніших від цього»⁵⁹. За згоду виплатити татарам 200 тис. талерів і дозвіл їм брати ясир на українських землях польський уряд «купив» угоду про «вічну приязнь»⁶⁰. Поставлений у безвихідне становище перед реальністю воєнно-політичного союзу Криму і Польщі, Б. Хмельницький змушений був вступити у переговори з Я. Казиміром. Він намагався зберегти якомога більшу автономію для козацької України, до складу якої мали ввійти Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств. Лінія розмежування повинна була проходити від Дністра на Берлінці, Бар, Старокостянтинів, по ріках Случ, Прип'ять до Дніпра і далі на Любеч, Стародуб і до російського кордону. Чисельність козацького реєстру не передбачалося фіксувати. Планувалося також добитися ліквідації унії, зрівняння у правах української і польської шляхти (православної і католицької), православного і католицького духовенства та ін.⁶¹.

Проте відстояти основні вимоги не вдалося, за укладеним 8 серпня договором істотно зменшувалася територія козацької України — лінія розмежування проходила на захід від Димера, Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ, Прилук, Вінниці, Брацлава та Ямполья. Таким чином, втрачалася територія принаймні 4 козацьких полків: Подністровського, Барського, Зв'ягельського та Любартівського. Чисельність Війська Запорозького обмежувалася 40-тисячним реєстром, решта повинна була розійтися по домівках і стати підданними панів, яким дозволялося повертатися до своїх маєтків. Питання ліквідації унії та повернення уніатами захоплених церков і монастирських володінь відкладалося до ухвали сейму⁶². Отже, укладення Зборівського договору не дало можливості гетьману добитися створення незалежної держави. В умовах існування наступально-оборонного союзу Криму і Польщі, а також необхідності збереження воєнного союзу України з Кримом створювалася реальна загроза втягнення українського уряду в русло антиросійської політики, щоб у такий спосіб позбавити його потенціального союзника. Однак, незважаючи на велику політичну поразку гетьмана, йому вперше в історії українсько-польських відносин вдалося добитися визнання з боку польського уряду автономії української держави, що давало шанси на продовження боротьби за незалежність.

Повернувшись з походу, Б. Хмельницький приділив основну увагу розв'язанню внутріполітичних проблем соціально-економічного характеру. Адже обмеження чисельності реєстру і повернення десятків тисяч озброєних селян і міщан знову у підданство шляхті і магнатам тало в собі небезпеку могутнього спалаху антифеодальної боротьби, спрямованої тепер і проти соціальної політики гетьманського уряду. На жаль, в історіографії і донині належним чином не оцінено всієї глибини політичної мудрості гетьмана, який зумів не лише провести державний корабель через небезпечні соціальні рифи, але й добитися

⁵⁹ Грушевський М. Назв. праця.— Т. 8.— Ч. 3.— С. 203.

⁶⁰ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/11, арк. 29—30¹; ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 42; Документи об освободительной войне.— С. 276, 285.

⁶¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 130—131.

⁶² Там же.— С. 195; ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 43; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 105—107; Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепрпетр., 1988.— С. 41.

помітного зміцнення устоїв національної держави. Королівська адміністрація була позбавлена найменшої реальної влади. Всі питання розв'язувалися лише українським урядом. Навіть київський воєвода А. Кисіль змушений був звертатися до Б. Хмельницького з проханням допомогти зібрати податки з підданих його володінь. Протягом другої половини 1649—1650 рр. намічається тенденція до перетворення реєстрового козацтва у панівний стан українського суспільства⁶³.

Помітними були успіхи гетьмана на міжнародній арені. Він зумів уникнути загострення відносин з Росією, зірвавши наміри хана і варшавського двору організувати проти неї спільні військові походи восени 1649 і влітку 1650 рр.; досяг домовленості з правителем Трансильванії Д'єрдем II Ракоці про координацію дій проти Польщі; змусив молдавського правителя В. Лупу відмовитися від ворожої щодо України політики; підтримував дружні стосунки з Валахією; зберіг воєнно-політичний союз з Кримом; встановив відносини з Венецією. Б. Хмельницькому вдалося паралізувати ворожі дії польської дипломатії у Стамбулі й помітно розширити зв'язки з Портою, що, як і протурецької тенденції на Україні, не стали предметом спеціального вивчення⁶⁴. Є дані, що в кінці 1650 р. султан, mimo волі Б. Хмельницького, проголосив свою протекцію над козацькою Україною, що насторожило гетьмана, і під час переговорів з турецьким посольством у березні 1651 р. він відмовився прийняти запропоновану воєнну допомогу⁶⁵. Намітився поворот на користь України серед правлячих кіл Росії, які робили перші кроки у справі підготовки до можливої війни з Річчю Посполитою. На Земському соборі, який розпочав роботу 19 лютого 1651 р., було порушено питання про систематичне порушення польським урядом укладеного договору, а також повідомлено про бажання Війська Запорозького ввійти до складу Російської держави⁶⁶.

(Далі буде)

Одержано 11.08.90.

⁶³ Див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 107—110; Крип'якевич І. П. Суспільно-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн.— 1957.— № 1.— С. 94—104; Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні.— К., 1956.— С. 85—100; Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн.— 1979.— № 1.— С. 25—32; Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР.— 1979.— № 3.— С. 73—82; Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648—1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1989.— Вип. 15.— С. 45—47; Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С. 56—59.

⁶⁴ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української медієвістики...— С. 69.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 32, арк. 2; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 65, 80; Документы об освободительной войне...— С. 375.

⁶⁶ Касименко О. К. Назв. праця.— С. 407; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки...— С. 332.

3 ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Л. Г. Іванова (Київ)

М. П. Драгоманов і історія України

Видатний український мислитель і громадсько-політичний діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) народився в сім'ї маломаетного дворянина Петра Якимовича Драгоманова в Гадячі на Полтавщині. Його рід походив з козацької старшини, що отримала земельні володіння у часи Визвольної війни 1648—1654 рр. Освіту Михайло здобув у Гадяцькому повітовому училищі, потім — у Полтаві, в гімназії, а згодом закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. У Києві він прилучився до культурно-політичного життя студентства, брав участь у заснуванні безплатних недільних шкіл для дітей міської бідноти, писав для них підручники та читанки з історії. Михайло Петрович був прихильником демократичних реформ М. І. Пирогова, тодішнього попечителя Київського учбового округу. М. П. Драгоманов одним з перших вчителів-добровольців почав безплатно працювати в Тимчасовій педагогічній школі Києва, яка готувала вчителів для сільських шкіл. Він став членом напівлегальної організації, створеної молоддю Харківського і Київського університетів.

Пізніше, у 1859 р., М. П. Драгоманов ввійшов до київської громади. З тих пір розпочалася його активна діяльність як педагога і учасника українського національного руху. В 60-х роках XIX ст. М. П. Драгоманов надрукував ряд публіцистичних статей на захист української мови, забороненої Валуєвським циркуляром 1863 р., та української культури, творцем якої він вважав українське селянство. Десятки статей Михайло Петрович присвятив шкільництву на Україні. Найважливіші з них — «Народные школы в Юго-Западном крае» й «Педагогическое значение малорусского языка» — він опублікував в «Санкт-Петербургских ведомостях».

По закінченні університету М. П. Драгоманов підготував дисертацію «Император Тиберий» і успішно її захистив у 1864 р. Широкий науковий світогляд, висока ерудиція та неординарний підхід до розуміння історичного розвитку зробили М. П. Драгоманова популярним серед студентів викладачем стародавньої історії і водночас небажаним для консервативної частини професури. Свідченням цього є доноси колег, в яких Драгоманову ставилися у провину його конституційні погляди.

Переломним етапом у науковій і суспільній діяльності Михайла Петровича була його поїздка за кордон. Два з половиною роки він працював в бібліотеках Німеччини, Італії, Австрії, Чехії, Польщі, брав участь у мітингах, робітничих зібраннях тощо, знайомився з представниками передової європейської науки та інтелігенції. Зокрема, у Львові (тодішня Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії) у нього зав'язалися тісні стосунки з політичним гуртком І. Франка та М. Павлика. В ті роки М. П. Драгоманов написав публіцистичні статті, в яких аналізувалася національна проблема у великих монархіях — Німеччині, Австрії, Росії. Найбільш значна його праця — «Восточная политика Германии и обрусение» — була опублікована в Петербурзі у авторитетному виданні «Вестник Европы» й набула великого розголосу.

Вчений переконливо доводив неспроможність таких «хімеричних затій» імперських урядів, як, наприклад, денационалізація малих народів, що призводила до руйнації внутрішніх матеріальних та інтелектуальних ресурсів панівної нації. М. П. Драгоманов вважав згубним для Росії проведення політики централізації та денационалізації, зокрема щодо найрозвинутіших західних її окраїн — Польщі, Прибалтики, Литви, Білорусії, України. Для зміцнення внутрішнього становища й міжнародного авторитету Російської держави, на його думку, необхідно було впроваджувати самоуправління областей і національностей, що ґрунтувалося б на демократичному принципі.

Повернувшись із-за кордону, Михайло Петрович продовжив свою громадсько-політичну діяльність у київській громаді і став членом «Південно-Західного відділення Географічного товариства», що об'єднало наукові та культурні сили України для вивчення її історії, економіки, культури. У 1874 р. він взяв участь у III Археологічному конгресі в Києві, де виступили відомі російські вчені — І. Срезневський, Д. Іловайський, О. Міллер, М. Костомаров, а також вчені з Франції, Англії й усіх слов'янських земель.

На сторінках газети «Киевский телеграф» в 70-і роки з'явилися гострі теоретичні статті М. П. Драгоманова «Новый университет на нашей границе и недостойное поведение австрорусинских депутатов». «Польский вопрос в Познани и у нас», «По поводу Герцеговинского восстания», «Надежды и разочарование западного славянства» та ін. У них він порушував питання про діяльність партій у Галичині, про національно-визвольні рухи в слов'янських землях.

У 1876 р. після розгрому українського визвольного руху і офіційної заборони (уже вдруге тепер Емським указом) української мови М. П. Драгоманов змушений був емігрувати. Напряв його педагогічної й громадської діяльності викликав особисте незадоволення міністра освіти графа Д. О. Толстого та його заступника В. Ширинського-Шихматова, яких М. П. Драгоманов критикував у пресі як реакціонерів. Царським указом Михайло Петрович був звільнений з університету за так званим «третьім пунктом» — як неблагонадійний викладач. Але, виїжджаючи за кордон, М. П. Драгоманов поставив перед собою мету — продовжувати наукову й культурну справу, заборонену російським урядом. Київська громада збирала кошти для заснування першої української безцензурної друкарні, яку він там і очолив.

З 1877 р. і протягом майже двох десятиліть женецька друкарня «Громада» була єдиним центром, де друкувалася література українською мовою. Своїми виданнями Михайло Петрович врятував для української культури ряд видатних художніх творів, що увійшли до її золотого фонду. Це, зокрема, романи І. Білика, П. Мирного, В. Коховського, А. Свидницького, М. Павлика та ін. Крім того, в еміграційний період свого життя М. П. Драгоманов створив ряд гострих публіцистичних памфлетів та наукових праць, спрямованих проти російського самодержавства, його ідеології, проти бюрократично-чиновницької імперської системи. Виступи вченого з'являлися і в російській пресі. Звертаючись до всього російського й українського суспільства, він настійливо закликав його представників до політичної й збройної боротьби проти «деспотії», за рівноправ'я та недоторканість людини будь-якої національності у Росії¹. Розв'язання національного питання в Російській імперії, на думку М. П. Драгоманова, могло здійснитися тільки через федеративне влаштування державного управління². Він став одним з найвидатніших теоретиків, які розробляли питання політичної перебудови Російської імперії на засадах федеративного принципу, подібно до Швейцарії чи Північноамериканських штатів, тобто в сучасному

¹ Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений.— Париж, 1906.— Т. 2.— С. 101—108.

² Там же.— С. 194—195; Т. 1.— С. 216.

розумінні на засадах конфедерацій вільних самоврядованих національно-економічних утворень. У 1880—1881 рр. М. П. Драгоманов розробив перший і єдиний в історії всеросійського визвольного руху проект федеративної конституції «Вільна Спілка» — «Вольный Союз», який і до наших днів майже невідомий для широкої громадськості.

У 70—80-х роках XIX ст. М. П. Драгоманов особливу увагу приділяв народництву — аналізував програми тодішніх російських соціалістів, їхню практичну діяльність. Цьому була присвячена одна з найвагоміших його праць — «Историческая Польша и великорусская демократия», де він піддав осуду терористичні акції тодішніх російських революціонерів. Вчений настійливо попереджав, що методом терору не подолати системи державно-централістичного самодержавства, що лише призведе до механічного переходу старої системи «в інші руки...», збереже «централізовану машину російської імперії» після революції»³. Найкраще простежуються погляди М. П. Драгоманова з цього питання в статті «Тирановбивство в Росії і поведінка Західної Європи». Він був глибоко переконаний, що «чиста справа вимагає чистих засобів». М. П. Драгоманов далекоглядно застерігав революціонерів від аморальних і антигуманних вчинків, що згодом призводять до вседозволеності. На жаль, він не помилився.

Неоднозначні стосунки склалися у Михайла Петровича з київськими громадівцями. З одного боку, він був виразником ідей та поглядів громадівців, а з іншого — засуджував їхню помірковану, угодницьку політику. Полівізня поглядів М. П. Драгоманова викликало, в свою чергу, незадоволення перших. Все це згодом призвело до конфлікту. Київські громадівці відмовилися висилати кошти на утримання друкарні. Та скрутне фінансове становище не зломило його пристрасної вдачі. Він продовжував невтомно працювати для відродження української культури.

У 80—90-х роках М. П. Драгоманов активно досліджував історію України та народної словесності. Результатом були його монографії «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.», «Про козацькі часи» та ін. В цілому перу вченого належить 30 спеціальних розвідок з питань українського фольклору та етнографії. Своїми працями Михайло Петрович привернув увагу західноєвропейських науковців до історії України. Крім того, влітку 1878 р. під час роботи Міжнародного літературного конгресу він виступив з протестом проти заборони українського друкованого слова. Також варто згадати, що М. П. Драгоманов був членом Паризького етнографічного товариства, Міжнародної ради фольклористів, створеної на Лондонському конгресі в 1891 р., почесним членом Комітету Чикагського конгресу фольклористів, почесним членом Британського наукового товариства, членом Імператорського Російського Географічного Товариства, почесним членом Українського Наукового товариства «Січ» у Відні.

Необхідно ще відзначити, що протягом кількох десятиліть М. П. Драгоманов перебував у центрі суспільно-політичного й культурного життя Галичини. З ним пов'язане народження радикального напрямку в суспільно-політичному житті цього краю. Він багато зробив для появи тут у 70—80-х роках радикально-демократичних видань — «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». Матеріальна й моральна підтримка, що її подавав галицьким демократам Михайло Петрович, сприяла розгортанню в Галичині національно-визвольного руху. Під впливом й за безпосередньою допомогою М. П. Драгоманова у 1890 р. виникла перша в Європі політична селянська партія. Це була русько-українська радикальна партія, яку очолили І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та інші демократи.

³ Там же.— Т. 1.— С. 216.

На запрошення болгарського уряду М. П. Драгоманов у 1889—1895 рр. працював професором університету в Софії. Поряд з цим вчений допомагав болгарським громадським і науковим діячам створити національну бібліотеку ім. Кирила і Мефодія, що згодом завойовувала світову славу. Саме в Болгарії за багато років еміграції М. П. Драгоманов відчув у собі приплив нових сил і, головне, необхідність і значущість своєї багатогранної наукової праці. Та доля була до нього немилостивою — він був уже тяжко хворий. 20 червня 1895 р. на 53 році життя М. П. Драгоманов помер далеко від своєї батьківщини. З його смертю Болгарія втратила просвітителя, а Україна, особливо, Галичина — політичного мислителя, видатного громадського діяча та невтомого вченого.

В рік 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова ми звертаємося до його багатого наукового доробку. Пропонована читачам праця «Пропащий час» належить до небагатьох досліджень вченого виключно історичного спрямування (історичні факти він використовував практично в усіх своїх творах). Вона була задумана ним як вступ до однойменної великої праці, яку вчений мав намір опублікувати у другій книзі альманаху «Громади». На думку М. Павлика, ця «розвідка мала складатися, очевидно, з цілого ряду дослідів усіх царин життя України, в момент її прилуки до Москви» та у наступний час⁴. Не дивує, що М. П. Драгоманов звернувся до історичної тематики і до студій над Переяславським актом саме після 1876 р. Очевидно, сюжет, характер і спрямування майбутньої книги були нав'язані сумнозвісним Емським указом, який завдав тяжкого удару українській культурі й надовго затримав розвиток українського письменства та освіти.

Сьогодні можна висувати лише здогади щодо того, що ж перешкодило вченому реалізувати свій творчий задум — брак часу чи переоцінка своїх поглядів. Книга так і не була підготовлена. Проте навіть вступна частина і початок першого розділу («Вільності Війська Запорізького») свідчать, що вчений провів велику підготовчу роботу — вивчив джерела й літературу. Ця праця цікава насамперед поглядами автора на історію України. Водночас вона розкриває творчу лабораторію М. П. Драгоманова і повчальна своїм творчим матеріалом.

Ще й сьогодні небагато дослідників застосовує типологічний аналіз історичних подій і фактів. М. П. Драгоманов застосував же цей метод досить вдало. Читач, очевидно, зверне увагу на те, що автор, наприклад, порівнює розвиток демократичних засад, закладених Визвольною війною середини XVII ст. на Україні, з аналогічними процесами в Англії, Франції, Голландії. Вчений далекий від одностороннього й спрощеного зображення минулого Російської держави в цілому. Для нього історія не є одномірною величиною. Так, про відомі «Березневі статті» 1654 р. він пише не лише в рожевих тонах. М. П. Драгоманов показав, що їх соціальний аспект відповідав головним чином інтересам верхівки козацтва й української шляхти, а не «бідних хліборобів». Нездозрозумілою оцінку дав Михайло Петрович такому принципному питанню, як ставлення Росії до України. Він гнівно засудив самодержавні порядки й політику царизму щодо Гетьманщини, але водночас звернув увагу на давні традиції свободолюбства великоруського народу.

Звичайно, не з усіма думками М. П. Драгоманова можна погодитися. Та, ознайомившись з цією невеликою публікацією, читач ще раз пересвідчиться у публіцистичній заостреності його праць, їх непересічності, актуальності й глибокому громадянському звучанні.

Праця публікується за окремим відбитком, що вийшов друком у Львові в 1909 р. У ній збережено всі особливості стилю оригіналу, за винятком виправлених фактичних та орфографічних помилок. Коментарі упорядника позначені «зірочками».

⁴ Див.: Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654—1876.— Львів, 1909.

М. П. Драгоманов

Пропаший час: Українці під Московським царством, 1654—1876

Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо — не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати остатні дві сотні і два десятки років, після тсго, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну за часи Хмельницького і на Україну сього часу, — ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люди, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігди кажуть: така зміна і мусила бути; козаччина — діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина свое одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкріпилась велика братня держава, московське царство, потім прилучилась до нього, — передала в руки його свою военну працю, і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами*. На Україні ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, умілості. Далі кажуть вчені люди, що нібито проти московської держави і її порядків на Україні впирались хіба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім «лицарства», та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люди, звиклі до несупкоюю та до «шатости», як колись.

Розказуючи, яке то гарне життя завела по низових Дніпрових степах цариця Катерина, що пороздавала землі панам та чужим, німцям-колоністам, московський професор Соловйов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі zostавлено було за ними, то цебто значило, щоб краї ці, «Новая Россія повернулась в пустиню»¹. Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школах та гімназіях і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, — чи справді козаки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних, розбишак, та й що ми справді живемо, незнать в яким добрі!

Ось, приміром, д. Де-Пуле**, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, — де він був чи й є інспектором військової гімназії в Полтаві, чоловік, котрий не раз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та ще й порядки московських чиновників. А як торкнувсь цей д. Де-Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломиковських,

* У 1792 р. рештки запорозьких козаків, які з 1775 р. жили між Дністром і Бугом, переселилися з дозволу Катерини II на землі між р. Кубань і Єєю. Вони дістали широку автономію.

¹ Учебная книга русской истории, Сергія Соловьева, ст. 347.

** Де-Пуле Михайло Федорович — педагог і письменник (1822—1885). Освіту здобув у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Був викладачем Воронезького кадетського корпусу, пізніше — інспектором Полтавської військової гімназії. Автор багатьох критичних статей у журналах «Современник», «Русский вестник», «Вестник Европы», «Русская Речь», де, зокрема, писав про творчість Марка Вовчка, Каховської, про Харківський університет тощо.

ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки². Ось що говориться в кінці статті д. Де-Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні «Вісник Європи».

«Старая казацкая воля, старая казацкая слава, что по всему степу дыбом стала», виражаясь словами народного епоса, могли сущест­вовать тогда лишь, когда было для них питание,— войны с неверными, турками и татарами, защита и спасение русского юга от поглощения его Польшей. Но затем, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба с неверными, казацкая слава, естественно, должна была становиться анахронизмом, переходит в область эпоса и только в нем быть окруженною поэтическим ореолом, в действительности же обращаясь, или долженствуя обратиться в разбой, как обратилась она везде на русских окраинах, где казачество стояло живою стеною, защищавшею Русь от азиатских кочевников.

В Малороссии, где задачи казачества были шире и роль несравненно значительнее, чем на Дону, Волге и Урале, в начале прошлого века, и при Петре Великом, от прежней славной деятельности, от стар­шой казацкой воли оставалась устарелая, на военный лад построена община, в котором аристократия, «старшина», высшее военное со­словие резко отделяется от народа и любя «волю» для себя, не признает ее необходимой для простого народа, которого начинает давить и поработать задолго до введения крепостного права. Кроме русской народности и православия, в малороссийской военной общине не выработалось ничего оригинального, своего: все зачатки гражданской жизни, все формы ее были в ней польские. Самостоятельное существование было немисливо: приходилось быть или Польшей, или Моск­вой. Но Польшей не захотели быть еще отцы и деды современников Мазепы и Горленка. Перейти к Польше, значило повторять зады, отка­заться от славного прошлого, ибо Польша, забрав себе почти 2/3 рус­ских земель, не перестала быть Польшей, не сделалась западной Рос­сией, как некогда сделалась ею Литва; что же оставалось делать? Правда, дело было сделано, и давно, еще Хмельницким; но Москва, московские порядки, московский деспотизм, московская грубость... Не­сомненно, еще до Мазепы и Горленка с товарищами, многие из мало­россиян, без всякой мысли об измене, не раз и серьезно думали и передумывали об этом, вздыхали и поминали прошлое... Но вот появи­лся гениальный человек и прошел по всей Малороссии левого бере­га Днепра, прошел своєю особою, с другими «москалями». Только стар­ые, отпетые люди, вроде Мазеп, Горленок и Ломиковских, не могли в нем видеть нового русского человека, каких не давала прежняя Мос­ква, но с какими легко можно было ужиться и малорусам, вкусившим, в высших своих слоях, через посредство Польши, европейскую граж­данственность; вместо Москвы создавалась новая Россия, вместо мос­калей появлялся новый народ, русский, чуждый местной и этнографи­ческой узости».

Себто так виходить, що цар Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе усе, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні піс­ля нього, були нові європейські порядки, тобто воля не для самих тіль­ки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як і в нашій старій Геть­манщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швейцарії та тій Голландії, де вчивсь Петро кораблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли не увільнення од кріпацтва, як то було вже й за часи

² Малоросійські емігранти при Петре Великом («Вестник Европы», 1872 р.).

Петра по Західній Європі, і як то незабаром сталось в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Ньютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим прадідам перемінити старовину козацьку українську!

Шевченко уживав ту козацьку старовину «срамотньою годиною»; казав, що він би оддав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому б і не так! Розумні українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною з її гетьманщиною. На Україні якимось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське,— через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знову почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30—40 роки сього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама зняйшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців: із звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського «Про крестян та панів на Україні (Малороссийские посполитые крестьяне)».— «Записки. Чернигов. Статистич. Комитета», т. 1, та й Очерки малор. фамилій».— «Русский Архив, 1875 р.), Антоновича («Последние годы казачества на правом берегу Днепра»). Та й самий Шевченко, котрий поперед усього виспівував про «бунчуки й булави» гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеві, то королеві, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможні гетьмани,
Раби, підніжки, грязь Москви!
Чого ж ви чванитесь, ви,
Сини сердешної України? *

Упять кажемо: чому б не так! Чому не промінати мирну працю над ремеслом або наукою на гарцювання по степах, щоб «скородити татарські ребра!» Тільки огляньмося: чи багато вспіли ми в сій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, «за що ми билися з ляхами, за що скородили списками татарські ребра»,— бо хоть деякі з наших батьків, як деякі з усяких народів в свій час, любили війну для війни, били «невіру» за те, що він «невіра», та не всі ж тільки за тим і гарцювали по степах, щоб битись та гарцювати. І гарцювати наші батьки були примушені для того, щоб одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що именно не давало рости на Україні мирній праці над хозяйством та письменством. І не гляючи на це козацьке гарцювання,— відкіля ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра, та й за його самого, брала і вчителів, і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якимось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює,— от хоть би по усяких Пруссіях та Швейцаріях, куди царі після Петра послали й наших козаків та некрут,— не знати для чого, тільки не для того, щоб боронити нашу землю.

Погляньмо ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замість неї, — і як вийде, що Україна не зовсім згаяла останні двісті років, чи то справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербурзькі. Ми вже не будемо питати про те, чому так,

* Не зовсім точно процитований уривок з поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...».

коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а зоставлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні для «миру і освіти», як і дніпрові і дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волю, бо й він колись бунтувавсь! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не задримо «тихому Донові»,— хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він неперемінно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські «славу війську запорозькому і донському, з усією черню низовою на многая літа, до кінця віка». («Дума про те, як запорозький отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі») *.

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, українці, виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, щоб хоть менші діла свої робили самі краєві люди, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців бирюзових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчєєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлов», ніж своїх «руських». Хіба помоглось що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і «браття черкаси», вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя восточного»? Нашо ж було руйнувати ті права краєві, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мученія, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли зруйновано Січ, усе те роблено ні для чого, як щоб доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурзьких чиновників, скільки муки приняв простий українець, скільки попогнувся та призвичаївся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось,— для того, щоб потім признатись, що усі ці «нові» порядки нікуди не годяться!

* Легендарний отаман Самійло Кішка (1600, 1602?) походив з брацлавського роду Кішок чи Кошичів; прагнув повернути втрачені козацькі привілеї шляхом дипломатичних переговорів з польським урядом. Брав участь у Лівонській війні й загинув у битві під Феліном.

Коли в 1654 р. Україна прилучилась до Московського царства, то була між українськими козаками, з одного боку, і московськими боярами і царем, з другого боку, ось яка умова:

«Прощеніе гетмана Богдана Хмельницкого къ Алексью Михайловичу съ приложеніемъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великій государю царю и великій княже, Алексью Михайловичу всея великія и малыя Россіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорожскаго, и все войско запорожское; и весь міръ христіянскій россійскій, до лица земли челомъ бьеть:

Обрадовался вельми спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которою намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебе, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и верно во всякихъ делах и повелениях царскихъ твоему царскому величеству будемъ по веки, только просимъ вельми, яко и въ грамоте просили есмы, изволь намъ, твое царское величество, въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1) Вначале, изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вековъ бывало въ войске з запорожскомъ, что своими правами суживались и вольности свои имели, въ добрахъ и въ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринь, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: где три человека казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

[Подъ сими статьями помета думнаго дьяка Алмаза Иванова].

Сей статье указаль государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское въ числе 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указаль государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человекъ.

3) Шляхты, которые въ Россіи обретаются, и веру, по непорочной заповеди Христовой тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ пребывал и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имели, какъ при короляхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крепкую и высокую руку твоего царскаго величества со всемъ міромъ христіянскимъ. Суды земскіе і градскіе черезъ техъ урядниковъ, которыхъ они сами себе добровольно оберуть, исправлены быти имеютъ какъ и прежде всегѳ; тако жъ шляхта, которые казну свою имели по крепостямъ на метностяхъ, тогда и ныне, любю чтобъ имъ поплачено, или на маетностяхъ довладети дано.

Симъ статьямъ указаль государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Въ городехъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ поддаными твоего царскаго величества, исправляти или удержати, и приходъ на лежащей въ правду нъ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указаль великій государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью, а быти бь урядникомъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежныя и хлебныя и всякія на государя собирать имъ и отдавати въ государеву казну темъ людемъ, кого для тое сборыя казны государь пришлетъ, над теми сборщиками смотреть, чтобъ делали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями старосту чигиринское, чтобъ и ныне для всего ряду прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана — гетмана (понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего не можно быти) чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извещали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже, тотъ давной обычай войсковою.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

7) Именій казацких, чтобъ никто не отнималъ: которые землю имеютъ и все пожитки съ техъ земель чтобы при техъ именіяхъ добровольно имели; вдовъ после казаковъ остальхъ чтобы и дети такія жъ волности имели, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8) Писарю войсковому чтобъ, по милости его царского величества, одна тысяча золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великій расходъ иметь.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамашнихъ доходовъ.

9) На всякого полковника, чтобъ по мельнице было, для того что расходъ великій имеютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества, и больше того, чемъ твое царское величество пожаловать извслишь.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10) Также на судей войсковыхъ, по 300 золотыхъ, и по мельнице, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясауламъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обретаются и хлеба пахать не могутъ, по мельнице бь имъ было, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ ихъ челобитью.

12) На поделку снаряду войсковаго и пушкарей и на всехъ людей работныхъ у снаряду, просимъ твоего царскаго величества, изволь имти свое царское милостиво призреніе, яко о зиме, такъ и останахъ, также на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велеть давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13) Права, наданія изъ вековъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірськимъ людемъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

14) Послы, которые изъ века изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, чтобъ пану-гетману и войску запорожскому, которые къ добру бь были, вольно приняты, чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имело противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ делехъ пріимати и отпускахъ, а о какихъ делехъ, приходили и съ чемъ отпускать, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ деломъ государю, и техъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати, а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылатся.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмь и мы, чтобъ ценою ведомою давать отъ техъ людей, которые твоему царскому величеству належать: а если бы инако быти не могло, тогда на одинаго воеводу не позволять, о томъ договариваться разве бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человека достайнаго, иметь ть те все доходы въ правду его царскому величеству отдавать.

Сей статье государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ,

и лавникомъ, а отдавать въ государеву казну темъ людямъ, кого государь пришлетъ, и темъ людямъ надъ зборщиками смотреть, чтобы делали правду.

16) А то для того имеютъ посланники наши договариваться, что наехавъ воевода права бы ломати имелъ и установы какія чинилъ, и чтобъ быти имело съ великою досадою, понеже прав иному не могутъ вскоре навькнути и тяготы такія не могутъ носити: а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и боярь же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности и для того мы верно и служили; а ныне, за наступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крепкую и высокую руку поддаться. Прилежно просити имеютъ послы наши, чтобъ правился его царское величество намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьми, вислыми, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхецкіе, даль, чтобъ на вечные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имети будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую иметь, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего; такое и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имеютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополите помянути имеютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ даль есмь.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маестности его, которыми ныне владеть, дать жалованную грамоту.

19) Такожде просити прилежно послы наши имеютъ его царскаго величества, чтобъ его царское величество рать свою вскоре прямо къ Смоленску послалъ, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправиться и съ иными совокупиться для того, что войска ныне принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не верили, если бъ они имели въ чемъ делать.

Указоль государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникомъ съ люди, съ Москвы пойдуть, а къ гетману не писать.

20) И то надобное дело припомнити, чтобъ наемнаго люду zde по рубежу отъ ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ коихъ мѣстахъ по рубежу стоять.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и ныне его царскаго величества, чтобъ на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіянскія веры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити веру христіянскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для ихъ обороны ратнымъ людямъ роздалъ многую. А какъ было у гетмана, у Богдана Хмельницкаго, государевъ ближній бояринъ, и наместникъ тверской, Василій Васильевичъ Бутурлинь съ товарищи, и говорилъ съ гетьманомъ о числе войска запорожскаго, и гетманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ, а говорилъ гетманъ при ихъ, и при судье, и при полковнике, и имъ ныне о томъ говорить не доводится.

22) Орда естли бы вкинутъся, тогда отъ Астрахани и отъ Казани

надобно на нихъ наступати, такожде и донскимъ казакамъ готовымъ бытъ; а ныне еще въ братстве дати сроку, а ихъ не задирають.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повеленъе послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учиняють, на нихъ не ходять, а буде задоръ учиняють, и въ то время государьъ укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23) Кодакъ-город, который есть сделанъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человекъ тамъ имеетъ и кормъ всякія имъ даетъ, чтобъ и ныне его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построить; также и на техъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобъ его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставить.

Допросить: по скольку корму человеку на техъ 400 человекъ дають и за порогами для Коша сколько человекъ, и о чемъ за нихъ бьютъ челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бегати въ государевы черкасскіе города имеете, и техъ бы сысковъ отдавати» *.

Ми не вважаємо цих переяславських статей за «верх премудрости» державної. Те, що ми тепер бажаємо, нам «собі дорожче», як кажуть купці, ніж те, що втратили українці. Переяславські статті писали козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, як вони казали тоді, руський або російський, або малоруський народ, а тільки ту землю, де по давніх умовах козаків з поляками, мусли жити козаки: не усю землю по Сян в Галичині і по гірній Дунаець і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воеводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовлялися з царем тільки про волю козацьку, а «пашенного крестьянина» зоставляли «должность обыкшую отдавать его царскому величеству, как и прежде сего», значить, як було це за часи Польщі, проти котрої уставали і «пашенні крестьяне» укупі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (та й сам цей батько козацький був шляхтич!), не забули осібно написати в статтях переяславських про шляхту, щоб вона «при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і щоб уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі», а не пашенні люди. Тільки козаки мали б свій власний суд,— після цієї умови!

Окрім козаків та шляхти, права і вольности вимовлені були для попів і ченців, щоб і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, щоб вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, щоб то як тепер городських голів та городську думу.

Так-то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна б було хіба повернути 13 статтю, що «права, надані от князів і королів духовним і свѣтським людям, щоб не були ні в чім порушені». Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то потроху і стали ці прості люди обертатись у «послушенство». Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав от королів польських на-

* Наведено текст так званих «Просительных статей о правах всего малороссийского народа», представлених послами Війська Запорізького військовим суддею Самійлом Богдановичем та Павлом Тетерею 14 березня 1654 р. московським боярам. (Див.: Акты Юго-Западной России.—СПб., 1878.— Т. 10.— С. 446—451).

дані села «на праве поместномъ съ поддаными». А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлялись з царем про вольности козачі,— генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареві челобиття, в котрім прохали, щоб: «мне судье на местечко Имглеево-Святой съ поддаными въ немъ будучими и со всеми землями издавна до Имглеева належашими и на техъ земляхъ поддаными будучими, а мне полковнику на местечко Смерую такожъ съ поддаными въ немъ будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всемъ, какъ и прежде было. И чтобъ есмы были вольны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дети и наследники наши, которые бы имели отъ насъ те маетности одержати; и чтобъ до нихъ никто кроме насъ и наследников нашихъ никакого дела не имелъ вечными времяны. Также чтобъ намъ вольно было на техъ земляхъ своихъ, которыя съ милостиваго жалования его царскаго величества будемъ имети, людей селить, какъ которые къ намъ будуть приходити, мельницы ставити и всякія пожитки, какіе нибудь прежде были и какіе сами можемъ привлащити и вымыслить, можемъ приспособляючи безъ всякой въ томъ ни отъ кого помешки. Также потомъ челомъ бьемъ, чтобъ намъ вольно было всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити и откупъ, какъ извичай есть на Украине имети и при всемъ томъ извичаю, какъ въ томъ крае ведеться, перебувати». Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя «привилії на хартіяхъ, золотими словами писанихъ».

Колись польські пани також позабирали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найпотрібніші хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб — млини та винниці, щоб хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, щоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і піднявся проти Польщі укупі з козаками, що «вражі ляхи» ріки і луки жидам заарендували,— а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольності, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі-жиди. Потроху почало йтись до нового кріпацтва, а московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще допомогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна именно такого устрою громадського, до якого також прямують скрізь освічені люди. Ту тумовлялось, щоб чужі люде у діла краєві не вступали, щоб усякий уряд був виборний, щоб ніхто без суду не був скараний і щоб судили свої людей, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволі царської. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а ні сам цар, ані посланці його не можуть, що «піддані тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданим, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, щоб царь заприсягнув, то старшина мусить пам'ятати милость великого государя, що ради християнської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорозьке, а нерозумних людей,— цебто простих козаків,— вдержувати од непотрібних розмов»*. На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали, як «на пожаловання і милость царську», а не так як на право своє; наперед згожувались дань давати і не так, як колись дава-

* Тут у довільній формі автор передає обставини і зміст переговорів царського посланця боярина В. Бутурліна з козацькою старшиною на чолі з Б. Хмельницьким (Див.: Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 255—288).

ли, тільки щоб не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, щоб до нього послали чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареви казати, що до них ті послали говорили. Так козаки зоставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданими.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у господарстві московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня Російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельного (1215 р.), звівну Велику Грамоту про Вольности (*Magna Charta Libertatum*)^{*}, то вийде, що вони були не набагато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назирає на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мовби слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось, напр., пункт 1) по котрому обіцяється, що церков англійська буде вільна і вживатиме усі свої права і вольності, і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданим у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі,— ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілеї, — наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей, по законах краєвих»¹.

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у країн не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все-таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось, або підновлялось: які небудь сойми, земства, або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидше могла перебудуватись на нову вільну державу, де вже не одні краєві діла, але й більше, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народньої, сойму виборних,— де не одного тільки пана, але нікого не можна було, як це й досі можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вільно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хто хоче. Вигода Україні двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі, мала ще земський вольний, военний стан і виборний

^{*} Велику Грамоту про Вольності написано у 1215 р. англійським королем Іоаном Безземельним. Обмежувала права короля, надавала деякі привілеї рицарству, вільному селянству та містам.

¹ Dufau, Duvergier et Jaudet, Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l' Europe, et des deux Ameriques, I, 362.

уряд,— вже тоді, як скрізь по більшій частині європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вільною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і англійська, котра хоть перемінилась впять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності: король втратив право що-небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім-небудь порушити право якогось-небудь англичанина.

Тоді, як наша Україна прилучилась до московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старине»; ні, двісті років вже була думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Таке само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала уменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки-що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародньою, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали наприклад про Голландську республіку, котра також одбилась от королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством, або королівством, або хоть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та тільки навряд без помочі з боку, яку давала неволя московська, і пани вспіли б за яку-небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими зв'язувалась Україна: панська Польща, а особливо ж порядки московського царства, у котре увійшла Україна і в котрому вона знайшла знову панство, таке, як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Туреччині.

Ніяк не можна сказати, щоб народ московський чи великоруський був не спроможний до вольності. В старі часи і там були вольні городи, як і в Київській Русі, що потім стала Україною*. Хто такі з первоначалку були псковичі та новгородці, чи наші українці, чи ні,— тільки в XIV столітті, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були й козаки донські та яйцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашому Запорожжі. У великорусів задержавсь і доси стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай, може, задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця донедавна ще усякому, та ще й через те, що хоть великоруси — народ і давній, як і другі новоевропейські народи, однакожна оселя в ньому не дуже давня, бо народів усе приходилось переходити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кожний раз ніхто як громада, робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артелі з виборними старшинами велико-

* Точка зору, згідно з якою Київська Русь ототожнювалася з Україною, була досить поширеною в українській історіографії XIX — початку XX ст.

руси уміють, як рідко яка з других порід людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громадян, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні, у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах — ще й досі молода земля, в котрій люди самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава, Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не переривавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсїгда був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась до другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку, і чим далі усе забував, що це мовби то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи от XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки життя державного, а почасти й народного в Московщині: внизу, в селах, поки не чіпається царське начальство, — у великоросів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, немов в старих кантонах Швейцарії, а зараз над селом — царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому-небудь Людовику XIV французькому*, або фрідеріках пруських**. До того треба придати велику ріжницю Московщини, наприклад, од Франції і других західноєвропейських земель. Тут, у Європі, завсїгда була наука, котра вдержувала самоволю царську, помагаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, була дика і не знала другого письменства, окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італійських народоправств, не Англії, не Швейцарії, не Голландії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душоубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали кріпацтво простих людей, в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже щезало в Європі. Вн'ять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове, і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвичаївсь слухатись царя, а в XV—XVI в. воно стало якби наново заведене, бо саме тільки тоді московські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напирати на землю князів литовських. Московську землю мовби знову завоювали князі, так якби Францію французькі королі в IX в., або Англію норманські у XI в., і роздавали

* Людовик XIV — король Франції (1643—1715). За часи свого правління вів численні війни проти Іспанії, Германії, Австрії, Англії, Голландії за розширення своєї держави. В результаті до Франції були приєднані іспанська провінція Фландрія, частина території Ельзасу, а також по долині Рейну. Проводив жорстоку політику проти гугенотів.

** Фрідріх пруські починають свою династію з Фрідріха I Гогенцолерна. Бранденбурзько-прусське королівство заснував Фрідріх-Вільгельм (1620—1688). Прусські королі проводили внутрішні і військові реформи, спрямовані на зміцнення політичної сили своєї держави. Однією з найвидатніших постатей серед пруських королів був Фрідріх II Великий (1740—1786). Він зумів підняти Пруссію на рівень великої держави і відігравав значну роль на міжнародній арені.

землю воякам своїм: боярам та дворянам, а щоб народ не тікав з цих земель, щоб у бояр та дворян завжди були вояки — піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого-то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, хоч і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоч воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра б показала, що именно і треба людям зоставатись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, а його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки,— то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину*; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростались тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями, або сохне,— а зле поливається, розростається.

Підготовка тексту до друку й примітки Л. Г. ІВАНОВОЇ

* Автор має на увазі той факт, що в другій половині XVII—XVIII ст. велика кількість вихідців з України переїхала до Росії, де заснувала школи, займала високі духовні та державні посади.

П. В. Добров, А. Д. Колесник, Г. А. Куманев, Е. Я. Пашко.
НАРОДНОЕ ОПОЛЧЕНИЕ ЗАЩИЩАЕТ РОДИНУ.
М.: Наука, 1990. — 384 с.

За останні роки вийшло чимало досліджень з історії Великої Вітчизняної війни. Проте в них не всі питання цієї важливої проблеми були розглянуті. У зв'язку з цим великий інтерес викликає поява наукових видань, в яких по-новому висвітлюються події воєнного часу. Правдиве відтворення картини війни є дуже актуальним завданням.

Могутній всенародний патріотизм і масовий героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни були нездоланною силою у боротьбі проти фашистської армії. Вивчення їх бойових подвигів — обов'язок історичної науки. Рецензована праця присвячена аналізу вкладу у досягнення перемоги над німецько-фашистськими загарбниками багатомільйонних воїнів-ополченців, які боролися разом з бійцями і командирами регулярних частин Червоної Армії. Їх допомога фронтові виявлялася у найрізноманітніших формах. Одна з них — створення народного ополчення, тимчасових, добровільних формувань збройних сил для відсічі агресорові. Ця проблема, безперечно, має не тільки велике науково-пізнавальне, а й науково-практичне значення. Між тим вона надто скупо висвітлена у радянській історичній літературі.

У передмові книги автори щиро зізнаються, що їм було нелегко визначити структуру праці. Головний вплив на її формування зробила багатоплановість теми. Саме тому виклад матеріалу розпочинається з історії ополчення. Традиції створення народного ополчення кореняться, наголошується в книзі, у далекому минулому і мають багатовікову історію. Ці непостійно діючі добровольчі формування почали виникати вже в IX—XI ст., коли народне ополчення було однією з важливих форм боротьби проти німецько-шведських, татаро-монгольських, польсько-шведських інтервентів у різні періоди історії нашої країни. Значну роль народне ополчення відіграло у Вітчизняній війні 1812 р. А в XX ст., коли вже давним-давно з'явилися регулярні війська, які мали на своєму озброєнні могутню бойову техніку, ідея формування народного ополчення не втратила свого значення.

На початку Великої Вітчизняної війни у прифронтових республіках та областях СРСР з ініціативи трудящих створювалося народне ополчення. До зброї ставали робітники, колгоспники, інтелігенція, в основному — в непризовному віці.

Автори поставили перед собою завдання комплексно дослідити боротьбу народного ополчення Прибалтики і Білорусії, Росії, України та Молдавії, Закавказзя, простежити найбільш важливі етапи історії створення та бойового використання частин і з'єднань народного ополчення країни в цілому, визначити його роль і місце у Великій Вітчизняній війні.

В книзі використано матеріали 45 фондів партійних архівів адміністративно-територіальних об'єднань Росії, документи і матеріали 12 фондів архівів інститутів марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України, Білорусії, Вірменії, Азербайджану, Грузії, І фонду Центрального партійного архіву інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС, І фонду Центрального архіву ЦК ВЛКСМ. Все це дало можливість авторському колективові відтворити у хронологічній послідовності історію створення та діяльності ополченських формувань країни.

В обов'язки народного ополчення входило: оборона міст, підготовка спеціальних загонів з найбільш досвідчених у військових справах ополченців, здатних вести бойові дії разом з частинами Червоної Армії, охорона важливих воєнних об'єктів, залізничних вузлів і мостів, комунікацій та ліній зв'язку й заміна в разі потреби воєнних гарнізонів, що вибували на фронт.

Бійці винищувальних батальйонів завжди підтримували тісний зв'язок з трудящими. Населення подавало всебічну допомогу винищувальним формуванням в їх боротьбі проти фашистських загарбників. У книзі розглядаються основні принципи організації ополченських формувань. Насамперед, як наголошують автори, вони базувалися на основі добровільності.

До лав ополченців брали тих, хто був спроможний носити зброю, але з якихось причин не підлягав призову до армії. «Я звільнений від служби в армії, — писав житель міста Тирасполя М. А. Касперський у заяві про направлення його в народне ополчення, — але прошу прийняти мене в діючу армію. Я не пошкодую ні сил, ні життя для перемоги над ворогом» (с. 26).

Статистичні дані книги дають досить повне уявлення про соціальний, класовий, віковий і національний склад ополченських формувань країни.

Успішні дії народного ополчення, як зазначають автори, великою мірою залежали від забезпечення їх матеріально-технічними засобами. Автори переконливо відображають складну обстановку, в якій доводилося вирішувати це важливе завдання. Оскільки значна кількість бойової техніки необхідна була для забезпечення регулярних військ, то це створювало великі труднощі в справі постачання ополченських формувань. Проте вживалися різні засоби, щоб подолати їх. Однак, як свідчать наведені у книзі цифри, цілком задовольнити потреби добровільних формувань, на жаль, не вдалося.

Народне ополчення надавало велику допомогу Червоній Армії в будівництві оборонних рубежів, виробництві деяких видів зброї, ремонті бойової техніки та автотранспорту, підготовці бронепοїздів, в охороні важливих об'єктів і комунікацій, а також в евакуації промислових підприємств у тиллові райони країни. Це були ті практичні напрями діяльності ополченців, де можна було принести користь у боротьбі проти німецьких загарбників і без зброї.

Велику увагу в праці приділено питанням бойової та політичної підготовки ополченців. У зв'язку з тим, що лави ополченських формувань поповнювалися головним чином за рахунок тих, хто не служив у Червоній Армії, це вимагало особливої роботи з ними. Найбільш поширеними формами їх підготовки були навчання ополченців військовій справі без відриву від виробництва й навчання ополченців, які перебували в організаційно оформлених підрозділах, частинах та з'єднаннях на казарменому становищі. Однак на фронті бракувало часу і можливостей для того, щоб на достатньому рівні підготувати ополченців до наступних бойових дій.

В результаті того, що основною ударною силою німецько-фашистських військ були танки, то головним засобом боротьби ополченців проти танків ворога були гранати і пляшки з запальною сумішшю. Тому необхідно було навчити ополченців правилам користування цим видом боротьби.

Автори роблять висновок, що в цілому ополченські формування значно поступалися регулярним військам у якісному плані. Вони були не тільки гірше озброєні, а й гірше навчені, не мали необхідного бойового досвіду. Однак, незважаючи на це, підкреслимо, що ополченці прагнули допомогти Червоній Армії у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Проте часто вони використовувалися не за призначенням, а, наприклад, для риття окопів тощо.

Багата джерельна база, конкретні факти і цифри давали можливість авторам, на нашу думку, зробити глибші висновки, показати не тільки успіхи, а й проаналізувати ті серйозні прорахунки, які мали місце у формуванні озброєних добровольчих дивізій та їх використанні.

Дуже серйозна проблема Великої Вітчизняної війни — «ціна перемоги» — потребує у книзі значного доопрацювання. Так, великі втрати в лавах ополченців наводять на роздуми про низьку ефективність використання потенційних можливостей такого роду військових підрозділів. На нашу думку, серйозні прорахунки у розв'язанні цієї проблеми значною мірою зумовлювалися тим, що у передвоєнні часи подібні питання не розроблялися. Їх доводилося розв'язувати з великим поспіхом вже в ході бойових дій, без чіткої програми, що в багатьох випадках і призводило до трагічних наслідків.

Праця значно виграла б від постановки й аналізу таких питань: чому втрати СРСР були незрівняно більшими, ніж головного його противника; якою мірою вони виправдані, хто несе відповідальність за них; як позначилися вони, зокрема психологічно, на розвитку країни у післявоєнні роки?

Відставання розробки історії Великої Вітчизняної війни залежить від того, що багато істориків схильні лише до описовості та зумовленої нею відмовою від справді наукових висновків, узагальнень, рекомендацій в інтересах майбутнього розвитку країни. Тут і виникає питання про правомірність використання погано навчених та недостатньо озброєних дивізій ополченців у період Великої Вітчизняної війни. Рівень підготовки й забезпечення ополченців, і, відповідно, великі втрати в їхніх лавах наводять на роздуми про доцільність створення таких великих добровольчих формувань, які діяли на фронтах нарівні з регулярними частинами Червоної Армії, а подекуди і замість них. Відповіді на це питання допоміг би, на наш погляд, і порівняльний аналіз ефективності дій ополченських формувань у різних регіонах СРСР. Це дало б можливість читачеві з'ясувати обставини, за яких дії ополченців були вдалимими і доцільними, чи були приречені на провал.

Привертає увагу й те, що у лавах озброєних добровольчих формувань була велика кількість кваліфікованих спеціалістів — робітників, інженерів. Вони залишали свої робочі місця, а це кінець кінцем створювало додаткові серйозні труднощі на виробництві. Автори не дають відповіді на запитання: добре це чи погано?

На нашу думку, значно поліпшило б сприйняття читачами книги ширше використання її авторами мемуарних джерел, спогадів безпосередніх учасників цих подій. Неповне використання всіх матеріалів, догматизм, схематизм були протягом тривалого часу типовими рисами військово-історичної науки. Як справедливо зазначив публіцист А. В. Гулига: «Життя суспільства — це всесвітньо-історична драма. За кожним фактом — доля людини, інтерес до історії — це інтерес до людини». Органічно вписується у зв'язку з цим і побажання ввести і документи із фондів Ставки з питань кількості втрат в операціях по прямій допомозі Червоній Армії народними ополченнями.

В цілому ж можна зробити висновок, що книга розширює уявлення читачів про масштаби і характер прояву народної ініціативи й патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни. Автори ввели до наукового обігу цілий ряд нових фактів і різноманітних матеріалів, які стимулюють дальшу поглиблену розробку прямої допомоги народних мас Червоної Армії у роки Великої Вітчизняної війни. Рецензована книга викличе інтерес у викладачів вузів, студентів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії Великої Вітчизняної війни.

М. Л. ГОЛОВКО (Київ), Д. С. РЯЩЕНКО (Київ),
О. О. СУШКО (Київ)

Одержано 23.04.91

Д. В. Табачник, В. А. Головенько, О. А. Корнієвський

ЧОРНІ РОКИ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ.

К.: Молодь, 1990. — 139 с.

Книга, що рецензується, присвячена трагічному періоду в житті комсомолу республіки. В її основу покладений історичний нарис «Сталінський масовий терор проти Ленінського комсомолу на Україні (1936—1939 рр.)». Адже насправді чорними для комсомолу України виявились страшні роки сталінщини. Десятки тисяч молодих людей стали жертвами безпідставних репресій. Довгий час ця тема замовчувалася радянськими істориками, і тільки в умовах перебудови завдяки новаторським публікаціям, що з'явилися на сторінках періодичних видань, завіса таємності над цією кривавою сторінкою в історії ЛКСМУ дещо піднялась.

Особливістю даної книги є те, що автори, використовуючи численні архівні документи, матеріали тогочасної преси, показують, у якій послідовності і в яких регіонах загострювалась ситуація в ЛКСМУ, розкривають «технологію» дискредитації керівних комсомольських кадрів, послідовність фабрикації справ, брудні методи, які для цього використовувались. Наведені на сторінках книги факти свідчать, що з перших місяців 1937 р. на Україні відбувалося цілеспрямоване, послідовне і планомірне знищення комсомольських працівників. Першими жертвами стали керівники середньої ланки: секретарі обкомів, міськкомів, райкомів, осередків великих промислових підприємств та вузів у Києві, Дніпропетровську, Макіївці, Нікополі. Авторі переконливо висвітлили, як в комсомольських організаціях створювалась атмосфера підозрливості і наклепів. Заслугове на увагу й той факт, що керівництво ЛКСМУ України, зокрема перший секретар ЦК С. І. Андреев, спочатку намагався відвернути смертельну загрозу від комсомолу республіки, захистити від наклепів товаришів, що потрапили у скрутне становище. У той час така поведінка вимагала великої особистої мужності. Позиція, яку займало багато членів Центрального Комітету ЛКСМУ, прискорила їх трагічний кінець. У липні-вересні 1937 р. майже всі вони, у тому числі секретарі ЦК С. Андреев, М. Клінков і обраний пізніше Г. Сухий, були проголошені «ворогами народу» і репресовані.

Трагічний стан тогочасного комсомолу республіки певною мірою віддзеркалюють V і VI пленуми ЦК ЛКСМУ 1937 р. На жаль, в архівах не збереглося їх стенограм. Незважаючи на це, автори спробували, спираючись головним чином на спогади, відтворити події тих днів. На нашу думку, це їм значною мірою вдалось. Однак варто зауважити, що до використання такого виду історичного джерела як спогади, слід відноситись досить обережно. Адже саме не завжди критичним ставленням до слів учасників тих далеких подій можна пояснити деякі неточності і суперечливі місця у монографії, що мають місце на с. 21 і 69.

Слідом за розгромом ЦК ЛКСМУ хвиля репресій прокотилась й по первинним організаціям республіки. Перед читачами постає жахлива картина репресій, що захльостнула комсомольські організації, молодіжний рух взагалі на місцях. На сторінках книги приведено чимало прикладів розгулу сваволі і беззаконня. Однак автори не обмежуються суто ілюстративним переказом подій, наведенням окремих фактів, але й намагаються проаналізувати, як діяв механізм тотального терору. Вони цілком слушно відзначають, що велика відповідальність за створення в країні кривавої істерії, шпигуноманії лежить на засобах масової інформації. Зазнавши страшних втрат в ході репресій, комсомольські видання в той же час самі перманентно закликали молодь республіки до нещадної боротьби з «ворогами народу» та їх «поплічниками». На сторінках книги докладно розповідається, яким чином фабрикава-

лись справи проти «шпигунів» і «зрадників», як поступово затягувався зашморг на людині, яка попадала під підозру органів НКВС.

Важливо зазначити, що трагедія комсомолу України в рецензованій книзі зображена не ізольовано, а на фоні подій, які відбувались у цей час у Всесоюзній Спілці. Значну увагу автори звертають на діяльність Центрального Комітету ВЛКСМ та його генерального секретаря О. Косарева. Безперечно, для багатьох читачів буде цікаво довідатись про справжню роль цього ватажка молоді в репресіях проти комсомольців, у тому числі членів ЛКСМУ. Така правдива розповідь, побудована на документальних матеріалах, руйнує однобокий, прикрашений, героїзований стереотип цього досить суперечливого діяча.

Однак варто зауважити, що події у Москві іноді займають непропорційно багато місця на сторінках цієї невеликої за обсягом книги. Так, вісім сторінок присвячено стенограмі VII пленуму ЦК ВЛКСМ (листопад 1938 р.), яка хоча й друкується вперше, але хід пленуму вже неодноразово висвітлювався в інших публікаціях. Водночас те, що відбувалось у комсомолі України протягом 1938 р., змальовано досить стисло і схематично. Також, на жаль, поза увагою авторів залишилась своєрідна дуже короткочасна «відлига» першої половини того року, коли досить жваво йшов процес реабілітації, відновлення у лавах комсомолу деяких безпідставно постраждавших юнаків і дівчат. Це стосується і діяльності нових комсомольських кадрів, які висувалися на хвилі репресій 1937 р., зокрема першого секретаря ЦК ЛКСМУ С. Усенка та його колеги; причин, що згодом привели і до їх арешту.

Серед недоліків монографії слід відзначити й деякі фактичні неточності та повтори. Так, наприклад, на с. 31 сказано, що зав. відділом ЦК ЛКСМУ О. Масюренка репресовано влітку 1937 р.; на с. 69—70—що його було заарештовано і засуджено до розстрілу у вересні 1938 р. В дійсності ж О. Масюренка заарештували у березні 1938 р. Два роки його тримали у в'язниці, потім відпустили, але ненадовго. У липні 1941 р. його знову було заарештовано і вже тоді розстріляно.

Але всі відзначені недоліки не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку рецензованої книги, яка має безперечну історичну цінність. Адже авторами проведена значна аналітична робота з архівними документами, періодичними виданнями, записано чимало цікавих спогадів. Великий інтерес становлять статистичні підрахунки, зроблені на основі цих матеріалів. Важливе значення має персоніфікація учасників тих подій, вивчення їхніх біографій та дій, оскільки надто вже довго ми мали майже знеособлену історію комсомолу. У списку-мартирологу комсомольських працівників, репресованих у 30-ті рр., читач має змогу зустріти вперше десятки імен, які свого часу були викреслені з історії ЛКСМУ. Особливо хотілося б відмітити публікацію у третьому розділі книги цілого ряду унікальних документів ЦК ВЛКСМ і ЛКСМУ. Усі документи та фотоматеріали, що містяться у книзі, публікуються вперше.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що рецензована монографія, незважаючи на ряд недоліків, є помітним явищем у сучасній історіографії молодіжного руху та комсомолу України. Написана на багатому документальному матеріалі, яскравою, дохідливою мовою, вона зацікавить як істориків, так і широкий загал читачів.

С. С. ДІБРОВА (Київ),
В. І. ПРИЛУЦЬКИЙ (Київ)

Одержано 09.04.91

Г. В. Папакін.

ОТ МАРТА ДО СЕНТЯБРЯ: ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ
АЛЕКСАНДРЫ КОЛЛОНТАЙ.

Київ: Політиздат України, 1989.— 221 с.

Ім'я О. М. Коллонтай не потрапило у списки «ворогів народу». Однак, незважаючи на це, перші публікації про цю неординарну особистість з'явилися лише під час «відлиги», після XX з'їзду КПРС, оскільки сталінська історіографія обходила своєю увагою тих, хто свого часу належав до меншовиків, «робітничої опозиції» чи до різних «ухилів». І ось, нарешті, в умовах перебудови з'явилася, на нашу думку, досить цікава книга Г. В. Папакіна, що розкриває зміст діяльності О. М. Коллонтай на Україні в роки громадянської війни як державного діяча, комісара, пропагандиста. Важливо підкреслити, що автор вперше в науковій літературі, присвяченій О. М. Коллонтай, докладно висвітлює її роботу на Україні навесні та влітку 1919 р., намагаючись не використовувати вже відомі факти, а навпаки — вводити до наукового обігу нові матеріали, спираючись головним чином на архівні джерела, насамперед документи Раднаркому УСРР, ВУЦВК та інших фондів, які зберігаються в ЦДАЖР УРСР. Автором вперше так повно представлений образ Олександри Михайлівни як державного діяча у самий розпал громадянської війни. Використовуючи статті, стенограми виступів, а також щоденникові записи О. М. Коллонтай, Г. В. Папакін розкриває деякі грані її таланту видатного агітатора, наркома пропаганди України, її невтомної діяльності у справі організації жіночого руху, роль у встановленні Радянської влади у визволених районах України та Криму.

Однак водночас складається враження, що автор начебто соромиться меншовицького минулого О. М. Коллонтай, свідомо уникає незручних фактів її біографії, зокрема: суперечки та розходження з В. І. Леніним з питань Брестського миру, про профспілки тощо. «Білою плямою» її життєпису залишається ставлення до таких трагічних подій, як голод на Україні 1932—1933 рр., тогочасних політичних процесів. Можливо, це пояснюється тим, що згадані аспекти не відбилися з відомих причин в щоденнику О. М. Коллонтай — одного з документальних джерел, покладених в основу книги.

На жаль, автор рецензованої монографії не позбувся повною мірою звичних штамів й стереотипів у висвітленні громадянської війни на Україні, що відповідним чином позначилось на його оцінках діяльності О. М. Коллонтай у той період. Дійсно, хіба можна неупереджено розкрити образ цього діяча, мотиви й значення її дій, якщо події 1919 р. на Україні автор розглядає за спрощеною усталеною схемою, коли, скажімо, махновський рух і григор'євський заколот вбачаються йому звичайною «авантюрою», «куркульським рухом» тощо (с. 73, 87—90, 97)? Не можна також не відзначити ту однозначність, з якою Г. В. Папакін оцінює меншовиків як «дрібнобуржуазний накип профспілкового руху у республіці» (с. 66), «гетьманських соціалістів», «агентів контрреволюції» (с. 67).

Уявляється доцільним відзначити також недостатню аналітичність окремих сюжетів, пов'язаних з місцем О. М. Коллонтай у профспілковому русі на Україні. Можливо, автору доцільно було б конкретизувати, визначити рівень логічності тої ситуації, коли «політінспектор Задніпровської дивізії» (с. 64) стає делегатом катеринославських металургів на Всеукраїнському профспілковому з'їзді у квітні 1919 р. (с. 68). Певна тенденційність щодо участі О. М. Коллонтай у драматичних подіях на фронті, у налагодженні роботи промисловості у визволених районах помітно простежується у книзі, коли, наприклад, як стверджує автор, вона «вводить у Криму систему загального навчання трудящого насе-

лення» (с. 117). Отже, складається враження, що діє О. М. Коллонтай виключно самостійно, образно кажучи, у якомусь знеособленому просторі. Щоправда, автор згадує у монографії про деяких її сучасників. Однак робиться це побіжно, на рівні схематичних оцінок. Навряд чи, скажімо, можна вважати незаперечною думку, що голова Реввійськради Л. Д. Троцький «мало бував у передових частинах, не бачив усієї жахливості відступу...» (с. 107).

Разом з тим, природно, зазначені недоліки суттєво не впливають на загальне позитивне враження, що його справляє книга Г. В. Папакіна. Адже вона — змістовний внесок у історіографію політичної персоналістики. Обмежений обсяг рецензії не дозволяє, звичайно, докладно розкрити наукове значення цієї монографії. Достеменно можна стверджувати: книга Г. В. Папакіна зацікавить не тільки фахівців, а й широкий загал читачів.

Принагідно зауважимо, що в нашій країні ще не на належному рівні вивчена творча спадщина О. М. Коллонтай. Якщо в західній історіографії вона більше відома як «теоретик моралі секса»¹, то в радянській літературі — як лідер «робітничої опозиції», перша в світі жінка-дипломат. Водночас недостатньо висвітленими залишаються діяльність О. М. Коллонтай у міжнародному соціалістичному русі, її роль у становленні органів соціального забезпечення, робота у Раднаркомі у 1917—1918 рр. Ці проблеми важливо розв'язати найближчим часом, оскільки правда про цю талановиту людину допоможе сучасникам краще усвідомити витоки й значення Жовтневої революції, драматичні й трагічні сторінки історії радянського суспільства.

А. В. ТАХТАУЛОВА (Харків)

Одержано 10.06.91.

¹ Zen gyc A. Aleksandra Kollontai. Essai bibliographie Upsab. 1973. 340 p. Fracas-i Kollontai e la rivolurione sessuale. Roma. 1977. 185 p.

**УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ В ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ
ІЗ ЗЕМЛЕЮ БАТЬКІВ: ДО 100-РІЧЧЯ ПРИБУТТЯ
ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
ДО КАНАДИ: ЗБІРНИК.
К.: Дніпро, 1990.— 231 с.**

Зв'язки українців у діаспорі із землею батьків мають давню історію, досвід якої набуває великої ваги в умовах дальшого розгортання міжнародного співробітництва у сучасних умовах. Зрозуміло, що цей досвід вимагає систематичного вивчення. Одним з доробків у даному плані є рецензована книга, в написанні якої взяли участь науковці й публіцисти з України й Канади.

Темою праці є зв'язки українських канадців з Батьківщиною. Авторському колективу загалом вдалося у невеликій за обсягом книзі висвітлити історію цих зв'язків, починаючи від появи в Канаді перших переселенців з України і до наших днів. На жаль, у праці не вказано точної дати їх прибуття у цю країну. Однак після цього процес еміграції в Канаді зріс і набув масового характеру.

Переселення українців на канадську територію, підкреслюється у книзі, відбувалося в три етапи. Перший з них охоплював період з кінця XIX ст. по 1914 р., другий припадає на 20—30-ті роки XX ст., третій — на післявоєнний період. Невелика за масштабом, остання

хвиля переселенців була досить строкатою, вбираючи у себе бійців УПА, що зазнала поразки, й «переміщених осіб» з колишніх військово-полонених та колабораціоністів.

Зрозуміло, що на різних етапах еміграції українців до Канади характер їх зв'язків із землею походження був неоднаковим. На жаль, обмежений обсяг книги не дав змоги її авторам докладніше розкрити різноманітність цих контактів, враховуючи неоднорідність української діаспори в Канаді як у політичному, так і в соціальному плані.

Вміщений у праці матеріал стосується, зокрема, взаємних зв'язків, що здійснювалися по лінії Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК) та його попередників. Підвищена увага до діяльності цієї організації закономірна. Товариство тривалий час є однією з найважливіших громадських організацій українських канадців, завжди виступало на підтримку прав трудящих, чим здобуло серед них повагу.

Розгляд суспільно-політичного й культурного життя української трудової еміграції на першому етапі її життя на новій землі дає змогу краще усвідомити роль зв'язків з Україною в утворенні ТОУК. Адже сама організація формувалася під впливом поширюваних серед української діаспори соціалістичних ідей. Велику роль відігравав вплив на цей процес соціал-демократії, що діяла на Україні. Саме звідси виїхав до Канади один з керівників Революційної української партії Павло Крат. Згодом він брав активну участь у діяльності Федерації української соціал-демократичної партії (ФУСДП) у Канаді. Аналогічний шлях пройшли Матвій Попович та Іван Навізівський — учасники студентських соціалістичних громад у Східній Галичині. Вони відіграли провідну роль в утворенні на боці ФУСДП Української соціал-демократичної партії у Канаді (УСДП). Внаслідок діяльності останньої на культурно-просвітницькій ниві виникло Товариство Український робітничий дім, яке в 1925 р. було перейменоване на Товариство Український робітничо-фермерський дім (ТУРФДІМ). Спадкоємцем його з 1946 р. є ТОУК.

Українці з Канади не завжди мали сприятливі можливості для зв'язків з Батьківщиною. Були періоди (особливо в роки першої й другої світових воєн, у часи сталінщини), коли ці зв'язки переривалися. Автори висвітлюють політичну боротьбу в Канаді з приводу подій у Російській імперії, в Радянському Союзі та у Польщі, до якої відійшла частина України в міжвоєнний час, реакцію на цю подію української діаспори. Високої оцінки заслуговує щиросердне прагнення наших земляків допомогти рідній землі пережити різноманітні лихоліття.

У книзі розповідається про маловідомі факти допомоги діаспори Канади визвольній боротьбі західних українців у 30-ті роки. Важливу роль у цій справі відіграло Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні, яке за час свого існування зібрало і відправило політичним в'язням й їхнім сім'ям, робітничо-селянській пресі краю понад 25 тис. доларів.

Яскравою сторінкою зв'язків української громади з рідною землею була діяльність Українського товариства допомоги Батьківщині (УТДБ) в роки війни між СРСР та фашистською Німеччиною. Товариство взяло активну участь у збиранні коштів з метою закупівлі медикаментів для Червоної Армії. Українці з діаспори йшли також добровольцями у канадські збройні сили, вбачаючи в цьому свій безпосередній внесок у допомогу Україні.

Звичайно, тоді безпосередні контакти між українцями у діаспорі й на Батьківщині були епізодичними. Один з таких епізодів — прибуття до Канади делегації радянської молоді, до складу якої входили також українці, які відзначилися в боях з фашизмом. У праці розповідається про теплу зустріч посланців України на канадській землі.

В часи, сприятливі для розвитку міжнародних контактів, українські канадці демонстрували щире бажання допомогти Батьківщині. Про це,

зокрема, свідчать переконливі факти, наведені в книзі. Так, під час голоду 1921—1922 рр. українці — робітники і фермери Канади — зібрали 10 тис. доларів голодуючим у Радянській Україні. Не можна також без хвилювання читати про спробу українських канадців ще в 20-ті роки своєю безпосередньою працею на Україні допомогти їй у відбудові економіки. Історія першої канадської агрокомуні ім. Леніна, яку створили українці-патріоти, що прибули з-за океану в 1922 р., — яскравий приклад безмежної любові наших братів до рідної землі та водночас гостре звинувачення адміністративно-командній системі, реакційність якої почала виявлятися ще з 20-х років. Радянські історики мають віднайти імена тих канадських комунарів, яких перемолола сталінська машина голодомору й репресій. Зробити це — моральний обов'язок науковців України.

Не менш цінним є і досвід допомоги з боку українців Канади у розвитку науки та техніки України. Цікавою є, зокрема, інформація про шефство Робітничого допомогового товариства над Харківським інститутом народної освіти в формі надсилання літератури, налагодження зв'язків з канадськими науковими установами.

Зосередження авторського колективу на діяльності в основному організацій українських канадців соціалістичного напрямку є й суттєвим недоліком праці. Зв'язки між діаспорою і Батьківщиною подаються у ній інколи дещо в романтизованому забарвленні. Відчувається бажання обійти болючі епізоди цих контактів. Це стосується, зокрема, дезінформації світової громадськості з боку уряду СРСР щодо голоду 1932—1933 рр. та надмірної довірливості тих українських організацій у Канаді, які морально були на боці Радянської влади. Більш відверто можна було б сказати й про позицію цих організацій з приводу возз'єднання українських земель у 1939 р. Адже і вони не розглядели всіх намірів сталінської кліки, хоча вже тоді були відомі факти про дії останньої на Західній Україні. Тим більше, що й самі автори вказують на деякі негативні наслідки возз'єднання.

Більш глибокий аналіз складних моментів у зв'язках українських канадців з Батьківщиною був би не в змозі применшити їхню благородну справу. Вона заслуговує на тим більшу повагу, що здійснювалася протягом тривалого часу в односторонньому порядку, не зустрічаючи адекватної відповіді з боку правлячих кіл Радянської України. Принаймні з матеріалів книги можна дізнатися лише про епізодичні кроки з боку останніх щодо розвитку контактів з одноплемінниками на канадській землі. Коротка інформація про діяльність у 20-ті роки радянського консула в Канаді Івана Кулика (с. 95), згадки про окремі культурні делегації — ось і все, що стосується участі України у цих зв'язках до кінця 50-х років.

Ситуація значно змінилася на краще з утворенням товариства «Україна». Відтоді активність Української РСР у контактах з діаспорою значно зросла. Проте матеріал, присвячений діяльності цього Товариства, витриманий у дусі «звіту про досягнення». Безумовно, додає оптимізму твердження про те, що в перебудовний період «стратегією товариства «Україна» став курс на деідеологізацію міжнародних стосунків у сфері взаємного культурного обміну», що замість «недовіри, взаємних звинувачень, часто безпідставних, Товариство прагне до діалогу, зіставлення думок і позицій, які об'єднують українців у світі» (с. 176). Разом з тим, щоб втілити ці наміри в життя, потрібний відвертий і всебічний аналіз причин «ідеологічної селекції», до якої вдавалося Товариство при виборі партнерів для контактів за час свого існування.

Традиція ідеологізації зв'язків з діаспорою почалася, звичайно, задовго до утворення товариства «Україна», що підтверджується й матеріалами праці. Така позиція приносила шкоду обом сторонам. Наприклад, під впливом лівацьких настроїв, що приходили з України,

у 30-ті роки в прогресивних організаціях Канади утверджувався командний стиль. Замість допомоги українським канадцам під час світової кризи радянське керівництво інспірувало репресії проти КПЗУ, яка відігравала суттєву роль у зв'язках Східної Галичини з діаспорою. В той же час воно демонстративно відмовилося від партії пшениці, яку у 1933 р. запропонував Союз українців-самостійників для голодуючого населення України.

Саме така традиція і панувала довгий час у діяльності товариства «Україна», хоча й не з його вини. Та факт залишається фактом — від повноправних зв'язків із землею батьків були відлучені організації, що були затавровані як «націоналістичні». Така звуженість контактів не пішла на користь духовному розвитку українського народу.

Рецензована книга зорієнтована головним чином на інформування масового читача. Серед цієї інформації слід відзначити розділ про українську радянську канадіану з відповідним бібліографічним покажчиком. Водночас її матеріали становлять певну цінність для дальшої наукової розробки проблеми. Зокрема, матеріал, що стосується причин еміграції з України, підштовхує до розгляду цього питання під кутом зору етнополітики. Доцільно також з'ясувати, що було головною причиною еміграції українців — надлишок сільського населення сам по собі чи неможливість для цього населення влаштуватися в містах. Існують також питання, пов'язані з перспективами дальшої долі етнічних спільностей у світі. На що спирається боротьба українських канадців за збереження своєї етнічної своєрідності? Чи є вона виявом їх внутрішньої потреби до самозбереження й дальшого самовизначення? Чи вона є реакцією на соціально-економічні утиски?

Залишаючи ці питання як тему для майбутніх теоретичних дискусій, відзначимо лише, що історія українців у Канаді є прикладом того, як потенціал етнічності можуть діє всупереч урбанізації та уніфікації матеріальної культури. Потужним фактором підвищення цього потенціалу є зв'язки етнічних діаспор з країнами свого походження. Про це й розповідає дана книга, яка, безумовно, буде прихильно зустрінута громадськістю.

О. М. МАЙБОРОДА (Київ)

Одержано 29.01.91

Л. В. Моравська (Львів)

Круглий стіл «Історія релігій на Україні»

З 27 по 30 травня у Львові відбулося засідання круглого столу «Історія релігій на Україні», організаторами якого були Музей історії релігії, Археографічна комісія Академії наук УРСР, Республіканська асоціація українознавства, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. В його роботі взяли участь науковці з Києва, Львова, Москви, Ленінграда, США, Канади, а також представники різних релігійних конфесій, культурних товариств та творчих спілок.

Відкрив засідання директор Музею історії релігії В. В. Гаюк. З привітанням до присутніх звернувся начальник Львівського обласного управління культури О. І. Гринів. У своєму виступі він спинився на таких проблемах, як міжконфесійні суперечності, що особливо відчужаються в області, та збереження музейних колекцій, які є духовним надбанням народу.

Головуючий, канд. іст. наук Я. Р. Дашкевич, наголосивши, що круглий стіл такого типу на Україні проводиться вперше, закликав присутніх висвітлювати історію і сучасний стан усіх конфесій та досліджувати релігії не тільки української нації, а й тих народів, які жили і живуть нині на Україні.

Учасники засідання заслухали понад 20 виступів і повідомлень.

Загальні питання історії релігії у своїх доповідях порушили співробітники Інституту філософії АН УРСР д-р філософ. наук, проф. А. М. Колодний та канд. філософ. наук Л. О. Філіпович.

Історія протестантизму на Україні досі майже не досліджувалася. Тому відрадним був той факт, що старш. наук. співроб. Інституту літератури АН УРСР В. П. Колосова, пресвітер Ради церков ЄХБ Р. Я. Кісь, старш. наук. співроб., канд. філософ. наук І. В. Паславський, пастор церкви Адвентистів сьомого дня О. І. Романов різнобічно висвітлили ряд питань, що стосуються цієї теми.

Цікавими були виступи д-ра В. Остапчука (США) про іслам часів Кримського ханства та Османської імперії, члена правління іудейської релігійної громади М. Шейхета про минуле і сучасність цієї релігії в Галичині, голови вірменського товариства «Ахп'юр» В. А. Вартанової про історію вірменської церкви. На превеликий жаль, на засіданні не було жодного виступу з питань історії Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков.

Учасники конференції дійшли висновку, що однією з причин міжконфесійних конфліктів є відсутність історичних знань у більшості віруючих про ту чи іншу релігію. Тому настав час створити фундаментальну церковну енциклопедію. Питання про це, а також про підготовку окремих енциклопедичних видань, таких, зокрема, як «Іслам в Україні», порушили у своїх виступах співроб. Ленінградського відділення Інституту сходознавства АН СРСР А. І. Колесников та сходознавець, філолог зі Львова Я. Є. Полотнюк.

Д-р Б. Кравчук з Канади поінформував присутніх про два міжнародні проекти видання Требника (Евхологійон Київської Митрополії, 1606—1720 рр.) та Енциклопедії християнства на Україні.

Учасники «круглого стола» ухвалили рекомендації щодо подальшої спільної наукової та видавничої роботи.

Б. М. Гаврилів (Івано-Франківськ)

Відзначення ювілею академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича

23 травня 1991 р. в актовому залі Івано-Франківського пединституту ім. В. Стефаника відбулася регіональна науково-теоретична конференція, присвячена 105-річчю з дня народження визначного історика України Івана Крип'якевича.

В її роботі, крім студентів і викладачів історичного факультету, взяли участь працівники музеїв, архіву, краєзнавці та вчителі.

Ініціатором її проведення була кафедра історії України вузу, а спонсором — обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (за участю активістів новоствореної Всеукраїнської спілки краєзнавців).

Відкрив конференцію учень академіка І. П. Крип'якевича, зав. кафедрою історії України пединституту ім. В. Стефаника, д-р іст. наук, проф. **В. В. Грабовецький**. Потім з вітальним словом виступив заст. голови Івано-Франківського облвиконкому, доц. **Є. П. Чучук**. Він звернув увагу слухачів на те, що в минулому, тобто в роки застою, наукова спадщина видатного історика була знищена або замовчувалася. Тому наш обов'язок, підкреслив доповідач, відновити загублені, призабуті сторінки української історії, бо без історичної пам'яті не може бути національного відродження.

З основною доповіддю на пленарному засіданні виступив д-р іст. наук, проф. **В. В. Грабовецький**, який, зокрема, розповів про створену видатним ученим львівську школу істориків, до якої він теж належить.

Доповідь «Академік І. Крип'якевич і проблеми слов'янського етногенезу» виголосив д-р іст. наук **В. Д. Баран** (Київ).

З інтересом присутні вислухали виступ сина академіка — Романа Івановича, кандидата технічних наук, який прибув зі Львова. Він присвятив свою розповідь взаєминам і науковій співпраці І. Крип'якевича з Михайлом Грушевським — корифеєм історичної науки на Україні. Перша зустріч випускника гімназії І. Крип'якевича і професора М. Грушевського відбулася в 1904 р. у Львівському університеті, а остання — в 1929 р. у Києві. У Львові М. Грушевський працював 19 років, з яких 9 був наставником молодого вченого.

Потім учасники конференції працювали в секціях «Історія України» й «Краєзнавство та освіта».

У фойє актового залу було розгорнуто виставку наукових праць, рукописів, фотографій і автографів І. П. Крип'якевича з колекції **В. В. Грабовецького**.

На конференції прийнято пропозицію про присвоєння одній з вулиць обласного центру ім'я академіка Крип'якевича, а також про проведення аналогічного наукового форуму, присвяченого 125-річчю з дня народження Михайла Грушевського. Він має відбутися в Івано-Франківську наприкінці вересня.

С. П. Колодезева (Київ)

Захист докторських дисертацій О. Г. Цветковим та І. А. Хижняком

16 січня 1991 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії України АН УРСР відбувся публічний захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук ст. наук. співробітником Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР О. Г. Цветковим на тему: «Соціальні суперечності та соціальні програми в США (60—80-ті роки)».

Головним науковим завданням дисертації стало дослідження в певній історичній ретроспективі перехрещень найбільш характерних соціальних суперечностей американського суспільства і насамперед наслідків економічної нерівності з дедалі зростаючим і, як наголошувалося, необоротним розвитком соціальної сфери США, що базується на широкому комплексі урядових й приватних соціальних програм.

Офіційними опонентами на захисті виступили: д-р іст. наук, проф. В. П. Золотухін (Інститут США і Канади АН СРСР), д-р іст. наук, проф. І. С. Хміль (Інститут історії України АН УРСР), д-р іст. наук, проф. К. С. Лузик (Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка). Після їх виступів та оголошення надісланих на автореферат і дисертацію відгуків з провідних наукових центрів Москви, Ленінграда, Києва і Одеси на засіданні відбулася жвава й цікава дискусія з приводу порушених у дисертації питань. Відзначивши науковий вклад дисертанта у вивчення соціальної історії США, спеціалізована рада таємним голосуванням ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження О. Г. Цветкову вченого ступеня доктора історичних наук.

* * *

25 січня ц. р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії України АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня д-ра іст. наук завідуючим кафедрою загальної історії Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького доцентом І. А. Хижняком на тему: «Проблеми соціального регулювання сфери культури США 60—80-х років ХХ ст.».

У дисертації досліджені проблеми генезису, розвитку та функціонування механізму соціального регулювання сфери культури США як на загальнонаціональному рівні, так і за кордоном. Проаналізовано різноманітність специфічних та неспецифічних регуляторів, які забезпечують його функціонування.

Офіційні опоненти — провідний наук. співробітник, керівник групи аналізу буржуазної політології Інституту світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР, проф. К. С. Гаджиев, керівник групи Інституту загальної історії АН СРСР, проф. Р. Ф. Іванов, провідний наук. співробітник Інституту історії України АН УРСР І. С. Хміль — відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень і практичну значимість дисертації. Провідний наук. співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, д-р іст. наук О. В. Потехін поряд з оцінкою праці І. А. Хижняка дав характеристику його наукового доробку, морально-ділових якостей.

У відгуках на дисертацію та автореферат, надісланих з провідних наукових центрів Москви, Києва, Одеси, ведучою організацією — Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка — підкреслено, що автор зумів вийти на принципово новий рівень дослідження проблеми, розглянувши її з різних сторін, виявивши позитивні і негативні аспекти сучасної практики соціального регулювання сфери культури США.

На засіданні ради відбулася змістовна дискусія з приводу досліджуваних автором дисертації складних проблем впливу на розвиток культури з боку різних суб'єктів американського суспільства.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження І. А. Хижняку вченого ступеня д-ра історичних наук.

Одержаво 03.04.91.

Теми дисертацій і монографій

28 травня 1991 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КППС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

Докторські дисертації

Базовкін Є. Г. (Київ) — Політичні партії і державна влада в умовах оновлення радянського суспільства (на матеріалах України).

Барвенко В. Г. (Запоріжжя) — Відбудова вугільної промисловості СРСР (1920—1928 рр.). Історико-партійний аспект.

Барвенко Є. І. (Запоріжжя) — Емігрантська мемуарна література 20—30-х рр. як джерело по історії громадянської війни та інтервенції в Росії.

Дюмін О. З. (Харків) — Сучасні політичні партії та рухи на Україні: проблеми становлення та розвитку.

Заворотнов С. М. (Харків) — Матеріали департаменту поліції як джерело вивчення історії соціал-демократичного руху в Росії.

Могильний А. П. (Бердянськ) — Історичний досвід здійснення принципів партійного будівництва в діяльності КППС.

Кандидатські дисертації

Бернадський С. І. (Київ) — Діяльність Компартії України по розвитку міжпартійних відносин в сучасних умовах.

Голікова О. М. (Харків) — Фракційність в РКП(б) у 1918—1920 рр.: нові підходи.

Головкова В. В. (Київ) — Трудова та суспільно-політична активність робітничого класу України в кінці 80-х — на початку 90-х рр. (на матеріалах промислових підприємств Донецько-Криворізького басейну).

Дацюк Т. К. (Дніпропетровськ) — Політичні партії та учнівська молодь напередодні і в період революції 1905—1907 рр. (на матеріалах України).

Денисенко М. М. (Київ) — О. Д. Кускова в російському суспільному русі (90-ті р. XIX ст.— 1917 р.).

Дояр Л. В. (Дніпропетровськ) — Вплив соціалістичної революції на формування суспільної моралі (1917—1920 рр.) (на матеріалах України).

Дмитришин А. Є. (Київ) — Використання досвіду західно-європейської соціал-демократії в парламентській діяльності КПРС.

Іванов Р. В. (Луганськ) — Масово-політична робота КПРС в умовах багатопартійності.

Карникова І. К. (Донецьк) — Джерела по історії молодіжних організацій на Україні в 1917 р.

Касперович П. М. (Донецьк) — Суспільні об'єднання промисловості України: питання історіографії (1960—1990 рр.).

Мацегора В. І. (Харків) — Ідеологія та політика чорносотенних партій та організацій в роки першої російської революції (на матеріалах України).

Рощупкіна В. М. (Київ) — Парламентська діяльність партій та суспільно-політичних організацій на Україні.

Рязанцев О. П. (Луганськ) — Військова та політична діяльність В. М. Примакова на Україні (грудень 1917 — листопад 1920 рр.).

Симоненко П. М. (Київ) — КПРС та робітничий рух на сучасному етапі.

Стремидло В. І. (Запоріжжя) — Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність української еміграції у Чехословаччині в 1920—1939 рр.

Темченко О. В. (Київ) — Військові мемуари як джерело вивчення досвіду ідейно-політичної роботи Комуністичної партії серед воїнів у ході визволення України від фашистських загарбників (1943—1944 рр.).

Терлецька І. В. (Дніпропетровськ) — Брестський мир: боротьба класів та партій (історіографія питання).

Титарчук Т. Б. (Горлівка) — Діяльність А. В. Луначарського по формуванню учительських кадрів (1917—1929 рр.).

Ткачук Н. Ф. (Київ) — Компартія України та колективізація сільського господарства (1930—1933 рр.): досвід, уроки.

Шарохіна С. В. (Донецьк) — Роль періодичної преси у здійсненні національної політики на Україні у 20-ті рр.

Ягіш Т. Г. (Київ) — Соціал-демократичні організації України в думських передвиборних кампаніях 1905—1907 рр.

Монографії

Дюмін О. З. (Харків) — Сучасні політичні партії та рухи на Україні: проблеми становлення та розвитку.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»

Кульчицкий С. В. Между двумя войнами (1921—1941 гг.) (Окончание) 3

Новый взгляд на проблему

Универсалы Центральной Рады 18

Гамрецкий Ю. М. Универсалы — определяющие вехи истории Центральной Рады (Окончание) 23

Ковалюк В. Р. (Львов). Западная Украина в начале второй мировой войны 30

100-летие украинской эмиграции в Канаде

Евтух В. Б., Ковальчук Е. А. Этнокультурная деятельность украинских канадцев: достижения и проблемы 42

125-летие со дня рождения академика М. С. Грушевского

Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.). (Продолжение) 50

150-летие со дня рождения М. П. Драгоманова

Сарбей В. Г. К взглядам М. П. Драгоманова на национальный вопрос . 60

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

Борщак И. Гетман Филипп Орлик и Франция (Продолжение) . 71

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Бабий Яр (сентябрь 1941 — сентябрь 1943 гг.) 80

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н., Левенец Ю. А. П. А. Столыпин: из жизни и государственной деятельности (Продолжение) 87

Трибуна молодого автора

Шарпатый В. Г., Н. А. Скрыпник как деятель украинской советской культуры (1927—1933 гг.) 96

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Субтельный Орест (Торонто, Канада). Украина. История (Продолжение) 104

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Степанков В. С. (Каменец-Подольский). Богдан Хмельницкий и проблемы государственности Украины 115

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Иванова Л. Г. М. П. Драгоманов и история Украины 127

Драгоманов М. П. Пропавшее время: Украинцы под Московским царством, 1654—1876 131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Головко М. Л., Рященко Д. С., Сушко А. А. Народное ополчение защищает Родину 144

Диброва С. С., Прилуцкий В. И. Д. В. Табачник, В. А. Головенько, О. А. Корниевский. Чорні роки комсомолу України 147

Тахтаулова А. В. (Харьков). Г. В. Папакин. От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай 149

Майборода А. М. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських переселенців до Канади 150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Моравская Л. В. (Львов). Круглый стол «История религий на Украине» 154

Гаврыль Б. М. (Ивано-Франковск). Юбилей академика АН УССР И. П. Крипякевича 155

Колодезева С. П. Защита докторских диссертаций А. Г. Цветковым и И. А. Хижняком 156

Темы диссертаций и монографий 157

НОВИ КНИГИ

Материалы Пленума Центральной контрольной Комиссии КПСС, 4 марта 1991 г.— М.: Политиздат, 1991. — 32 с.

Алексеева Г. Д. Народничество в России в XX в.: Идеальная эволюция. — М.: Наука, 1990.—247 с.

Брандт В. Воспоминания. — М.: Новости, 1991.—527 с.

Буцко О. В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши, 1944—1945. — К.: Наук. думка, 1991.—141 с.

Гаспринский И. (Исмаил бей Гаспралы). Из наследия. — Симферополь: Таврия, 1991.—64 с.

Изметьева Т. Ф. Россия в системе европейского рынка: Конец XIX — начало XX в. — М.: Изд-во МГУ, 1991.—190 с.

Каневский А. Д. Впереди разведка шла; В отряде особого назначения.—К.: Украина, 1991.—542 с.

Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. — М.: Прометей, 1991.—335 с.

Колесник А. Мифы и правда о семье Сталина. — М.: Техинвест, 1991.—174 с.

Костин Б. Скобелев. — М.: Патриот, 1990.—175 с.

Ламздорф В. Н. Дневник, 1894—1896. — М.: Междунар. отношения, 1991.—456 с.

Луначарский А., Радек К., Троцкий Л. Силуэты: политические портреты. — М.: Политиздат, 1991.—463 с.

Малиновский Б. Н. Участь свою не выбрали. — К.: Украина, 1991.—255 с.

Муравьева Л. Л. Московское летописание второй половины XIV — начала XV века.— М.: Наука, 1991.—221 с.

Мыльников А. С. Испытание чудом: «Русский принц», его прототипы и двойники — самозванцы. — Л.: Наука, 1991.—267 с.

Национальные процессы в СССР. — М.: Наука, 1991.—264 с.

Немеркнущая память: Л. И. Титаренко. Священные берега; А. М. Столяров. Впереди Днепр. — Днепропетровск: Сич, 1991.—120 с.

Основные сведения об Организации Объединенных Наций. — М.: Междунар. отношения, 1991.—253 с.

Петров В. Русские в истории Америки. — М.: Наука, 1991. — 176 с.

Погружение в трясину: Анатомия застоя.— М.: Прогресс, 1991.—704 с.

Пономарева И. А. Теоретические разногласия в РСДРП, 1907—1910. — М.: Изд-во МГУ, 1991.—86 с.

Последние письма с фронта: В 5 т. Т. 1. 1941.—М.: Воениздат, 1991.—416 с.

Прошлое и настоящее Одессы: Репринт, воспроизв. изд. 1894 г. — М.: Изд-во МАИ, НПИЦ «Поиск», МП «С—Совъяз», 1991.—48 с.

Реабилитация: Полит. процессы 30—50-х гг. — М.: Политиздат, 1991.—461 с.

Реввоенсовет Республики, 6 сент. 1918 г.—28 авг. 1923 г. — М.: Политиздат, 1991.—464 с.

Рипс С. М., Кушневская Т. В. Вера: Страницы жизни В. К. Слуцкой. — М.: Политиздат, 1991.—96 с.

Розанов Г. Л. Сталин — Гитлер: Докум. очерк сов.-герм. дипломат. отношений, 1939—1941 гг. — М.: Междунар. отношения, 1991. — 222 с.

Росляков М. Убийство Кирова: Полит. и уголов. преступления в 1930-х гг.: Свидетельства очевидца. — Л.: Лениздат, 1991.—127 с.

Святой черт: Тайна Григория Распутина: Воспоминания. Документы. Материалы следств. комиссии. — М.: Кн. палата, 1991.—319 с.

Собчак А. Хождение во власть: Рассказ о рождении парламента. — М.: Новости, 1991.—271 с.

Сорос Д. Советская система: к открытому обществу. — М.: Политиздат, 1991.—222 с.

Социальное развитие СССР, 1989: Стат. сб. — М.: Финансы и статистика, 1991.—414 с.

Спиридович А. Записки жандарма: Репринт, воспроизв. изд. 1930 г. — М.: Худож. лит.; Фонд творч. инициатив, 1991.—264 с.

Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. — М.: Мысль, 1990.—272 с.

Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. — М.: Терра, 1991.—624 с.

1812 год: Воспоминания воинов русской армии: Из собр. Отдела письменных источников Гос. Ист. музея. — М.: Мысль, 1991.—478 с.

Черчилль У. Вторая мировая война: В 3 кн. Кн. 1. Т. 1—2.—М.: Воениздат, 1991. — 591 с.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ 1, вул. Хрещатик, 22.

Анонс!

У 1991—1992 рр. «Український історичний журнал» друкує:

Теоретичні статті: предмет політології; побутова історична свідомість на порозі змін; сталінізм та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; торговельна буржуазія на Україні; Бернштейн та його версія соціалізму;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів — О. Субтельного, О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського;

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** сталінізм і Україна; сталінізм й доля західноукраїнської інтелігенції; утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежем; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альєнде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії на Україні у 1943—1945 рр.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; селянські заворушення на Україні (1921—1923 рр.);

— **розповідь** про німецькі колонії на Україні; українських січових стрільців; «Бюро» доктора Візенталя;

— **архівні документи** про розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні в новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літписи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь І. Х. Баграмяна про київське оточення; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; середньовічний трактат «Пересторога Україні»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя;

— **цикл нарисів «Чужинці про Україну»** (з XVI ст.);

— **цикл розвідок з історії** запорізького козацтва (до 500-річчя); статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; православна церква у 20-ті рр.;

— **науково-публіцистичні нариси** про Б. Шапошникова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція; В. Косіор; М. Томський;

— **спогоди:** трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР у Києві в 1941—1943 рр.; «Спогади» Д. Дорошенка;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пічети та ін.;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; національна програма М. Драгоманова; «Попівська академія» на Україні; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; поранення і смерть генерала Ватутіна; євреї на Україні, в СРСР та світі; шлюб та подружнє життя в Київській Русі; українські анархісти в революції 1905 р.; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.

— **твори** В. Б. Антоновича «Гетьмани України», М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ „УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ“!